Călin Săplăcan Marcel-Smilihon Bodea

TEOLOGIE ANALITICĂ
Logică și Limbaj teologic

Presa Universitară Clujeană

CĂLIN SĂPLĂCAN • MARCEL-SMILIHON BODEA

TEOLOGIE ANALITICĂ

Logică și Limbaj teologic

PRESA UNIVERSITARĂ CLUJEANĂ
2023

Referenți științifici:

Conf. univ. dr. Alin Sebastian Tat
Lect. univ. dr. Remus-Florin Bozantan

ISBN 978-606-37-1969-1

Imaginea de pe copertă: ***Robert Delaunay: „La ville no. 2”***

Tehnoredactare computerizată: Cristian-Marius Nuna

Universitatea Babeş-Bolyai
Presa Universitară Clujeană
Director: Codruța Săcelean
Str. B.P. Hasdeu nr. 51
400371 Cluj-Napoca, România
Tel./fax: (+40)-264-597.401
E-mail: editura@editura.ubbcluj.ro
http://www.editura.ubbcluj.ro/

CUPRINS

Cuvânt înainte*

Cartea de față nu este nici un manual, nici o lucrare propriu-zisă de introducere în Teologia analitică, deși ea face, atât la începutul lucrării, cât și pe parcurs, o seamă de caracterizări ale Teologiei analitice prin reliefarea unor trăsături specifice acesteia. Ea nu are structura sistematică a unui manual sau a unei lucrări introductive, o structură oarecum liniară prin introducerea și înlănțuirea progresivă a conceptelor, rezultatelor și interpretărilor din domeniul teologiei sau al altor domenii (filosofie, științe etc.). De exemplu, unele noțiuni, propoziții, propoziții de referință din Tractatus etc. apar în carte în anumite exprimări, ilustrări, exemplificări înainte ca ele să fie definite, analizate sau clarificate explicit în textul lucrării; asupra lor, în măsura în care cititorul este interesat și simte nevoia unei relecturări, se poate, desigur, reveni; ele sunt, însă, de regulă, tratate special într-un anumit context din lucrare. Această carte reprezintă un demers analitic de clarificare a relației limbajului teologic cu alte limbaje, în special cu limbajul logicii.

Presupoziția la nivel de limbaje de la care pornește activitatea de clarificare teologico-analitică propusă în lucrarea de față – și care nu constituie, la rândul ei, în lucrare, obiect al unei analize critice – este următoarea: există un limbaj natural, un limbaj teologic, un limbaj logic, un limbaj filosofic, un limbaj matematic, un limbaj științific empiric, etc.[1], toate aceste limbaje fiind sisteme de semne care satisfac două cerințe esențiale (/necesare) unui limbaj bine constituit: sunt structurate de o sintaxă și sunt înzestrate cu o semantică.

De la bun început trebuie accentuat că în lucrarea de față Teologia analitică este prezentată în strânsă corelare cu *limbajul* teologic. Abordarea limbajului teologic este făcută din două perspective – o perspectivă externă și una internă – considerate relevante: • relația limbajului teologic cu alte tipuri de limbaje – au fost avute în vedere, în principal, două categorii de limbaje: ◦ limbaje formale, abstracte (ale logicii; ale matematicii); ◦ limbaje științifice, despre fapte (ale științelor care fac o cercetare

* Publicarea acestei cărți a fost finanțată prin Fondul de Dezvoltare al Universității Babeș-Bolyai 2023/ The publication of this book was supported by the 2023 Development Fund of the Babeș-Bolyai University. Cartea este rodul colaborării dintre autori, în cadrul Centrului de Studii și Cercetări de Frontieră în Teologie al Facultății de Teologie Greco-Catolică.

[1] Există desigur „limbaj**e** naturale”, „limbaj**e** teologice”, „limbaj**e** logice”, „limbaj**e** filosofice”, „limbaj**e** științifice”, etc., dar, aici este avută în vedere ideea de *limbaj natural* sau *limbaj teologic* sau *limbaj științific* etc.

empirică a faptelor [fizica, istoria etc.]) și • relația limbajului teologic cu logica (complementară perspectivei externe în care accentul a fost pus pe diferențele dintre limbaje); s-a acordat interes acelei forme de limbaj teologic pentru care logica este o condiție necesară (numită în lucrare: limbaj teologic rațional).

În ce privește, teologic, alte forme de limbaj (altele decât cel logic-rațional) este evidentă existența unei forme metaforice de limbaj teologic; există un limbaj teologic metaforic.[2] Orientarea spre reliefarea existenței unei dimensiuni logic-raționale subiacente limbajului teologic – existența efectivă a unei componente raționale – și, în acest fel, afirmarea existenței unui limbajul teologic rațional nu este menită câtuși de puțin să submineze în vreun fel valoarea limbajului teologic metaforic. Exprimându-ne oarecum la limită: Biblia nu este doar o uriașă metaforă. În fond, Biblia este un text al cărui limbaj vorbește „natural", de cele mai multe ori despre fapte din lumea omului; dar, faptele – aspect esențial analizat în lucrare – sunt încărcate cu sensuri și semnificații care, explicit sau implicit, trimit la ceea ce trece dincolo de fapte, în acest caz la Dumnezeu, la Împărăția lui Dumnezeu. Clarificarea logică a gândurilor teologice și aducerea lor astfel într-un limbaj logic-rațional înseamnă, indiscutabil, o formă de limitare a exprimării; dar, ea nu determină sub niciun aspect o închidere a orizonturilor teologice de sens care pot fi propuse, interpretate, pornind chiar dinspre limbajul rațional. Mai general spus, nu există pretenția – nici riscul – ca prin clarificare logică și analiză conceptuală să se epuizeze înțelegerea, interpretarea, soluționarea teologică a problemelor puse discuție. Lucrarea de față încearcă să argumenteze (și) o astfel de posibilitate. În consecință, unul din obiectivele centrale de factură teologico-analitică din lucrare este reprezentat de analiza legăturii directe dintre limbajul natural și cel teologic (/în particular cel scriptural) atunci când vorbindu-se despre lucruri, fapte din această Lume, se vorbește și despre transcendența altei Lumi: Împărăția lui Dumnezeu; altfel spus, limbajul uman vorbește și despre Dumnezeu.

Din perspectiva metodelor de cercetare cu aplicabilitate teologică *filosofia analitică* este cadrul general de referință al *teologiei analitice*. Astfel, analiza limbajului teologic și, implicit a unor teme teologice, a fost desfășurată în orizontul metodologic și terminologic al filosofiei analitice, mai precis, al unei anumite forme particulare de filosofare analitică – una ce a marcat, însă, semnificativ secolul XX – și care se raportează în mare măsură la propozițiile Tractatus-ului lui Wittgenstein.[3] Din principala sursă filosofico-analitică avută în vedere aici, Tractatusul Logico-Philosophicus, au fost selectate pentru analizele de clarificare legate de limbaje, de adevăr, de existență

[2] Masson Robert – *Without metaphor, no saving God – Theology after cognitive linguistics*, Editura PEETERS, Leuven-Paris-Walpole, MA, 2014

[3] Wittgenstein Ludwig, *Tractatus Logico-Philosophicus*, Editura Humanitas, București, 2001.

etc. un număr de propoziții considerate – în general în diferite medii filosofice și într-o anumită literatură de specialitate – analitic-semnificative filosofic și științific, dar, în opinia noastră, în același timp și în mod direct, de interes și pentru respectivele teme de preocupare propriu-zis teologică. Numărul propozițiilor selectate nu este, totuși, prea mare, în schimb, în contexte distincte de analiză și clarificări, ele au fost reiterate, reluate prin citare efectivă și nu prin trimiteri la note de subsol tocmai pentru a da coerență și claritate analizei locale (la aceasta contribuind într-o măsură importantă faptul că ele sunt accesibile imediat și că nu este implicat disconfortul căutării lor în alte părți ale lucrării). Există însă și distanțări față de anumite poziții enunțate de Wittgenstein în Tractatus.

Argument pentru „Tractatus". Desigur, Wittgenstein a gândit și a înțeles lucrurile în felul său, iar o astfel de înțelegere a propozițiilor înseamnă a intra în gândirea autorului ceea ce reprezintă o condiție necesară pentru lectura filosofică, teologică, științifică etc., condiție premergătoare oricărei variante interpretative în vederea valorificării respectivei gândiri filosofice.[4] Există multiple interpretări ale Tractatusului, mergând de la spiritul empirismului logic (Cercul de la Viena) și până la considerarea Tractatusului ca o faptă etică[5]! Însuși Wittgenstein pare să facă o astfel de invitație la interpretări prin aprecierea mesajului Tractatus-ului așa cum acesta apare din penultima propoziție: „Propozițiile mele clarifică prin faptul că cel ce mă înțelege le recunoaște, până la urmă, drept nonsensuri, dacă prin ele – sprijinindu-se pe ele – s-a ridicat deasupra lor. (El trebuie, pentru a spune așa, să arunce scara după ce a urcat pe ea). El trebuie să depășească aceste propoziții și apoi vede lumea în mod corect."[6] Logica Tractatusului, metafizica Tractatusului, etica, misticul etc., dar, în primul rând viziunea care se evidențiază asupra limbajului lasă orizonturi deschise diferitelor registre interpretative.

Cu riscurile care decurg dintr-un abuz de sublinieri, resublinierii sau accentuări ale unor sublinieri, de exemplu prin utilizarea unor tipuri diferite de ghilimele, a caracterelor cursive sau îngroșate între ghilimele etc., în lucrare s-a folosit o astfel de procedură ori de câte ori în cadrul unui text s-a simțit nevoia accentuării unor sensuri sau semnificații, a evidențierii unor raporturi între noțiuni ori a sublinierii unor sintagme definitorii pentru anumite fragmente de texte considerate în legătură unul cu altul; toate acestea cu intenția de a contribui la o mai bună clarificare, evitându-se astfel, efectiv, un exces de cuvinte în explicitare.

---

[4] Un astfel de exemplu din istoria filosofiei este „relația" dintre *Prolegomenele* lui Kant și prima ediție a *Criticii rațiunii pure*.

[5] JANIK Allan, TOULMIN Stephen – *Viena lui Wittgenstein*, Editura Humanitas, București, 1998

[6] Tractatus P 6.54.

Uneori paragrafele au inserate subparagrafe sau observații aparte care prin exemple și analize complementare vor să ilustreze și să sublinieze, în general la nivel de limbaj, idei relevante care se pot desprinde din paragraful respectiv, dar care nu sunt obiect propriu-zis al paragrafului, însă pot contribui la clarificări în alte zone de interes ale analizei, ale lucrării considerate în ansamblul său.

Pentru claritate – atât a ideilor în sine, cât și a altora cu care se află în legătură – unele idei au fost reluate parțial ori de câte ori s-a considerat că articulează mai bine analiza și interpretarea teologică. (Este o situație similară cu reluarea, cu repetarea, cu recontextualizarea în textul lucrării a unor propoziții din Tractatus.) La fel stau lucrurile și cu anumite exemple care prezintă un mare potențial de ilustrare. În ce privește exemplele, trebuie specificat că exemplele alese pentru ilustrări, din diferite domenii, au fost selectate dintre mai multe alternative de exemplificare, în așa fel încât să ilustreze cât mai sugestiv și mai concis aspectele de interes teologico-analitic privind limbajul teologic sau onto-teologia sau cunoașterea de tip religios etc. din contextele în care sunt incluse.

În ce privește noțiunile, în funcție de specificul analizei de clarificare, în anumite situații unele noțiuni sunt analizate în mod obișnuit, de exemplu comparativ cu alte noțiuni, deosebirile și asemănările contribuind în acest fel la clarificări. În alte situații, pentru anumite noțiuni, sunt prezentate alternativ diferite contexte în care poate apărea noțiunea. Prin schimbarea contextului și prin felul în care noțiunea își păstrează sau își nuanțează, eventual, semnificația generală se pot aduce, analitic, clarificări suplimentare.

În general, în privința noțiunilor logice de bază, atunci când s-a făcut o scurtă prezentare a lor, această prezentare a fost una foarte condensată și accesibilă, „de manual”, doar atât cât să facă mai clare demersurile analitice de clarificare din carte.

Cu referire la notele de subsol, unele dintre acestea ar fi putut face parte din „text”. De asemenea, unele fragmente din „text” ar fi putut fi trecute ca note de subsol. Au fost avute însă în vedere două aspecte: de la caz la caz, opțiunile au oscilat între claritatea textului și cursivitatea acestuia.

*

S-a încercat în lucrare ca textul să fie elaborat și scris cât mai clar, cât mai limpede, pentru a permite o lectură ușor de urmărit și o bună înțelegerea a sa; s-a încercat de asemenea, pe cât ne-a stat în putință, să fie totodată concis și sugestiv, atât în ce privește analiza propriu-zisă, cât și exemplele alese pentru ilustrări.

CAPITOLUL I.

Teologie analitică și Filosofie analitică
– o prezentare generală –

1.1. Filosofie și teologie analitică

„Este evident că o lume, oricât de diferit gândită în raport cu lumea reală, ar trebui să aibă *ceva* comun cu lumea reală – o formă.”[7]

Originile teologiei analitice se situează în filosofia analitică.

„Orice filosofie [de orientare analitică n.n.] este „critică a limbajului”. [...].”[8].

„Scopul filosofiei este clarificarea logică a gândurilor. [...]”[9].

Teologia acceptă din perspectiva *credinței* posibilitatea cunoașterii lui Dumnezeu sau, cel puțin, a unei anumite cunoașteri despre Dumnezeu și *vorbește* despre o astfel de cunoaștere. Această cunoaștere nu este însă una orientată în sensul restrictiv al cunoașterii științifice, ci ea, cu toate că are o componentă rațională, este, complementar,

---

[7] Tractatus P 2.022 // Principala referință filosofică din această lucrare este: Wittgenstein Ludwig, *Tractatus Logico-Philosophicus*, Editura Humanitas, București, 2001. // Această opțiune se justifică prin influența cu totul remarcabilă în filosofie, dar nu numai la nivel filosofic, pe care Tractatus-ul Logico-Philosophicus a avut-o în secolul al XX-lea, în ceea ce privește o serie de probleme fundamentale legate de *limbaj*, pentru abordările și clarificările – situate dincolo de limbajul natural – din interiorul unor anumite limbaje specializate.

❍ „Wittgenstein a participat la război din august 1914 până când a fost luat prizonier de italieni, în noiembrie 1918, ca soldat, ca tehnician militar și apoi ca ofițer de artilerie. [...] I se pare că numai religia îi poate oferi un refugiu în fața absurdității strivitoare a vieții. Nu este vorba însă de religia profesată de una sau alta dintre confesiunile creștine, ci de acea atitudine existențială pe care i-o inspiră viața lui Isus. Într-un târg din Galiția, intră într-o librărie și găsește o singură carte pe care să o cumpere. Este *Scurta explicației a Evangheliei a lui Tolstoi*. [nota [34]('în iulie 1915 /Wittgenstein/ îi scria lui Ludwig von Ficker: „Cunoașteți *Scurta explicație a Evangheliei a lui Tolstoi*? Această carte aproape mi-a salvat, la un moment dat, viața. [...] Dacă n-o cunoașteți nu vă puteți închipui cum poate ea acționa asupra omului.”)] O citește de nenumărate ori și o poartă tot timpul asupra lui. [...] „Omul este neputincios în carne, dar liber în spirit.”. Este mesajul care îi dă putere de a suporta povara vieții. În credință găsește îndemnul de a îndura durerea și umilința, după chipul și asemănarea lui Iisus din Nazaret. Se roagă, chiar dacă nu într-un mod convențional. [...] Expresiile care revin în însemnări sunt: „Dumnezeu cu mine”, „Dumnezeu alături de mine” și, mai ales, Facă-se voia Ta”. [...] „[...] Dumnezeu să-mi dea putere. Amin. Amin. Amin.”„ – Flonta Mircea, *Gânditorul singuratic – Critica și practica filosofiei la Ludwig Wittgenstein*, – 'O viață de erou?' pp. 34-35, Editura Humanitas, București, 2008.

[8] Tractatus P 4.0031.

[9] Tractatus P 4.112.

apropiată și de subiectivitatea unor trăiri, de semnificațiile unor Revelații sau de nemijlocitul unor intuiții. Limbajul teologic încearcă să surprindă toate aceste aspecte. Trebuie totuși specificat că acea componentă rațională din cunoașterea religioasă, acea raționalitate internă, este una mai de grabă de natură „filosofică", este una mai apropiată de sensul în care o metafizică poate fi rațională. Rațiunea de natură „științifică" (a „științelor empirice" [nu și a celor „formale": „[...] propozițiile logice [matematice n.n] pot fi confirmate de experiență tot atât de puțin precum pot fi infirmate de experiență. Nu numai că o propoziție a logicii [matematicii n.n] trebuie să nu poată fi infirmată prin nici o experiență posibilă, dar ea nici nu are voie să poată fi confirmată printr-o asemenea experiență."[10]]) își are rigorile și cerințele ei impuse de o „logică a faptelor".

Semnificațiile la nivel de limbaj ale propozițiilor (mai general ale textelor) în știință nu trebuie, pe cât posibil, să lase loc unor interpretări alternative, ele tind spre o interpretare univocă. Limbajul teologic este în schimb, între anumite limite, oricum mult mai largi, deschis interpretărilor. La nivel de limbaje specializate, un discurs științific însoțit de o dezbatere științifică într-o comunitate profesională, diferă sub multe aspecte de o comunicare și o dezbatere teologică din cadrul unui colectiv de teologi.[11] Este astăzi acceptat, în filosofia analitică cel puțin, că formele de exprimare care solicită în primul rând puterea de sugestie a limbajului, capacitatea expresiilor de a produce trăiri, stări subiective și existențiale, cum este limbajul teologic, mai ales cel folosit în Biserică, se situează undeva între univocitatea limbajului științific și ambiguitatea intenționată și accentuată a limbajului artistic. În sensul unui limbaj deschis interpretărilor, dar care se adresează rațiunii, limbajul teologiei este mai apropiat de limbajul filosofic și de cel artistic, decât de cel științific.

În teologie, ca de altfel și în științe, nu toate criteriile de existență sau de adevăr au același rol în argumentare sau explicație. De exemplu, unele criterii sunt la nivelul condițiilor necesare, altele la cel al condițiilor suficiente. Teologia, la modul general, înseamnă discurs despre Dumnezeu. Teologia analitică, printre altele, își propune: • clarificări în ceea ce privește posibilitatea cunoașterii lui Dumnezeu, a relației „Dumnezeu–om" sau „om–Dumnezeu"; • analiza „adevărurilor" de credință și a „existenței (atributelor existențiale)" în orizontul credinței creștine; • un studiu al Creștinismului care cercetează, la nivel de limbaj, modurile specifice de „aducere în limbaj" a acestor aspecte – care au o pronunțată încărcătură filosofică („cunoașterea"

[10] Tractatus P 6.1222

[11] Există complementar, discursuri științifice, respectiv teologice, însoțite de dezbateri filosofice. În aceste cazuri dificultățile de comunicare la nivel de limbaje îmbracă aspecte deosebit de complexe și problematice în același timp, dar, într-un final, se pot dovedi profitabile pentru fiecare dintre „partenerii" de dialog.

în teologie, „adevărul" în teologie, „existența" în teologie) –, dar, mai ales, a unor aspecte pur teologice (cum este, de exemplu, Revelația Divină).[12]

Câtă valoare este în acest fel clar, rațional și oarecum științific, de a vorbi? În particular de a vorbi despre existența și atributele lui Dumnezeu, despre 'forme' de existență teologică, despre manifestări ale lui Dumnezeu, despre Misterul, în creștinism, Dumnezeului Trinitar? Măsura acestei *valori* este dată *numai* în interiorul teologiei, însă acest fel de a vorbi creează și condițiile de posibilitate ale dialogului interdisciplinar.

„[...] Revelația creștină devine adevăratul punct de legătură și de confruntare între gândirea filosofică și cea teologică în raportarea lor reciprocă. Așadar, e de dorit ca teologii și filosofii să se lase călăuziți de unica autoritate a adevărului astfel încât să se elaboreze o filosofie în consonanță cu cuvântul lui Dumnezeu. Această filosofie va fi terenul de întâlnire între culturi și credința creștină, locul de înțelegere între credincioși și necredincioși. Va fi un ajutor dat pentru credincioși în a se convinge mai de aproape că profunzimea și autenticitatea credinței este favorizată când este unită cu gândirea și nu renunță la ea."[13]

„Teologia este știința credinței ceea ce înseamnă că teologia poate fi înțeleasă de asemenea ca o disciplină științifică. Este vorba de o explicație și o explicitare conștientă și metodologică a Revelației Divine primită în credință."[14]

*

Prezentarea care urmează, în bună măsură neconvențională, a teologiei analitice ca analiză orientată spre probleme de limbaj este adaptată felului în care au fost concepute, strict pentru această carte, exemplificările teologice alese pentru a ilustra probleme analitice la confluența dintre filosofie și teologie. În prezentare, o anumită structură sistematică subiacentă este însoțită nu de puține ori de citate (uneori reluate în circumstanțe diferite) și de exemple, complementare celor teologice, din domenii relativ diverse. Aceasta în intenția de a aduce de fiecare dată când un anumit context conceptual este prezentat („propoziții cu sens"; „propoziții fără sens"; „propoziții nonsens"; „criterii de existență"; „criterii de adevăr"; „forme logice"; „structuri logice"; „scheme semantice" etc.) un spor de claritate analitică.

Într-o primă caracterizare a teologiei analitice trebuie început prin a sublinia că *teologia analitică* este *teologie*. Ea reprezintă o formă de *reflecție teologică*, dar **și**

---

[12] Câteva caracteristici definitorii pentru TEOLOGIA ANALITICĂ au fost prezentate în secțiunea *Cuvânt înainte*. O parte din acestea vor fi reluate și dezvoltate în continuare, împreună cu alte noi trăsături specifice care individualizează Teologia analitică drept o formă aparte de reflecție teologică.

[13] Ioan Paul al II-lea – *Fides et Ratio* [Cap. VI Interacțiunea dintre teologie și filosofie, §"Diferite stări ale filosofiei", 79.]

[14] Rahner Karl – *Theology*. I. *Nature*, in K. Rahner, Ed., Encyclopedia of Theology: The Concise „Sacramentum Mundi" (New York: Seabury-Crossroad, 1975), 1987.

filosofică aplicată în principal felului în care este articulată, la nivel de limbaj, Doctrina Creștină. Metodologic vorbind, teologia analitică utilizează în analizele sale instrumente ale filosofiei analitice orientate spre limbaj: • analiza riguroasă a conceptelor, și, în ultimă instanță, a majorității formelor de exprimare prezente în diverse limbaje (cum, de exemplu, sunt analogiile și metaforele, alternativele semantice în interpretări etc.); • coerența logică; • limitele preciziei semantice etc.; toate aceste instrumente sunt plasate în orizontul valoric al clarității teologice în exprimare și semnificare. Complementar sunt avute în vedere și perspective ontologice cum sunt „criteriile de existență" sau epistemologice cum sunt „criteriile de adevăr" sau semantice cum este „relația ′unități lingvistice′–semnificații" ș.a.m.d. Teologia analitică reprezintă o activitate de analiză în același timp critică, orientată spre clarificări, spre univocitate, dar și constructivă, orientată interpretativ spre încercarea de a legitima diversitatea (pluralitatea) „privirilor" teologice. Prin această dimensiune analitică ea își aduce contribuția atât la dialogul din interiorul comunității teologice creștine, cât și la posibilitatea unui dialog inter-disciplinar (cu alte religii, cu filosofia, cu știința etc.).

O preocupare majoră a filosofiei analitice este cea a relației dintre diferite limbaje.

> „Totalitatea propozițiilor este limbajul."
> „*Limitele limbajului meu* semnifică limitele lumii mele.
> Există, bineînțeles, inexprimabilul.
> Este ceea ce se *arată*, [...].
> Noi simțim că chiar și atunci când toate problemele științifice *posibile* primesc un răspuns, problemele noastre de viață încă nu sunt câtuși de puțin atinse. [...]"
>
> Wittgenstein[15]

Cadrul filosofico-analitic în care se face analiza temelor din această carte a fost limitat – fără a fi însă restrâns exclusiv doar la această perspectivă analitică – la un anumit filosof și o anumită operă, Ludwig Wittgenstein și lucrarea acestuia „Tractatus Logico-Philosophicus". Propozițiile wittgensteiniene reprezintă prin excelență o anumită formă de filosofare analitică.[16] Pornind de aici se va încerca o clarificare a

---

[15] Tractatus: P 4.001.; P 5.6; P 6.522; P 6.52.

[16] „Fără îndoială, Tractatus este o adevărată provocare în filosofie și un rezultat al unor eforturi filosofice profunde. Scopul său este de a rezolva problemele filosofice prin analiza logică a limbajului. Pe lângă introducerea unei viziuni originale cu privire la relațiile complexe dintre gândire, limbaj și realitate cartea – care își propune atingerea unui astfel de obiectiv înalt – ar putea fi, de asemenea, presupusă ca fiind foarte clară, detaliată și exhaustivă. A fost larg acceptată opinia că Tractatus-ul reprezintă cu adevărat o inovație în ceea ce privește propunerea unei teorii generale despre astfel de relații. Cu toate acestea, Tractatus-ul este scris într-un stil laconic, este construit prin aforisme numerotate, uneori cu un conținut profund, alteori enigmatic. Este un stil aparent incompatibil cu claritatea explicativă, cu exprimarea explicită, cu detalierea sau exhaustivitatea. De aceea, nu este surprinzător că a dat naștere unor interpretări și răspunsuri critic-analitice, de exemplu, Bertrand Russell, Frank Ramsey, Rudolf Carnap, Karl Popper, Max Black, P.M.S. Hacker, Jaakko Hintikka, Elizabeth Anscombe,

câtorva dintre obiectivele metodologice ale teologiei analitice prin analiza unor distincții de limbaj: cum vorbim despre fapte, cum vorbim despre bine și frumos, cum vorbim despre moarte, cum vorbim despre iubire, cum vorbim despre Dumnezeu etc. și cum, poate în anumite circumstanțe, trebuie să tăcem atunci când riscăm să amestecăm diferite limbaje: științific/artistic, științific/teologic, filosofic/teologic, filosofic/științific etc. Concepte asociate precum „adevărul și frumosul", „adevărul și binele", „frumosul și binele", „rațiunea și credința", „lumea naturală (a omului) și Împărăția lui Dumnezeu" etc. pot să nu fie atât de apropiate, atât de corelate cum se presupune uneori, ci să fie concepte mai îndepărtate unul de altul decât lasă impresia aparențele din limbaje. Întrebări asupra existenței și lărgimii/îngustimii punților de legătură în astfel de cazuri sunt interogații din sfera analiticului.

Filosofia analitică este cadrul general metodologic de abordare a *Teologiei analitice*, TEOLOGIA ANALITICĂ fiind înțeleasă ca:

- orientare spre relația dintre *limbaje*, în particular dintre diferite *concepte* și *tipuri de propoziții*; – în primul rând este avută în vedere relația limbajului natural cu forme diverse de exprimare din textul scriptural; – relația dintre limbajul creștin și limbajele unor comunități spirituale diferite; – relația dintre exprimările și interpretările teologice creștine văzute în perspectivă istorică; – relația[17] limbajului teologic creștin cu limbaje specializate:

  ⟵⟶ limbaj artistic
  limbaj teologic ⟵⟶ limbaj filosofic
  ⟵⟶ limbaj științific

  etc.
- orientare spre distincția dintre diferite *tipuri de adevăr*: • *adevăr teologic (de credință)*; • *adevăr științific (empiric-factual)* [de exemplu, al fizicii, al geologiei, al biologiei, al istoriei etc.]; • *adevăr formal* [de exemplu, al matematicii, al logicii]; • *adevăr metafizic* etc.[18]

Stanley Cavell, Cora Diamond, James Conant și o listă lungă de alți filosofi importanți. După cum rezultă din astfel de reacții filosofice, este destul de dificil să interpretăm, chiar și să parafrazăm, propozițiile din Tractatus fără a provoca controverse în rândul specialiștilor." – Muñoz-Suárez Carlos – *Guides us on a trip down the linguistic rabbit hole* – Philosophy *Now* – a magazine of ideas, Issue 103 July/August 2014 https://philosophynow.org/issues/103/The_Tractatus_is_it_so_intractable [Accesat 01 septembrie 2023]

[17] „ ⟵⟶ " reprezintă doar o simbolizare pentru o posibilă relație între limbaje.

[18] Din punct de vedere filosofic, „*tema ADEVĂRului*" este deosebit de complexă și rămâne în continuare deschisă: „[...] avem puține șanse de a ne înțelege facultățile noastre cele mai importante în absența unei bune teorii a adevărului. Un asemenea ideal s-a dovedit până acum de neatins." – Dancy Jonathan și Sosa Ernest (editat de) – *Dicționar de Filosofia Cunoașterii*, vol. I.-II., vol. I A-H, – **adevăr (teorii ale adevărului)**, p. 25; – **adevăruri de rațiune/ adevăruri de fapt**, pp. 32-34, Editura Trei, București, 1999

- orientare spre distincția dintre diferite *criterii de existență*: • *criterii de existență teologice*; • *criterii de existență științifice (empiric-factuale)* [de exemplu, ale fizicii, ale geologiei, ale biologiei, ale istoriei etc.]; • *criterii de existență formale* [de exemplu, ale matematicii, ale logicii]; • *criterii de existență metafizice* etc.
- orientare spre relația dintre *limbaje* și *logică*; • orientare spre relația dintre *limbaje*, *logică* și *semantică*; • orientare spre relația dintre *limbaje*, *logică*, *semantică* și *hermeneutică* etc.

Pentru Wittgenstein filosofia are un rol exclusiv clarificator (ceea ce, în ultimă instanță, înseamnă o reducere radicală a filosofiei doar la „filosofia analitică"). Filosofia este o *activitate* de clarificare logică a gândurilor, nu o construcție de sisteme filosofice. Spre deosebire de științe, filosofia nu este un corp de cunoștințe. Rezultatul activității filosofice trebuie să fie analiza condițiilor de claritate a propozițiilor și nu propoziții filosofice propriu-zise așa cum sunt, de exemplu, propozițiile teoriilor științifice ca și corp doctrinar. Astfel, vor fi reliefate pentru început câteva trăsături definitorii ale filosofiei analitice în versiunea Tractatus-ului, trăsături care însă, metodologic, caracterizează în același timp și teologia analitică:

> „Orice filosofie este „critică a limbajului". [...]."[19]

> „Filosofia nu este una din științele naturii.
> (Cuvântul „filosofie" trebuie să desemneze ceva ce stă deasupra sau dedesubtul științelor naturii, dar nu alături de ele.)."[20,21]

> „Scopul filosofiei este clarificarea logică a gândurilor.
> Filosofia nu este o doctrină, ci o activitate.
> O operă filosofică constă în esență din clarificări.
> Rezultatul filosofiei nu sunt „propoziții filosofice", ci faptul că propozițiile devin clare.
> Filosofia trebuie să facă clare gândurile, care altfel sunt oarecum tulburi și confuze, și să le delimiteze în mod net."[22]

> „Filosofia delimitează domeniul controversabil al științei naturii."[23]

> „Ea trebuie să delimiteze ceea ce poate fi gândit și, prin aceasta, ceea ce nu poate fi gândit. [...]"[24]

> „Ea va desemna ceea ce nu poate fi spus, *prezentând în mod clar ceea ce poate fi spus*."[25,26]

---

[19] Tractatus P 4.0031.
[20] Tractatus P 4.111.
[21] Se observă că pentru Wittgenstein nu prezintă interes o 'relație de ordine valorică' între științe și filosofie.
[22] Tractatus P 4.112.
[23] Tractatus P 4.113.
[24] Tractatus P 4.114.
[25] Tractatus P 4.115.
[26] În contextul Tractatus-ului, cu referire la limbaje, este făcută o distincției tranșantă între ceea ce poate fi spus: *a spune* și ceea ce nu poate fi spus, ci doar arătat: *a arăta*. Propozițiile care *spun* reprezintă

Aceste propoziții sugerează, cel puțin în parte, interesul filosofiei pentru: înțelegerea corespunzătoare, corectă a „obiectului” diverselor limbaje [′comunicarea′ interumană de zi cu zi; Natura în variatele ei aspecte de manifestare; Dumnezeu; formele abstracte ale gândirii etc.] și, respectiv, a funcționării limbajelor (referința de bază pentru filosofia analitică o reprezintă limbajul natural, ca de altfel și pentru teologia analitică).

Cercetarea *filosofico-analică* a limbajului înseamnă, pe de o parte, o abordare a *logicii* limbajului, pe de altă parte, o delimitare a limbajelor care au în logică o condiție necesară de acele limbaje care nu au logica printre condițiile necesare de exprimare. [Sensul *condiției necesare* este aici unul logico-matematic: Fie implicația p → q: (în „lectura”) „Dacă un număr este divizibil cu șase, atunci el este divizibil cu doi.”. Astfel, „divizibilitatea cu doi” (q) este o *condiție necesară* pentru divizibilitatea cu șase (p) (un număr trebuie neapărat să se dividă cu doi pentru ca [eventual] să se dividă cu șase), respectiv, „divizibilitatea cu șase” (p) este o *condiție suficientă* pentru divizibilitatea cu doi (q) (un număr care se divide cu șase în mod obligatoriu se divide cu doi). / Observație. „Divizibilitatea cu doi” nu este o condiție suficientă pentru „divizibilitatea cu șase”; de exemplu, „Paisprezece este divizibil cu doi, dar (nu e suficient doar atât pentru divizibilitatea cu șase) nu este divizibil cu șase.]

Prin medierea logicii, indirect, teologia analitică poate contribui la clarificări teologice. Unul dintre obiectivele pe care le urmărește Teologia analitică este clarificarea logică a „gândului teologic” sprijinindu-se pe o diversitate de suporturi logice: principii logice, forme logice, noțiuni, propoziții logice, adevăruri logice etc. În cadrul acestei clarificări, cu referire la limbaje, este prioritar avută în vedere relevanța teologică și a anumitor propoziții construite prin încărcarea cu semnificații/sensuri teologice a unor propoziții formale (aparținând logicii sau matematicii). Teologia analitică își propune ca propozițiile teologice sau cele despre teologie să devină, în primul rând, clare. Ea trebuie să facă clare gândurile, care altfel sunt oarecum tulburi și confuze, și să le delimiteze în mod net. În acest fel, teologia analitică devine o formă de „critică a limbajului”, atât a limbajului teologic propriu-zis, cât și a altor limbaje (filosofic, științific etc.) prin care, la un moment dat, pornind dinspre alte domenii, se fac referiri directe sau indirecte la teologie sau la credință. Teologia analitică își propune să delimiteze cât mai clar „teologia” de vreuna din „științele naturii”, respectiv de „filosofie”. „Teologia” nu este „știință a naturii” și nici nu este o „formă particulară de filosofie”.

'vorbire' despre fapte (știința empirică, limbajul natural factual), iar propozițiile care *arată* reprezintă 'vorbire' despre altceva decât faptele, despre valori, despre stări subiective (/ trăiri), despre absolut, despre Dumnezeu, despre transcendent, transcendență, transcendental etc. adică despre ceva ce este dincolo de fapte.

Teologia analitică încearcă să scoată în relief și componenta logic-rațională a limbajului teologic (desigur, complementară unor alte forme de limbaj [artistic, metafizic etc.]). Textul teologic nu este doar o „uriașă metaforă”, un text simbolic interpretat existențial în libertatea unor chei metaforice diverse, pentru care logica (constrângerile impuse de o anumită coerență logică) nu reprezintă o *condiție necesară*.

Filosofia nu poate oferi/propune un limbaj care să depășească limitele limbajelor de un fel sau altul; ea trebuie să cerceteze frontierele dintre limbaje și să delimiteze din perspectivă filosofică domeniul **propozițiilor** *cu sens*, *fără sens*, *nonsens*[27] și legitimitatea sau NElegitimitatea utilizării unui limbaj dincolo de frontierele sale (altfel spus, dincolo de „obiectele” cărora le este destinat, „obiectele” spre care este orientat, „obiectele” pentru care este 'construit' etc.). Ultima propoziție din Tractatus este semnificativă (și) din această perspectivă:

> „Despre ceea ce nu se poate vorbi trebuie să se tacă.”[28]

Cu alte cuvinte, „știința”, de exemplu, nu poate vorbi despre Dumnezeu, nu poate afirma dacă există sau nu Dumnezeu, nu se poate pronunța asupra adevărului sau falsității propozițiilor din teologie etc. La fel „teologia”, de exemplu, nu poate vorbi despre lumea faptelor fizicii sau a teoriilor fizicii, nu poate participa la discuția dacă există sau nu unde gravitaționale, bosoni higgs, care sistem de referință – Pământul sau Soarele – este mai adecvat descripției și explicației științifice etc.
Exemplu:

> „Teoria darwinistă nu are de a face mai mult cu filosofia [nici cu teologia n.n.] decât orice altă ipoteză a științei naturii.”[29]

Există numeroase cuvinte, noțiuni, concepte cu aceeași „formă de vocabular” dar care, în limbaj natural, filosofic, teologic sau științific au semnificații diferite și, implicit, pot avea sensuri particulare surprinzătoare prin trecerea de la un limbaj la altul. În continuare se va accepta următoarea premisă formulată ca și condiție necesară: „Limbajul natural este baza (de pornire, de referință) oricărui tip de limbaj.” Cu alte cuvinte, limbajul natural este în ultimă instanță un posibil loc de întâlnire al limbajelor *științific*, *filosofic, teologic, artistic literar* etc. Se va accepta deci, într-o formulare complementară, premisa că între diferitele forme de limbaj este posibilă întâlnirea pe „terenul” limbajului comun, și că, cel puțin, la capătul *dialogului* [chiar în cazul persistenței unor dezacorduri între participanții la dialog] sunt clarificate însăși limitele

---

[27] O prezentare a acestor tipuri de propoziții va fi făcută, în diverse contexte, pe tot parcursul lucrării; *revenirea* asupra lor după parcurgerea unui context sau altul poate contribui la o mai bună clarificare a lor.

[28] Tractatus P 7.

[29] Tractatus P 4.1122.

comunicării trans-disciplinare, respectiv, sunt trasate frontiere cu semnificații filosofice, teologice, științifice.

Trebuie precizat că abordarea analitică, fie ea filosofică sau teologică, a corespondenței semnificațiilor și sensurilor unor cuvinte sau propoziții din limbaje specifice este o activitate complexă: lingvistică, logică, semiotică, semantică, hermeneutică etc. și este în permanență problematică, rămâne în permanență deschisă. În TEOLOGIA ANALITICĂ, la nivelul analizei textelor scripturale, sunt considerate cu precădere posibilitățile de punere în corespondență, de „acordare/articulare” sau NU a unor semnificații și sensuri specifice din limbajul teologic scriptural cu semnificații și sensuri specifice din alte limbaje, fie ele filosofice, științifice, artistice, dar, în primul rând, cu semnificațiile și sensurile comune din limbajul natural.[30] La modul general, în sens analitic:

- un exemplu este *interpretarea filosofică*, pornind dinspre teologie și știință: în trecerea de la limbajele teologic, respectiv științific, la limbajul filosofic orice interpretare filosofică necesită cu prioritate o activitate de clarificare și totodată de diferențiere a semnificațiilor și sensurilor interioare (/specifice) fiecărui domeniu în discuție (aceasta chiar dacă în final privirea filosofică este îndreptată spre orizonturi metafizice);
- un alt exemplu, complementar și la fel de important, este *adaptarea teologică*, respectiv *adaptarea științifică* a unor semnificații și sensuri, pornind dinspre filosofie, dar care au relevanță pentru problematica existențială teologică, respectiv pentru imaginea științifică asupra lumii faptelor;
- la fel, *resemnificarea teologică* sau *științifică* a unor sensuri filosofice poate avea o reală valoare interpretativă pentru teologie și știință, valoare dată de aceeași activitate de clarificare conceptuală pe care o stimulează în chiar interiorul limbajelor specifice, teologic, respectiv științific.

Pentru Wittgenstein acolo unde există limbaj există desigur și exprimare, dar și inexprimabil. Inexprimabilul înseamnă, pe de o parte, tăcere, iar, pe de altă parte, recunoașterea unui „alt fel de a vorbi” (uneori chiar despre aceleași 'lucruri', dar din perspectiva unor domenii /′orizonturi′ diferite). Inexprimabilul ca tăcere pentru un limbaj reprezintă limita limbajului respectiv: așa cum s-a mai spus, știința nu poate vorbi despre Dumnezeu, iar teologia nu poate vorbi despre faptele științifice ca atare. Însă, dacă știința nu poate vorbi în limbaj științific despre Dumnezeu (limbajul științific nu este unul teologic) aceasta nu înseamnă că despre Dumnezeu nu se poate vorbi cu un alt fel de limbaj (reciproc, limbajul teologic nu este unul științific). Despre etică, de exemplu, nu putem vorbi fără să generăm în exprimare propoziții nonsens, întrucât ea

[30] „Unități de limbaj” purtătoare de semnificații și sensuri pot fi cuvinte, propoziții sau texte întregi (desigur toate aceste „unități” sunt interconectate între ele indiferent la care se face, punctual, referirea).

se ocupă de valori și nu de fapte; se ocupă de încărcarea cu sensuri morale a anumitor fapte, sensuri care nu se regăsesc în faptele ca atare. În vorbirea curentă faptele cu care suntem confruntați sunt subînțelese într-un context factual-științific de fundal, chiar dacă acesta nu este explicit prezent: un obiect a căzut (fără ca să facem referire la căderea corpurilor din mecanică); în trecut ceva s-a întâmplat (fără ca să facem referire la istorie); undeva are loc o formă de protest social (fără ca să facem, de fiecare dată explicit, referire la sociologie, la antropologie, la domeniul politic etc.). Trebuie precizat însă că pentru Wittgenstein așa numitele *propoziții nonsens* sunt, pentru om, cel puțin la fel de importante ca și propozițiile cu sens, cele despre fapte, ale științei.

> „Noi simțim că chiar și atunci când toate problemele științifice *posibile* primesc un răspuns, problemele noastre de viață încă nu sunt câtuși de puțin atinse. [...]”[31]

La fel stau lucrurile și cu propozițiile care încearcă să vorbească despre estetică, despre sensul vieții, despre lume ca totalitate. Astfel de propoziții, NU *spun*, ci *arată*.

> „Există, bineînțeles, inexprimabilul. Este ceea ce se *arată*, este misticul.”[32]

Etica, de exemplu, se *arată* în felul nostru de a ne raporta la fapte, în modul de a acționa, de a fi împreună, de a ne trăi viața alături de ceilalți. Acestă distincție dintre *a spune* și *a arăta* este capitală deoarece ea introduce o distincție majoră la nivel de limbaj: cea dintre *propoziții cu sens*, *propoziții fără sens* și *propoziții nonsens*.

Într-un orizont foarte general problematic, se poate afirma că TEOLOGIA ANALITICĂ se situează într-un perimetru filosofic rațional-sistematic centrat pe cele trei mari domenii ale filosofiei: ♦ ontologia (existența [lumea; realitatea]); ♦ gnoseologia (cunoașterea [adevărul]) și ♦ axiologia (valorile), dar toate acestea examinate în strânsa lor legătură cu **limbajul**.

Observație ontologică. Distincția dintre „lume” și „realitate” [fie că este vorba de o „lume/realitate factual-naturală”, fie că este vorba de o „lume/realitate teologică (parțial supranaturală)”] acceptată în această carte – care va fi presupusă implicit pe tot parcursul lucrării (fără a se mai reveni asupra ei) – este, într-o formulare extrem de condensată, următoarea: • „lumea” semnifică ansamblul tuturor posibilităților de existență (desigur, cu referire explicită la o lume delimitată într-un anume fel, de exemplu, „lumea faptelor”, în care nu sunt posibile ′non-fapte′); • „realitatea” semnifică în mod particular, determinat, o anumită ′actualizare′ a uneia dintre posibilitățile „lumii” (un exemplu foarte simplu: în „lumea faptelor” de mâine, vorbind despre vreme, pot să fie mai multe posibilități: va fi soare; va ploua; va ninge etc., dar, în „realitate” doar una se va ′actualiza′ și aceea va semnifica „realitatea” [vremii de mâine]).

---

[31] Tractatus P 6.52.
[32] Tractatus P 6.522.

Trebuie subliniate, pe scurt, din perspectiva TEOLOGIEI ANALITICE, următoarele aspecte: parte din metodele filosofiei analitice sunt și ale TEOLOGIEI ANALITICE, dar problemele propriu-zise ale filosofiei nu sunt probleme ale TEOLOGIEI ANALITICE; nici problemele propriu-zise ale oricărei științe empirice nu sunt probleme ale TEOLOGIEI ANALITICE; la fel, nici problemele disciplinelor sau științelor formale (logica, matematica) nu sunt probleme ale TEOLOGIEI ANALITICE ș.a.m.d.

Strâns legat de aceste „probleme" sau „obiecte ale disciplinelor", la fel stau lucrurile și în ce privește alte aspecte importante: „criterii de existență" în filosofie, în științe empirice, în matematică, în teologie; „criterii de adevăr" în filosofie, în științe empirice, în matematică, în teologie etc. Aceste diferențieri nu înseamnă câtuși de puțin că nu trebuie căutate și aruncate punți interdisciplinare atât în ce privește posibilitatea comunicării, cât și posibilitatea unor influențe reciproce. [De exemplu, biomatematica, având ca scop orientarea cercetării matematice spre rezultate care pot avea relevanță biologică; sau bioetica, orientând (/limitând) cercetarea biologică spre domenii care au o relevanță (/importanță) morală etc.] Cât de largi sau de înguste, de stabile ori instabile sau chiar absente sunt astfel de punți reprezintă teme de cercetare, cercetare (cercetări) făcută însă într-o anumită paradigmă, bine precizată și reciproc acceptată (de către cei din domeniile puse în legătură), de abordare a conexiunilor. Astfel, pornind de la delimitările de limbaje, apare în TEOLOGIA ANALITICĂ *abordarea posibilității dialogului și comunicării* dintre teologie și alte domenii. Apar, de exemplu, ca legitime întrebări precum: • „Se poate întâlni limbajul teologic cu cel științific?"; • „Ce consecințe pentru teologie (dar și pentru știință) decurg (sau nu) dintr-o posibilă astfel de întâlnire?" Răspunsul la astfel de întrebări are urmări directe în anumite dezbateri contemporane cum este cazul punerii în discuție a așa numitului „creaționism științific". De pildă, legat de acesta, Teologia analitică propune analize critice asupra relevanței parțiale sau asupra irelevanței teologice a pretențiilor „creaționismului științific" de a reprezenta teologie (pretențiile complementare ale acestuia de a avea componente de științificitate intră în sfera de analiză critică a filosofiei analitice de orientare științifică).

1.2. Filosofie și teologie analitică – câteva presupoziții legate de LOGICĂ

În această lucrare, logica va fi considerată din perspectiva uneia dintre trăsăturile sale definitorii în relația ei cu „limbajul": logica reprezintă studiul abstract, simbolic, al formelor și structurilor diferitelor limbaje care se consideră, cel puțin în anumite ′zone′ ale lor de exprimare, raționale (limbajul natural; limbajele științifice [fie ale științelor formale: matematica, fie ale științelor empirice: fizica etc.]; limbajul filosofic;

limbajul teologic etc.). Aceasta are ca și consecință imediată accentul care se pune, în mod special, pe două noțiuni fundamentale: „formă logică” și, strâns legat de aceasta, „necesitate logică” (la rândul lor cu consecințe sine-qua-non în ceea ce privește raționamentele logice valide [/sau nevalide] subiacente demonstrațiilor matematice, explicațiilor științifice, argumentelor filosofice sau teologice etc.).[33] Forma logică (/sau forma matematică) va reprezenta principala caracteristică a propozițiilor fără sens ale logicii (/matematicii) care le detașează pe acestea de propozițiile cu sens ale științelor (de exemplu) sau de propozițiile nonsens ale teologiei (de exemplu). În relația limbajului logic (/matematic) cu limbajul natural sau cel științific, respectiv cu limbajul teologic [rațional-teologic], se vor considera propozițiile acestor limbaje ca fiind obținute prin încărcarea cu semnificații factuale sau, respectiv specific teologice a propozițiilor lipsite de sens ale logicii (/matematicii).

Observație. În Tractatus, Wittgenstein corelează „forma logică” a propozițiilor cu „forma reprezentării” corespunzătoare propozițiilor:

> „[...]
> Semnul propozițional este un fapt.”[34]
>
> „Imaginea este un fapt.”[35]
>
> „Faptul că elementele imaginii se raportează unele la celelalte într-un mod determinat arată că lucrurile se raportează unele la celelalte în acest fel. Această corelație a elementelor imaginii se numește structura ei, iar posibilitatea acestei structuri forma reprezentării.”[36]
>
> „Forma reprezentării este posibilitatea ca lucrurile să se raporteze unele la celelalte [ontologic n.n.] în același fel în care se raportează elementele imaginii [într-un limbaj n.n.] unele la celelalte.”[37]
>
> „Dacă forma reprezentării este forma logică, atunci imaginea se numește imagine logică.”[38].

Câteva remarci privind *forma logică*

În această lucrare s-a încercat, prin intermediul logicii, mai precis prin intermediul limbajului logic, cel al propozițiilor fără sens ale logicii, să se arate existența unei apropieri mult mai mari decât se crede între limbaje care sunt catalogate, îndeobște, ca fiind, dacă nu în opoziție, atunci mult diferite; cum este, de exemplu, cazul unui

---

[33] În analiza logico-lingvistică din această carte este avută în vedere, în principal, «forma logică» a propozițiilor asociabilă, eventual, diferitelor tipuri de propoziții din limbajele abordate în lucrare. („Noțiunea” reprezintă, la rândul ei, o «formă logică fundamentală», dar ea nu este avută în atenție aici.)

[34] Tractatus P 3.14.

[35] Tractatus P 2.141.

[36] Tractatus P 2.15.

[37] Tractatus P 151.

[38] Tractatus P 2.181.

limbaj științific și al unuia teologic („rațional teologic”[39]). Într-o perspectivă analitică de abordare, cum este cea prezentată în carte, apropierea, numitorul comun dintre limbaje este «*forma logică*» – cu mențiunea că în cadrul analizelor logice la nivel de limbaj din această lucrare, ea este asociată doar cu propozițiile (elementare sau compuse) – împreună cu toate consecințele care decurg de aici. (Un exemplu de astfel de consecințe este, de pildă, în plan ontologic, referirea la o ′lume a faptelor′, respectiv onto-teologic, referirea la o ′lume teologică′ (cum este, în particular, „Împărăția lui Dumnezeu”.) O precizare importantă se impune în acest context ilustrativ: noțiuni precum „realitate teologică”, „situație teologică”, „lume teologică”, „fapt teologic”, „obiect teologic” nu exclud, dar, aspect care trebuie subliniat, nici nu sunt corelate neapărat cu semnificațiile pe care noțiunile corespondente „realitate”, „lume”, „fapt”, „obiect” etc. le au în Tractatus.[40]. Forma logică permite în acest fel o punere în corespondență – credem legitimă – și o conexiune între limbaje pregnant diferite la nivel semantic și referențial ontologic (cum, generic formulat, este limbajul științific și cel teologic). Forma logică devine astfel, într-un orizont analitic, un mediator logico-lingvistic interdisciplinar la nivel de limbaje; într-o exprimare mai plastică, este un posibil ′loc de întâlnire′ între (anumite) *propoziții cu sens* și (anumite) *propoziții nonsens*.

Totodată, *forma logică* se situează pe frontiera dintre lume și limbaj; *forma logică* face posibilă conexiunea între LUME și LIMBAJ. Forma logică este comună limbajului și faptelor. [Succintă caracterizare ontologică. „Starea de lucruri atomară este o legătură între obiecte [...].”[41]; „Ceea ce se întâmplă, adică faptul, este existența stărilor de lucruri atomare.”[42]; „Lumea este totalitatea faptelor [...].”[43]] În acest mod, forma logică are și o conotație ontologică, una care să permită această legătură (/conexiune):

> „Două obiecte cu aceeași formă logică – făcând abstracție de proprietățile lor externe – se deosebesc unul de celălalt doar prin aceea că sunt diferite.”[44,45]
>
> „Realitatea empirică este delimitată prin totalitatea obiectelor. [...]”[46]

---

[39] Într-o astfel de sintagmă de caracterizare, pentru a diferenția diferite forme de exprimare în cadrul unui limbaj teologic, menționăm aici un singur exemplu: limbajul „teologic metaforic”.

[40] Este de subliniat, complementar, legat tot de contextul de față, că aceste noțiuni: „realitate”, „lume”, „fapt”, „obiect” etc. nu sunt, pornind dinspre teologie [în particular aici dinspre teologia creștină], corelate în mod necesar nici cu semnificațiile pe care le au în alte domenii: metafizică (filosofie), știință sau chiar în alte „universuri [teologice] de credință” decât cel creștin.

[41] Tractatus P 2.01.

[42] Tractatus P 2.

[43] Tractatus P 1.1.]

[44] Tractatus P 2.0233.

[45] Multe propoziții (P .) din Tractatus sunt citate în lucrarea de față în contexte distincte, având relevanță-contextuală diferită la nivelul clarificărilor urmărite prin analiză. De exemplu, această propoziție apare citată și atunci când este în discuție Principiul identității din logică – CAPITOLUL II. Principiile logicii 2.1. *Principiul identității*.

[46] Tractatus P 5.5561.

„Ceea ce orice imagine – oricare ar fi forma ei – trebuie să aibă în comun cu realitatea pentru a putea să o reprezinte în genere – într-un mod corect sau fals – este forma logică, adică forma realității."[47].

În completare, pentru a evidenția odată în plus relația intrinsecă dintre logică și limbaj, ilustrăm această legătură cu următoarea propoziție sugestivă:

„[...]
Faptul că două expresii pot fi înlocuite una cu alta caracterizează forma logică a celor două expresii."[48]

Forma logică este transcendentală.

„Propoziția [cu sens (/imagine) n.n.] poate să reprezinte întreaga realitate, dar nu poate reprezenta ceea ce trebuie să aibă ea în comun cu realitatea pentru a o putea reprezenta – forma logică.
Pentru a putea reprezenta forma logică, ar trebui să ne putem situa cu limbajul în afara logicii, adică în afara lumii."[49].

„Propoziția nu poate să reprezinte forma logică, aceasta se oglindește în ea.
Ceea ce se oglindește în limbaj, limbajul nu poate reprezenta.
Ceea ce se exprimă *pe sine* în limbaj nu poate fi exprimat de *noi* prin limbaj.
Propoziția *arată* forma logică a realității.
Ea o pune în evidență."[50]

„Noi nu *credem a priori* într-o lege a conservării, ci noi *cunoaștem a priori* posibilitatea unei forme logice."[51]

Argumentarea din viața cotidiană, făcută în limbaj natural, explicația științifică, elaborată în diverse limbaje ale științelor, argumentarea filosofică, argumentarea și explicația teologică, formulată în limbaj teologic etc., toate acestea, atunci când sunt acceptate ca fiind corecte, convingătoare, par să aibă, de fapt au, abstracție făcând de conținuturile semantice aferente limbajelor respective, „ceva" comun în structura lor argumentativă, explicativă, „ceva" care le conferă credibilitate, legitimitate, validitate. Acest „ceva"-invariant este de natură logică și este reprezentat de o *formă logică* a raționamentelor, acea formă care asigură „necesitatea logică", „legitatea logică", atunci când se trece de la premise la concluzii într-o argumentare corectă, o explicație corectă, o demonstrație corectă etc.; în termeni logicii, este vorba de acea *formă logică* care asigură validitatea inferențelor. În lucrarea de față există preocupare numai pentru

---

[47] Tractatus P 2.18.
[48] Tractatus P 6.23. În prelungirea celor tocmai afirmate mai sus, și această propoziție – citată aici parțial – apare citată – integral – în contextul discuției asupra Principiului identității din logică (în acel context, cu un preponderent accent logic) – CAPITOLUL II. Principiile logicii – **2.1.** *Principiul identității*.
[49] Tractatus P 4.12.
[50] Tractatus P 4.121.
[51] Tractatus P 6.33.

acea *formă logic*ă care determină (/asigură) inferențele valide din cadrul logicii. Este vorba astfel, de o *formă logică validă* în cadrul limbajului simbolic al logicii. La nivel de limbaj, așa cum acesta este structurat în lucrare, propozițiile fără sens ale logicii sunt purtătoarele *formei logice*.[52] [Pentru mai multă precizie și claritate este adusă următoarea completare. În cadrul logicii, propozițiile (fără sens) aflate în anumite conexiuni specifice determină o *formă logică* esențială pentru gândirea umană, pentru rațiunea umană: *inferența logică*. Definiție.[53] „Inferența logică este operația (logică) prin care din una sau mai multe propoziții presupuse ca „premise" este derivată (/dedusă) o altă propoziție considerată ca și „concluzie"."[54] În contextul «*formei logice*» avut în vedere aici prezintă interes acea varietate de inferențe care face distincție între „inferențe valide": inferențe care conservă în concluzie valoarea de adevăr (/"adevărat") a premisei (ori premiselor)[55] și „inferențe nevalide": inferențe în care „adevărul" premisei (ori premiselor) NU asigură (/nu determină) „adevărul" concluziei; interesul direct este pentru *forma logică* a *inferențel*or *valide*.][56] *Forma logică* este cea care, în ultimă instanță, face posibil acordul intersubiectiv la nivel de limbaj pentru aceste categorii de demersuri discursive. Mai mult, forma logică este cea care face posibilă (este o condiție necesară) și comunicarea interdisciplinară între comunități diverse, cu limbaje diferite. Un exemplu ilustrativ în acest sens este prezentat pe parcursul lucrării, într-un cadru detaliat al analizei logice.[57]

Pe parcursul tuturor examinărilor, cu caracter general sau particular, din cartea de față sunt asumate filosofic-analitic, implicit și teologic-analitic, trei presupoziții filosofice de bază:

---

[52] Desigur, în analizele logice sunt prezente și alte noțiuni importante cum este, de exemplu, cea de „*structură logică*", noțiuni la care propozițiile fără sens ale logicii fac referire; aici, însă, discuția e rezumată doar la noțiunea de „*formă logică*". Exemplificăm observația din această notă, de interes direct pentru contextul de față, cu o propoziție din Tractatus (care figurează și în alt context – Capitolul III. Teologie analitică și limbaj – *o structurare posibilă a limbajului teologic* – 3.1. *Propoziții cu sens*): „Placa de gramofon, ideea muzicală, notele scrise, undele sonore stau unele în raport cu celelalte în acea relație internă de reprezentare care există între limbaj și lume. *Structura logică* [s.n.] a tuturor acestora este comună. [...]." – Tractatus P 4.014.

[53] Această „definiție" este una tipică, de manual de logică, frecvent utilizată pentru caracterizarea simplă a inferenței logice.

[54] În treacăt fie spus, există o varietate de clasificări ale inferențelor după diverse criterii: •′gradul de generalitate′ al concluziei în raport cu premisele: „inferențe inductive", „inferențe deductive"; •′numărul premiselor′: "inferențe imediate" (cu o singură premisă), "inferențe mediate" (cu mai multe premise) etc.

[55] Pentru mai multe clarificări legate de inferențele valide care *conservă* „adevărul" a se vedea: CAPITOLUL IV. Criterii de existență. Criterii de adevăr – scurte observații legate de limbaj – 4.2.1. *Completări analitice privind „adevărul" propozițiilor fără sens / „adevărul" propozițiilor cu sens / „adevărul" propozițiilor nonsens*.

[56] Dezbaterea logică asupra acestei ′probleme de logică′ (a ′inferențelor′) este deosebit de vastă și de complexă. Ea doar a fost enunțată aici printr-o expunere foarte succintă, aceasta din dorința de a sublinia importanța *formei logice* pentru relația dintre gândire, logică și limbaj.

[57] CAPITOLUL II. Principiile logicii – 3.4. *Principiul rațiunii suficiente* – Structura standard a silogismului.

♦ „Indiferent în ce „lume” ne-am situa: teologică, natural-științifică, lumea omului de zi cu zi etc., logica este aceeași.

> „Nu putem gândi nimic ce este ilogic, deoarece atunci ar trebui să gândim în mod ilogic.”[58]

♦♦ „Indiferent în ce „lume” ne-am situa: teologică, natural-științifică, cea de zi cu zi etc., în raport cu noi 'provocări ontologice' (Isus; structura atomului; dualitatea undă–corpuscul, minunile lui Isus în Galileea etc.), *logica trebuie să se adapteze ontologicului*. Adaptarea poate presupune fie adecvarea prin configurații noi de interpretare a logicii tradiționale la noile realități ontologice – de altfel, primul pas firesc –, fie, dacă limitele logicii clasice sunt atinse și o impun, elaborarea unor noi forme de logică. Opțiunea analitică din lucrare este pentru prima variantă considerată însă în strânsă legătură cu limbajul (/limbajele).

> „Putem reprezenta în limbaj ceva ce „contrazice logica” tot așa de puțin cât putem reprezenta în geometrie, prin coordonatele ei, o figură ce contrazice legile spațiului; [...].”[59]

Cu alte cuvinte, pentru propozițiile teologice – ca de altfel pentru orice propoziții (matematice, științific-empirice etc.) – care au în logică o condiție necesară, logica devine, ca să zicem așa, constrângătoare, dar, cu precizarea importantă că ea este *numai* o condiție necesară NU și suficientă:

> „[...] logica nu are voie să intre în coliziune cu aplicarea ei. [este constrângătoare n.n.] Dar logica trebuie să vină în atingere cu aplicarea ei. [este condiție necesară n.n.] [...] logica și aplicarea ei nu trebuie să se suprapună. [nu este și condiție suficientă n.n.]”[60]

În continuare sunt enunțate, complementar, alte câteva afirmații asumate în lucrare, despre statutul logicii în analiza de față, cu referire la Teologia analitică atunci când aceasta face referire la propoziții teologice având în „logică” o condiție necesară. Întrucât nu se intră în detaliile unor posibile argumentări logico-filosofice ale conținuturilor propozițiilor în cauză, acestea vor fi acceptate simplu la nivelul unor presupoziții de lucru. În plus, deoarece perspectiva analitică din această lucrare este orientată în bună măsură, în ce privește „limbajul (/limbajele”), de forma de analiticitate propusă de Wittgenstein în Tractatus, unele din propozițiile acestuia, având și calitatea de a fi extrem de concise, vor fi, pentru simplitatea și economia exprimării, luate ca și surse pentru anumite presupoziții ale analizei de față.[61]

---

58 Tractatus P 3.03.
59 Tractatus P 3.032.
60 Tractatus P 5.557
61 Desigur, Tractatus-ul este o sursă de inspirație analitică, dar, nu de puține ori în ceea ce privește limbajul teologic, în analiza de față vor fi făcute considerații care nu se suprapun strict peste semnificațiile

♦♦♦„Logica este transcendentală.” În filosofie noțiunea „transcendental” este asociată, de regulă, cu „Critica rațiunii pure” a lui Immanuel Kant. Semnificația kantiană a acestei noțiuni, dată prin raportarea sa la elementele transcendentale ale cunoașterii – în principal: „intuițiile pure ale sensibilității” și „conceptele pure ale intelectului” – este cu referire directă și exclusivă la ‹fenomene› (/la ‹fapte›, într-o terminologie wittgensteiniană). Este citat în acest sens următorul scurt fragment kantian:

> „Există [...] ceva înșelător în conceptele pure ale intelectului, anume tentația folosirii lor transcendente, căci așa numesc eu acea folosire care trece dincolo de orice experiență posibilă. [...] conceptele pure ale intelectului par să aibă o semnificație mult mai mare și un conținut mai bogat, astfel încât folosirea lor în experiență nu ar epuiza întregul lor rost, și așa, pe nesimțite, intelectul construiește lângă edificiul experienței o clădire alăturată cu mult mai întinsă, pe care o umple numai cu ființe ideale, fără să observe măcar că s-a încumetat să treacă cu conceptele sale, de altfel corecte, dincolo de granițele domeniului folosirii lor legitime.”.[62]

În analiza de față, dar numai în raport cu logica, cu partea formală a logicii, la nivel de limbaj cu *propozițiile fără sens* ale logicii, semnificația noțiunii „transcendental” va fi înțeleasă într-un sens mai larg. Astfel, logica va fi apreciată în sens transcendental ca și „condiție (necesară) de posibilitate” pentru ′orice formă de limbaj rațional′: fie științific, fie teologic, fie filosofic, fie artistic.[63]

Pentru a ilustra această dimensiune transcendentală a logicii, în cadrul teologico-analitic inspirat pe probleme de limbaj de Tractatus, sunt selectate și citate următoarele propoziții, a căror interpretare și semnificare va fi făcută în diverse contexte din lucrare[64]:

> „[...]
> *Logica este transcendentală*. [s.n.]”[65]

---

propozițiilor din Tractatus – prezente ca atare în contextul Tractatus-ului, dacă putem spune așa – ci, respectivele propoziții teologice trec dincolo de sursa (/referința) lor fiind reconsiderate într-un alt context, unul teologic; însă, de fiecare dată când se consideră necesar, diferențierile vor fi explicit prezentate, atât pentru clarificări, cât și pentru a nu amesteca lucrurile și a risca, chiar și indirect, o eventuală propunere de interpretare a Tractatus-ului în alt spirit decât cel intenționat de autorul lui. [Am putea spune că însuși Wittgenstein ne propune în penultima propoziție, dar *după ce l-am înțeles*, să ′depășim′ aceste propoziții: „Propozițiile mele clarifică prin faptul că cel ce mă înțelege le recunoaște, până la urmă, drept nonsensuri, dacă prin ele – sprijinindu-se pe el – s-a ridicat deasupra lor. (El trebuie, pentru a spune așa, să arunce scara după ce a urcat pe ea.) El trebuie să depășească aceste propoziții și apoi vede lumea în mod corect.” – Tractatus P 6.54]

62 Kant Immanuel – *Prolegomene la orice metafizică viitoare care se va putea înfățișa drept știință, – Problema fundamentală a filosofiei transcendentale* (partea a doua): *Cum este posibilă fizica pură?*, §33, pp.113-114, Editura Științifică și Enciclopedică București, 1987

63 Aceste considerații rămân valabile și pentru matematică, pentru *propozițiile fără sens* ale matematicii, atunci când se face referire la ele.

64 Comentariile care însoțesc aici aceste propoziții din Tractatus sunt extrem de condensate, dar făcute cu intenția de a limita riscul unor interpretări ale propozițiilor care nu sunt în spiritul Tractatus-ului.

65 Tractatus P 6.13 (Propoziția completă este: „Logica nu este o doctrină, ci o imagine în oglindă a lumii. Logica este transcendentală.” // „Matematica este o metodă logică. [...].” – P 6.2; „Propozițiile

„[...] logica a fost numită teoria despre forme și despre inferență.”[66]

Propozițiile fără sens ale logicii sunt cele care asigură **forma** *propozițiilor nonsens ale teologiei raționale* (a *propozițiilor cu sens ale științelor* etc.) precum și modalitățile de inferență din cadrul argumentării în teologia rațională.

> „[...] Logica *precedă* orice experiență privitoare la faptul că ceva este *într-un anumit fel*. [...].”[67];
>
> „′Experiența′ de care avem nevoie pentru înțelegerea logicii nu este aceea că ceva se comportă într-un anumit fel sau altul, ci aceea că ceva *este*: tocmai aceasta *nu* este o experiență. Logica *precedă* orice experiență privitoare la faptul că ceva este *într-un anumit fel*. Ea precedă întrebarea ′cum′ nu întrebarea ′ce′.”[68]

Logica este „plasa”, „rețeaua (/împletitura)” de „forme logice (/ochiurile rețelei)”, cu care sunt ′prinse′ în *propoziții cu sens* faptele lumii aflate în relația lor dată de o experiență; respectiv, prin analogie, sunt ′prinse′ în *propoziții nonsens* ‹fapte ale lumii teologice› – aceste ‹fapte› fiind expresia unei duble relații: (Dumnezeu, om), (om, Dumnezeu) considerată în toată complexitatea formelor ei de manifestare teologică dată prin actul de «credință».

Printr-o altă imagine metaforică, logica este felul în care „citim”, în care „lecturăm” rațional lumea naturală a omului, respectiv relația omului cu Dumnezeu (sau, complementar, într-o altă versiune teologică, este premisa unei lecturii a raportului dintre Credință și Rațiune[69]).

> „[...] Propoziția construiește o lume cu ajutorul unui schelet logic și de aceea, examinând propoziția, se poate vedea cum stau lucrurile din punct de vedere logic dacă propoziția este adevărată. Dintr-o propoziție falsă putem trage concluzii.”[70];
>
> „Propozițiile logice descriu eșafodajul lumii sau mai degrabă ele îl arată. [...]”[71]

Continuând sugestiv comentariile cu imagini metaforice, *propozițiile fără sens ale logicii* sunt structura aflată în spatele sau la baza unei arhitecturi raționale construită prin *propoziții cu sens* (metaforic – ′edificii [/eșafodaje] ale faptelor′, cum sunt teoriile științelor empirice) sau construită prin *propoziții nonsens* (metaforic –

---

matematicii nu exprimă nici un gând.” – P 6.21; „În viață nu avem niciodată nevoie de propoziția matematică, ci noi folosim propoziția matematică *numai* pentru a infera din propoziții care nu aparțin matematicii alte propoziții care nu aparțin matematicii. (În filozofie, întrebarea „Pentru ce folosim noi, de fapt, cutare cuvânt, cutare propoziție?”, conduce la idei valoroase.)” – P 6.211.

[66] Tractatus P 6.1224.

[67] Tractatus P 5.552.

[68] Tractatus P 5.552

[69] A se vedea în acest sens: *Fides et Ratio*, Scrisoarea enciclică a suveranului Pontif *Ioan Paul al II-lea* către episcopii Bisericii catolice cu privire la raporturile dintre credință și rațiune, Iași 1998

[70] Tractatus P 4.023

[71] Tractatus P 6.124

′edificii [/eșafodaje] ale unei lumi Divine′, cum sunt elementele constitutive de limbaj rațional al religiilor). [Observație. În ce privește „adevărul propozițiilor” trebuie făcută distincție între „adevărul propozițiilor logicii”, „adevărul propozițiilor științelor empirice” și, respectiv „adevărul propozițiilor teologice”.[72]]

> „[...] Ele [propozițiile logice n.n.] „tratează” despre nimic. Ele presupun că numele au semnificație iar propozițiile elementare sens. Și aceasta este legătura lor cu lumea. [...]”[73];
>
> „În sintaxa logică, semnificația unui termen nu are voie niciodată să joace vreun rol; sintaxa logică trebuie să poată fi stabilită fără să fie luată în considerare *semnificația* unui semn; ea poate să presupună *doar* descrierea expresiilor.”[74]

Faptul că propozițiile logicii ‹”tratează” despre nimic› înseamnă tocmai ‹lipsa de sens› a acestor propoziții formale, lipsa de orice sens extra-logic, de orice semnificație extra-logică (științifică, teologică, filosofică, artistică etc.) a semnelor (/simbolurilor) logice asamblate în propoziții logice. De-abia prin „încărcarea” semnelor (/simbolurilor) logice cu semnificații exterioare lor (științifice, teologice etc.) ele devin *propoziții cu sens*, respectiv *propoziții nonsens*.

> „[...]
> Logica nu poate anticipa ceea ce ține de aplicarea ei.
> Este clar: logica nu are voie să intre în coliziune cu aplicarea ei.
> Dar logica trebuie să vină în atingere cu aplicarea ei.
> Așadar, logica și aplicarea ei nu trebuie să se suprapună.”[75]

Într-o privire filosofică toate aceste propoziții exprimă, pe diferite nivele complementare, transcendentalitatea logicii.

> „Este caracteristica distinctivă a propozițiilor logice că noi putem recunoaște că sunt adevărate doar considerând simbolul și acest fapt cuprinde în sine întreaga filosofie a logicii. Și astfel, este unul din faptele cele mai importante că adevărul și falsitatea propozițiilor nelogice *nu pot fi* recunoscute considerând doar propoziția.”.[76];
>
> „[...] propozițiile logice pot fi confirmate de experiență tot atât de puțin precum pot fi infirmate de experiență. Nu numai că o propoziție a logicii trebuie să nu poată fi infirmată prin nici o experiență posibilă, dar ea nici nu are voie să poată fi confirmată printr-o asemenea experiență.”[77,78]

---

[72] Astfel de diferențieri, doar menționate aici, sunt tratate pe parcursul lucrării.
[73] Tractatus P 6.124
[74] Tractatus P 3.33
[75] Tractatus P 5.557
[76] Tractatus P 6.113
[77] Tractatus P 6. 1222
[78] În acest context, propoziții precum P 5.552, P 6.113 și P 6. 1222 își propun, spre deosebire de alte contexte în care sunt citate, să ilustreze și să pună accentul doar pe caracterul transcendental al logicii; ele își vor avea relevanța lor, de exemplu, și în ceea ce privește problema adevărului.

Logica își are propriile criterii de adevăr pentru ale sale propoziții fără sens. Pentru propozițiile care nu sunt strict logice, dar care sunt construite pe un schelet logic, pe forme logice, adevărul (/corectitudinea) propozițiilor logice fără sens este o condiție necesară, însă nu și suficientă; în consecință, adevărul acestor propoziții nu poate fi stabilit (/redus la; afirmat; recunoscut) numai în virtutea, pe baza adevărului logic al propozițiilor fără sens subiacente. Complementar, o propoziție fără sens este adevărată sau falsă (logic) independent de adevărul factual (– empiric) sau teologic (– de credință) al propoziției cu sens, respectiv al propoziției nonsens construită pornind de la acea propoziție fără sens.

CAPITOLUL II.
Principiile logicii

> „S-a spus odată că Dumnezeu poate crea orice în afară de ceea ce ar fi contrar legilor logice. – Adică nu am putea să *spunem* cum ar arăta o lume „ilogică”.”[79]
>
> „[...] legile logice nu pot fi subordonate ele însele altor legi logice.”[80]

În contextul analitic al raportării la limbaj și al clarificărilor conceptuale, cu relevanță pentru teologia analitică, vor fi prezentate foarte concis **Principiile logicii**. Astfel, teologia analitică, dincolo de clarificarea conceptuală, de claritatea, coerența și consecvența limbajului teologic, mai urmărește și aspecte legate de o gândire teologică corectă, gândire prin care să se asigure validitatea raționamentelor, înțelegând prin aceasta că din premise/judecăți/propoziții adevărate se obțin întotdeauna concluzii adevărate; cu alte cuvinte, există un interes pentru justificări teologice logic întemeiate.

*

O abordare filosofică a principiilor logicii, de interes pentru logică și teologie, se dovedește a fi dificilă (ca de altfel în toate cazurile în care se cercetează fundamentele unei discipline (axiome, legi, premise, adevăruri de credință etc.)). Principiile logicii – acceptate ca și set de *condiții formale* generale și *necesare*[81] ale raționamentelor [„legi de raționare”] – guvernează, desigur, logica, dar ele nu se întemeiază exclusiv *în* logică (dezvoltarea acestui subiect conduce spre probleme de fundaționism logico-filosofic și nu este examinată aici). Felul în care ele se regăsesc în diferite limbaje –

---

[79] Tractatus P 3.031
[80] Tractatus P 6.123
[81] Este vorba de un anumit sens logic al sintagmei: „condiție necesară”. Exemplificare:

$$\text{Dacă } \underbrace{\text{un om este în } \textit{relație} \text{ cu Dumnezeu}}_{\substack{p \\ \textit{condiție suficientă}}}\text{, atunci } \underbrace{\textit{crede} \text{ în Dumnezeu}}_{\substack{q \\ \textit{condiție necesară}}}.$$

„Credința în Dumnezeu” reprezintă o *condiție necesară* a „relației omului cu Dumnezeu” (numai *credința* însă, nu este și suficientă pentru o relație a omului cu Dumnezeu). [Acest exemplu s-a vrut doar o ilustrare logică și nu face aici obiect al unei interpretări teologice asupra complexității relației omului cu Dumnezeu.]

natural, științific, matematic, teologic etc. – denotă valoarea și complexitatea naturii lor. Principiile logicii pot avea, într-o perspectivă filosofică, diverse formulări: *ontologică* (în termeni de existență) – cu referire la „obiecte" și proprietăți asociate acestor; *epistemologică* (în termeni logico-semantici) – cu referire la limbaj și la problema adevărului (prezentă în mod specific în diferitele limbaje). Formularea principiilor logicii nu este însă o chestiune exclusiv filosofică; există, de exemplu, formulări sintactice în limbaj simbolic (logica-matematică). Principiile logicii sunt în strânsă legătură cu raporturile logice dintre noțiuni.

În formulările de față ale principiilor logicii sunt prezente explicit două condiții, ca și condiții necesare: „în același timp" („timpul în care se efectuează raționamentul" – nu este un 'timp ontologic', ci un 'timp logic↔pe durata raționamentului') și, respectiv, „sub același raport" („din același punct/unghi de vedere").[82]

Este avută în vedere doar *logica bivalentă*. Logica bivalentă are la bază, în mod tradițional, principiile logice enunțate în continuare și exprimate (aici) în limbaj natural, fără nici o formalizare.

2.1. Principiul identității

La nivel ontologic, ideea identității a fost formulată de Leibniz astfel: „Fiecare lucru este ceea ce este.". Exemplificare teologică[83]: «[14] Dumnezeu i-a zis lui Moise: „EU SUNT CEL CARE SUNT." [...].»[84] O aducere simplificată în limbaj logic, având forma logică „*S este P.*", are următoarea reprezentare: „A este A.".[85]

Un „obiect", prin conservarea proprietăților sale definitorii în cadrul „transformărilor" care îi sunt asociate rămâne 'el însuși'. Mai mult decât atât, nu putem gândi și vorbi de diverse transformări ale obiectului fără a presupune o anumită specificitate, o identitate, o constanță a obiectului dincolo de devenirile sale (evoluțiile sale, modificările sale etc.).

[82] Dacă și în ce măsură condițiile „în același timp" și „sub același raport" trebuie incluse în formulări reprezintă obiect al unor dezbateri logico-filosofice, dar aici se face abstracție de această controversă.

[83] Acest verset, împreună cu versetele care îl contextualizează, va fi analizat mai în detaliu în CAPITOLUL IV. Criterii de existență. Criterii de adevăr – *scurte observații legate de limbaj* – 4.1. *Observație filosofică asupra criteriilor de existență*

[84] Exodul 3, 13-15, [I. ELIBERAREA DIN EGIPT TINEREȚEA ȘI VOCAȚIA LUI MOISE – *Misiunea lui Moise*] – Vechiul Testament, *Biblia* – Departamentul de Cercetare Biblică, Iași 2016

[85] „Fiecare lucru este ceea ce este, și, în atâtea exemple, A este A, B este B." – Leibniz G.W. – *Noi eseuri asupra intelectului omenesc*, Cartea a IV, Cap. II *Despre gradele cunoașterii*, §1., p. 266, Editura ALL EDUCAȚIONAL, București, 2003.

Exemplu științific.

Ontologic vorbind, un astfel de exemplu ilustrativ îl reprezintă transformările de fază (de stare de agregare) din fizică: „vapori”[86] ↔ „apă lichidă” ↔ „gheață”[87], toate stări fizice distincte – având corespondent și în nume/cuvinte distincte: vapori, apă, gheață – toate fiind însă identice prin una și aceeași semnificație fizico-chimică (științifică): o substanță [fizico-chimică]: „apa” – H_2O (simbol științific). Privind lucrurile logic, din perspectiva *Principiului identității*, avem un „obiect”, substanța – „apa” – H_2O, care în cadrul „schimbărilor” ce îi sunt asociate își conservă proprietățile sale fizico-chimice *definitorii* și rămâne în acest fel 'ea însăși'. Nu putem gândi și vorbi științific de transformările sale de fază fără a presupune o permanentă identitate ontologică (fizico-chimică) a „substanței-obiect *apă*” pe tot parcursul transformărilor sale. Continuând la nivel de limbaj analiza logică se poate spune că avem o noțiune „apa” care își conservă conținutul (implicit și sfera). Din acest punct de vedere, ′în același timp și sub același raport: experiențe de fizică cu apa în laborator′, cuvintele/termenii: „vapor”, „fulg”, „picătură” au aceeași semnificație de bază: toate sunt/reprezintă „apă”. Dar, pe de altă parte, avem în fiecare caz în parte o seamă de trăsături caracteristice care diferențiază cuvintele prin semnificații particulare: „vapor” – apă în stare gazoasă sau apă la o temperatură mai mare de 100°C; „fulg” – apă în stare solidă sau apă la o temperatură mai mică de 0°C; „picătură” – apă în stare lichidă sau apă la o temperatură între 0°C și 100°C. Dacă însă temperatura apei prezintă un interes deosebit, definitoriu pentru anumite circumstanțe fizice[88], atunci avem noțiuni noi, distincte de noțiunea de bază „apă”: „vapor” – apă la o temperatură mai mare de 100°C [ambele caracteristici fizico-chimice ajung să fie la fel de semnificative; ′predicatele logice′ sunt considerate pe același plan]; la fel „fulg” – apă la o temperatură mai mică de 0°C; sau „apă la temperatura camerei”; sau încă „apă gazoasă”, „apă solidă”, „apă lichidă” etc. Din punct de vedere logic, la nivel de limbaj, esențial este ca un cuvânt/termen care are asociată o anumită *„formă logică* – NOȚIUNE” să-și conserve forma logică în limbaj atâta timp cât nu este ′declarată′ explicit schimbarea formei sale logice (asocierea unei alte noțiuni [structuri noționale]) cuvântului-termenului în cauză) pentru a se evita erori de raționament, ambiguități în interpretare etc.; evitarea confuziilor necesită, de cele mai multe ori, și utilizarea altor termeni, altor cuvinte pentru noile noțiuni.

---

[86] **vapór, vapori** – apă în stare gazoasă, starea normală a apei peste punctul ei de fierbere – NOUL DICȚIONAR UNIVERSAL AL LIMBII ROMÂNE, Editura Litera Internațional, București, 2007

[87] **gheață** – apă solidificată prin frig – NOUL DICȚIONAR UNIVERSAL AL LIMBII ROMÂNE, Editura Litera Internațional, București, 2007

[88] Precizăm aici doar faptul că, de exemplu, există substanțe pentru care temperatura la care se află (de exemplu, temperatura camerei) prezintă riscuri mari pentru sănătatea omului, temperatura devenind în acest fel, alături de natura substanței, un factor de interes la fel de important etc.

Exemple teologice.

▪ «[13] [...] Isus i-a întrebat pe discipolii săi: „Cine spun oamenii că este Fiul Omului?” [14] Ei i-au spus: „Unii, ‹Ioan Botezătorul›, alții, ‹Ilie›, alții, ‹Ieremia sau unul dintre profeți›”. [15] El le-a spus: „Dar voi, cine spuneți că sunt?” [16] Atunci Simon Petru a luat cuvântul și a zis: „Tu ești Cristos, Fiul Dumnezeului celui viu!” [17] Isus i-a răspuns: „Fericit ești Simon, fiul lui Iona, căci nu carnea și sângele ți-au revelat aceasta, ci Tatăl meu care este în ceruri.”»[89]; «[26] Dar el le-a interzis cu strictețe să spună aceasta cuiva, [22] zicând: „Fiul Omului trebuie să sufere mult, să fie respins de bătrâni, de arhierei și de cărturari, să fie ucis și a treia zi să învie.”.»[90]

Propozițiile: „Fiul Omului este Ioan Botezătorul.”, „Fiul Omului este Ilie.”, „Fiul Omului este Ieremia sau unul dintre profeți.”, „Fiul Omului este Cristos, Fiul Dumnezeului celui viu.” sunt toate corect construite din punct de vedere logic [în fond sunt propoziții logice având forma logică bază: „S este P.”[91]]. Dar, în ce privește noțiunea de referință: „Fiul Omului” – logic vorbind – sunt propuse pentru această noțiune, în textul scriptural ales, o pluralitate de conținuturi (evident, implicit, cu consecințe asupra sferei noțiunilor: de exemplu, „Fiul Omului este ‹Ioan Botezătorul›.”, respectiv „Fiul Omului este unul dintre profeți.”) sau altfel spus sunt propuse o pluralitate de semnificații pentru acest „subiect logic”. Nu este vorba [Frege] de sensuri diferite ale uneia și aceleiași semnificații, ci de semnificații diferite pentru unul și același „cuvânt (/termen)”; prin urmare, consecința logică importantă este aceea că acestea sunt, în toate aceste cazuri, „*noțiuni*” *diferite*.

Isus însă, pe de-o parte, le interzice discipolilor să dezvăluie adevăratul conținut al noțiunii (logic, ′noțiunea propriu-zisă′), adevărata sa 'semnificație', adevărata Sa identitate; pe de altă parte, le sugerează să rămână consecvenți în a-l gândi ca și „Cristos-Fiul lui Dumnezeu” în toate acele contexte care par să pună sub semnul îndoielii această semnificație a Sa: suferința umană, contestarea Sa din partea celor ce reprezintă autoritatea[92], moartea. Învierea Sa însă va fi dovada teologică hotărâtoare

---

[89] Matei 16, 13-17 [VIII. MISTERUL LUI MESIA – *Mărturisirea lui Petru*] – Noul Testament, Sapientia

[90] Luca 9, 21-22 [III. ACTIVITATEA LUI ISUS ÎN GALILEEA – *Mărturisirea lui Petru și prima anunțare a morții și a învierii*] – Noul Testament, Sapientia

[91] Există variații de felul: „S este P_1 sau P_2.”, dar ele sunt relevante doar pentru o analiză logică de detaliu asupra conținuturilor noționale. Sugerăm doar acest aspect aici fără însă a-l dezvolta. „$\underbrace{\text{Fiul Omului}}_{S}$ este $\underbrace{\underbrace{\text{Ieremia}}_{P_1}\ \underbrace{\text{sau}}_{\vee}\ \underbrace{\text{unul dintre profeți}}_{P_2}}_{P}$.” , respectiv „„$S$ este P_1.” $\vee$ ”S este P_2.”„. cu consecințe asupra analizei logice în ceea ce privește noțiunile. În interpretarea de față se face abstracție de aceste diferențe.

[92] «[1] Atunci Isus s-a adresat mulțimilor și discipolilor săi [2] spunând: „Cărturarii și fariseii s-au așezat pe catedra lui Moise.”» – Matei 23, 1-2 [IX. ACTIVITATEA LUI ISUS ÎN IUDEEA ȘI IERUSALIM – *Denunțarea fariseilor și a cărturarilor*] – Noul Testament, Sapientia {Notă: 'Catedra lui Moise' era

a conținutului noțiunii de „Cristos Fiul lui Dumnezeu”, al semnificației acesteia, iar pe linie paulină, evenimentul întemeietor al creștinismului. Este vorba de o gândire și un limbaj care, în același timp și sub același raport, respectă principiul identității și în acest sens este logic-rațională. Trebuie făcută acum o precizare complementară. Propozițiile «[22] [...] „Nu este acesta fiul lui Iosif?”[93]”; «[22] Atunci i-a fost adus un posedat de diavol, orb și mut, iar el l-a vindecat așa încât mutul vorbea și vedea. [23] Toate mulțimile erau cuprinse de uimire și spuneau: „Oare nu este acesta fiul lui David?”»[94]; «[63] [...] marele preot i-a zis: „Te conjur pe Dumnezeul cel viu să ne spui dacă tu ești Cristos, Fiul lui Dumnezeu.” [64] Isus i-a răspuns: „Tu ai zis. Ba, vă spun: de acum îl veți vedea *pe Fiul Omului șezând la dreapta puterii și venind pe norii cerului*.” [65] Atunci, marele preot și-a sfâșiat hainele și a spus: „A rostit o blasfemie. Ce nevoie mai avem de martori? Iată, acum ați auzit blasfemia.”»[95] sau, rezumând într-o propoziție scurtă poziția mulțimilor, bătrânilor, arhiereilor și cărturarilor: „Isus din Galileea nu este Cristos, Fiul lui Dumnezeu.” [este negația propoziției: „Isus din Galileea este Cristos, Fiul lui Dumnezeu.”; sub raportul ′adevărului logic′, dar și al ′adevărului teologic′, propozițiile se exclud una pe alta], sunt, de asemenea, propoziții corect construite din punct de vedere logic. În cele două discursuri „paralele” – una dintre propoziții este negația celeilalte – Principiul identității poate fi respectat: «Isus Fiul lui Dumnezeu (de-o ființă cu Tatăl)» într-un caz, «Isus fiul lui Iosif (doar om)» în celălalt caz, își păstrează, aspect important, identitatea de semnificație pe parcursul expunerilor teologice diferite, indiferent de adevărul sau falsitatea logică ori/și teologică a lor.

▪▪ Isus se adresează fariseilor: «[25] Cunoscând gândurile lor, le-a spus: „Orice împărăție, dezbinată în ea însăși, se ruinează și orice cetate sau casă, dezbinată în sine, nu va dăinui. [26]Iar dacă Satana îl alungă pe Satana, se dezbină în el însuși; așadar, cum va dăinui împărăția lui?”»[96]; «[23][...] „Cum poate Satana să-l alunge pe Satana? [26]Deci, dacă Satana se ridică împotriva lui însuși și este dezbinat, nu poate să se mențină, ci s-a terminat cu el.”»[97,98]

---

scaunul (din piatră sau lemn) de pe care învățătorii legii interpretau Scripturile (numite și Legea lui Moise) și transmiteau tradițiile rabinice.}

[93] Luca 4, 22 [III. ACTIVITATEA LUI ISUS ÎN GALILEEA – *Isus la Nazaret*] – Noul Testament, Sapientia

[94] Matei 12, 22-23 [VI. NECREDINȚA ȘI ÎMPOTRIVIREA IUDEILOR – *Isus și Beelzebul*] – Noul Testament, Sapientia

[95] Matei 26, 63-65 [XI. PĂTIMIREA ȘI MOARTEA LUI ISUS – *Isus înaintea Sinedriului*] – Noul Testament, Sapientia

[96] Matei 12, 22;24-26 [VI. NECREDINȚA ȘI ÎMPOTRIVIREA IUDEILOR – *Isus și Beelzebul*] – Noul Testament, Sapientia

[97] Marcu 3, 23;26 [II. ACTIVITATEA LUI ISUS ÎN GALILEEA – *Isus și Beelzebul*]] – Noul Testament, Sapientia

[98] În discursul lui Isus, din perspectivă teologico-analitică, interpretarea duală ′onto′ – ′logică′ a imposibilității încălcării principiului identității este evidentă.

Observație teologico-analitică complementară. Reducând în acest context de analiză logica doar la respectarea Principiului identității, următoarea observație este necesară. Prin încărcarea cu „sens teologic" a propozițiilor fără sens ale logicii acestea devin *propoziții nonsens* ale teologiei. Logica nu spune însă nimic despre conținutul teologic al interpretărilor care folosesc logica drept instrument; logica nu poate decide între interpretări diferite sau chiar opuse (fie ele teologice ori filosofice ori științifice); două teologii raționale diferite nu pot avea în logică un factor decizional, un „arbitru teologic". În particular, Principiul identității afirmă doar necesitatea logică a conservării unei identități (în exemplele de aici a unei ′forme logice′ care este noțiunea[99] [conținutul unei noțiuni]), oricare ar fi semnificația extra-logică acesteia. Logica nu poate confirma sau infirma o religie (o teologie) sau alta (toate raționale[100]) doar pe criterii de corectitudine logică, de adevăr logic, de alternative de forme logice subiacente exprimărilor din limbaje. Parafrazând oarecum ideile de mai sus, Pavel când s-a convertit la creștinism nu a devenit mai rațional sau mai puțin rațional, nici nu a încălcat – prin trecerea de la iudaism la creștinism – Principiul identității în ce privește 'semnificația' lui Isus, ci, pur și simplu, a schimbat 'semnificația' lui Isus, a conferit o altă 'identitate' lui Isus, identitate pe care, începând din acel moment, avea să o 'conserve' pe toată durata misiunii sale apostolice [într-o exprimare pur logică la nivel de limbaj, a schimbat „noțiunile".] Toate aceste aspecte menționate pot să își aibă evidența lor, dar clarificările sugerate își dovedesc importanța lor – în măsura în care logica este invocată – atunci când sunt analizate, de exemplu, anumite forme actuale de religiozitate care se pretind creștine, dar în care Isus(/Dumnezeu) ajunge să fie, să semnifice o „anumită formă de energie" sau un „intelligent designer" etc.; în aceste cazuri, față de „Isus Cristos, Fiul Dumnezeului celui viu!" din creștinism, noua re-semnificare este o încălcare a Principiului identității, iar dacă se încearcă o salvare a Principiului identității se ajunge la o altă religie decât creștinismul, cu o altă teologie.[101]

▪▪▪ Pentru mai multă claritate analitică și coerență textuală, sunt reluate câteva considerații filosofice anterioare. Un „obiect", prin păstrarea proprietăților care îl definesc în cadrul „schimbărilor" care îi sunt asociate rămâne 'el însuși' (în ceea ce privește natura lui specifică). Nu putem gândi și vorbi de diverse schimbări ale obiectului

[99] Nu este abordată în această lucrare, complementar, ceea ce în literatura de specialitate se numește „necesitate analitică", un tip de necesitate care își are, în principal, temeiul în domenii precum semantica (/semiotica) privind semnificația cuvintelor, raportul acestora cu obiectele semnificate etc., dar, inevitabil, are legături și cu logica (respectarea Principiului identității, a Principiul noncontradicției etc.); [un exemplu sugestiv de referință în acest sens îl reprezintă „judecățile analitice" kantiene].

[100] Este vorba desigur în această referință la „teologie rațională" numai de acele componente teologice care au asumată în limbajul lor logica drept condiție necesară. Nu este vorba câtuși de puțin de a reduce o „teologie" exclusiv și restrictiv doar la o „teologie rațională".

[101] Nu sunt dezvoltate astfel de aspecte aici.

fără a presupune o anumită identitate a sa care nu se pierde, o anumită invarianță, imuabilitate a obiectului dincolo de devenirile sale (de transformările sale etc.); în contextul teologic următor, dincolo de manifestările sale.

Onto-teologic [creștin] vorbind, un astfel de exemplu ilustrativ poate fi reprezentat prin Întruparea lui Dumnezeu în Fiul Său Isus. «[...] unul Domn, Isus Cristos, Fiul lui Dumnezeu, [...] Care din Tatăl S-a născut, [...] Dumnezeu adevărat din Dumnezeu adevărat, [...] Cel de-o ființă cu Tatăl, [...] S-a coborât din ceruri și S-a întrupat de la Spiritul Sfânt și din Maria Fecioară și S-a făcut om.»[102]. Logic privind lucrurile, din perspectiva Principiului identității, îl avem pe Tatăl care în cadrul „schimbării" ce îi este asociată prin ‹*Întrupare*› în Fiul Său Isus, își păstrează natura Sa Dumnezeiască (Divină) *definitorie* și rămâne 'El însuși'. Nu putem gândi și vorbi teologic-rațional de Întrupare fără a presupune o permanentă identitate onto-teologică [creștină] (implicit și logică) de *natură*: natura Divină a lui Dumnezeu și a lui Isus pe tot parcursul prezenței și activității (/misiunii[103]) lui Isus pe pământ. («[30] „Eu și Tatăl una suntem."»[104])

Continuând analiza logică la nivel de limbaj se poate spune că avem o noțiune „Dumnezeu" (/Tatăl) care, prin Întruparea în Isus, își conservă conținutul (implicit și sfera). Din acest punct de vedere, ′în același timp și sub același raport: Viața lui Isus, timpul Întrupării lui Dumnezeu pe pământ′, cuvintele/termenii: „Fiul lui Dumnezeu", „Fiul Omului", au aceeași semnificație teologică creștină de bază: toate îl reprezintă pe „Dumnezeu". Dar, pe de altă parte, avem în fiecare caz particular o seamă de trăsături caracteristice care diferențiază cuvintele prin semnificații tipice.[105] Dacă însă anumite momente, anumite contexte particulare încadrate în „contextul general" care este „Viața și activitatea lui Isus", prezintă un interes aparte pentru misiunea lui Isus, de multe ori subliniat chiar de Isus în cuprinsul Evangheliilor (ori punctat de apostoli [Faptele Apostolilor; Scrisorile Sfântului Paul; Scrisorile Catolice]), atunci, din punct de vedere logic avem noțiuni noi, cu conținuturi care atrag atenția asupra unor distincții făcute în raport cu conținutul noțiunii de referință; astfel, va fi doar menționat aici ca un reper – sub forma logică a propoziției „S este P_1 și P_2. ″ – dualitatea definitorie pentru creștinism: „Isus este OM și DUMNEZEU" – în care ambele caracteristici teologice ajung să fie la fel de importante, în care teologic-creștin

---

[102] Fragment din rugăciunea creștină *Crezul*.

[103] Ceea ce în limbaj teologic este „misiunea" lui Isus pe pământ, s-ar putea spune, corespondent, într-un alt limbaj că este „dinamica", „procesul" activ al lui Isus în spațiul geo-socio-cultural al Noului Testament.

[104] Ioan 10, 30 [II. CARTEA SEMNELOR – A TREIA CĂLĂTORIE A LUI ISUS LA IERUSALIM – *Isus la sărbătoarea Înnoirii templului*] – Noul Testament, Sapientia

[105] Distincțiile de *conținut*, de semnificație ale acestor noțiuni nu sunt prezentate aici, ele doar sunt menționate, noțiunile fiind abordate pe parcursul lucrării în diverse contexte ale analizei care permit o clarificare adecvată a acestor „conținuturi", a semnificațiilor lor teologic-creștine.

′predicatele logice′ sunt considerate pe același plan. Încă odată, din punct de vedere logic, la nivel de limbaj, esențial este ca un cuvânt/termen care are asociată o anumită „*formă logică*-NOȚIUNE” să-și conserve forma logică în limbaj atâta timp cât nu este ′declarată′ explicit schimbarea formei sale logice (asocierea unei alte noțiuni [structuri noționale]) cuvântului-termenului în cauză) pentru a se evita erori de raționament, ambiguități în interpretare etc; evitarea confuziilor necesită, de cele mai multe ori, și utilizarea altor termeni, altor cuvinte pentru noile noțiuni.

În prelungirea exemplelor anterioare și a observației teologico-analitice complementare, continuăm cu următoarea observație filosofico-analitică. Filosofic vorbind, în astfel de cazuri, deși are o sursă, are o semnificație ontologică, limbajul se situează pe un alt nivel decât cel ontologic. Fără a discuta aici statutul logicii, vom afirma că *Principiul identității* este, în acest context, un *principiu logic* și nu ontologic. (Referința ontologică a vrut să fie doar sugestivă pentru semnificația logică a principiului.) Astfel, ideea *identității*, ca idee aparținând unui *principiu logic* – de natură logică, alta decât cea ontologică – vizează în primul rând, la nivel logic, o formă logică:

> „Două obiecte cu aceeași formă logică – făcând abstracție de proprietățile lor externe – se deosebesc unul de celălalt doar prin aceea că sunt diferite.”[106]

La nivelul relaționării ontologic–logic–limbaj, următoarea propoziție este cât se poate de sugestivă:

> „Atunci când două expresii vor fi legate prin semnul egalității aceasta înseamnă că ele pot fi înlocuite una cu alta. Dacă acesta este însă cazul trebuie să se vadă la ambele expresii.
> Faptul că două expresii pot fi înlocuite una cu alta caracterizează forma logică a celor două expresii.”[107]

În măsura în care limbajul logic este corelat cu alte forme de limbaj, natural, teologic, științific, filosofic, „termenii logici”(/”noțiunile”-ca *forme logice*)[108] trebuie să-și păstreze înțelesul univoc, semnificația semantică (/conținutul noțional). Subliniem încă odată, cu referire la „noțiuni” ca „forme logice”, faptul că principiul identității afirmă despre orice noțiune că luată în contexte C_i și C_j diferite ea trebuie să-și

[106] Tractatus P 2.0233.
[107] Tractatus P 6.23.
[108] Din punct de vedere logico-filosofic [analitic] există distincții între: „cuvinte”, „termeni”, „noțiuni”, „ concepte”, dar o discuție asupra unor astfel de diferențieri nu este avută în vedere aici. Trebuie precizat însă că în folosirea sintagmei „termen logic” aceasta are semnificația precisă de unitate dintre două „forme”: o „formă logică – *noțiunea*” și o „formă lingvistică – *numele*”, așa cum sunt prezentate lucrurile în paragraful destinat analizei „*noțiunii* logice”. De asemenea, când folosim cuvântul „nume” acesta trebuie înțeles ca 'forma lingvistică' a unei 'forme logice': noțiunea – așa cum au fost prezentate aceste aspecte în cuprinsul paragrafului amintit.

conserve structura logică: într-un raționament, indiferent de complexitatea acestuia, reluările în limbaj ale unei noțiuni nu trebuie să-i modifice ′semnificația logică′, adică nici conținutul, nici extensiunea (sfera).

«În același timp și sub același raport, orice obiect al gândirii logice trebuie să rămână, în limbaj, identic cu el însuși (noțiunile utilizate, propozițiile enunțate trebuie să-și păstreze aceeași semnificație).»[109] „În același timp" înseamnă, pe scurt, aici: durata de reflecție derulată cu referire la un același obiect al gândirii, reflecția fiind desfășurată inevitabil sub forma unui limbaj. „Sub același raport" exprimă aici o restricție: (de)limitarea și conservarea contextului în care (/și pentru care) raționamentul (sub forma argumentării, justificării, demonstrației etc.) [sau pur și simplu, o descriere, o explicație, o explicitare – altfel spus non-inferențe] este încadrat (/pentru care este destinat). [Fie următorul exemplu, construit artificial, dar sugestiv: A vorbi despre noțiunea de „funcție" în context matematic și a schimba apoi, pe parcurs, cumva (intenționat, tacit, accidental) contextul într-unul biologic înseamnă a nu mai desfășura reflecția „sub același raport".[110]]

Principul identității, ca principiu al logicii, este o condiție necesară pentru claritate conceptuală, pentru claritatea gândirii și exprimării în limbaj (doar în acele limbaje care au în logică o condiție necesară [cum este în general limbajul natural, cum este limbajul matematic, cum sunt limbajele științelor empirice sau cum este, în fond, și limbajul unei teologii raționale]).

Principiul identității este, așa cum s-a arătat mai sus, în strânsă legătură cu raportul de identitate dintre noțiuni, dar, la un nivel logico-semantic mai complex, formularea principiului identității are ca referință și propozițiile (respectiv, contextele propoziționale). Dincolo de identitatea simbolizată $p \equiv p$ (la nivel logic este vorba de o „echivalență logică" între propoziții: $p \Leftrightarrow p$), faptul că o propoziție „p" trebuie să-și păstreze aceeași semnificație într-un raționament înseamnă și invarianța de semnificație a propoziției față de contexte C_i și C_j diferite. Mai mult, din punct de vedere logic, în termeni de *adevăr* și *fals*, principiul identității înseamnă și că o propoziție trebuie să își conserve valoarea de adevăr logic: dacă o propoziție „p" este logic adevărată

[109] Formularea are ca referințe: ‹Dumitriu Anton – *Istoria Logicii* Vol. 1, Partea a II-a LOGICA ÎN GRECIA ANTICĂ, Cap. VIII. Logica lui Aristotel, 8.7. Logica formală, 8.7.3. PRINCIPIILE LOGICE – *Principiul identității*, pp. 211-212; Vol. 2, Partea a IV-a LOGICA SCOLASTICĂ, Cap. XVIII Terminologia scolastică, 18.6 Principiile logice, pp. 126-127, Editura Tehnică, București, 1993 \ Enescu Gheorghe – *Tratat de logică – Principiile logicii* – Principiul identității, pp. 85-88, Editura Lider, București, 1996 \ https://ro.wikipedia.org/wiki/Logică [Accesat 01 septembrie 2023]›

[110] Desigur, astfel de opțiuni pot fi asumate în mod explicit, de exemplu pentru potențarea unor analogii, dar despre valoarea artistică sau cognitivă a analogiilor, precum și despre riscurile logice subiacente acestora nu se va discuta aici. A fost avută în vedere numai o ilustrare sugerativă legată de condiția „sub același raport" din Principiul identității.

(/falsă), atunci ea trebuie să rămână logic adevărată (/falsă) pe parcursul unui raționament logic sau în orice alt context lingvistic (chiar și ne-inferențial).[111]

Observație. O definiție matematică în limbaj natural obișnuit – cu un suport intuitiv-cantitativ – pentru mulțimea vidă (notată $\emptyset$), definiție ce corespunde 'în mod direct' propoziției: „Mulțimea vidă este mulțimea care nu are nici un element.” (și care este posibilă după ce au fost introduse noțiunile de „element”, „mulțime”, „apartenență”) este, schematic redată, următoarea:

$$\underbrace{x \in \emptyset}_{\text{propoziție matematică falsă pentru orice element x}}.$$ [112]

Această definiție formală enunțată însă cu alte cuvinte – acum cu un suport intuitiv-relațional – permite o variantă de redefinire a mulțimii vide: „Mulțimea vidă este acea mulțime pentru care afirmația despre un element arbitrar/oarecare (orice element) că îi aparține este falsă.”.

Propoziția matematică este corect construită din punct de vedere logic. Pornind de la *falsul matematic* atribuit ei, 'propoziției logice' corespunzătoare „p” i se asociază, convențional, valoarea de *fals logic*: $v(\mathrm{p}) = \mathrm{F}/0$. În acest fel, nu există nici un fel de probleme teoretice de principiu.

Următoarea propoziție este definiția matematică frecvent utilizată pentru mulțimea vidă. Se definește *mulțimea vidă*, notată $\emptyset$, astfel:

$$\emptyset = \{x | x \neq x\}.$$

Este această definiție legitimă sau nu, în sensul în care ea pare să încalce Principiul logic al identității $(x \neq x)$?

(Observație.

$$\emptyset = \left\{ x \,\middle|\, \underbrace{\overbrace{P(x)}^{x \neq x}}_{\text{Este o } \mathit{propoziție} \text{ care afirmă că } x \neq x \text{ (x nu este identic cu x [cu el însuși])}} \right\},$$

precizarea subliniată arată că este vorba de o formă de limbaj prin care se neagă *Principiul identității*.)

Comentariu. Fără a introduce complicații de limbaj, definiția spune următoarele: „Mulțimea vidă este constituită din acele „obiecte matematice”-elemente care nu sunt identice cu ele însele”. Această definiție, într-o interpretare ontologică, trimite

[111] Desigur, limbajul, logica pot surprinde și circumstanțe în care, de exemplu, în situații factuale diferite, o propoziție își schimbă valoarea de adevăr-corespondență cu faptele, dar, și în aceste cazuri, reconfigurând descrierea logică, Principiul identității trebuie respectat; altfel, ne situăm în afara logicii. Astfel de aspecte nu sunt avute în atenție aici, doar sunt menționate.

[112] https://proofwiki.org/wiki/Definition:Empty_Set [Accesat 01 septembrie 2023]

la obiecte cu o anumită proprietate: obiecte care ‹nu sunt ceea ce sunt›[113]. Continuând cu interpretarea ontologică referitoare la astfel de obiecte aceasta revine la a spune că: NU *există* astfel de obiecte.[114] Cu referire strict la matematică aici[115], negarea principiului logic al identității construiește o „noțiune”-mulțime nouă al cărei conținut semnifică luarea în considerare, sub forma logică a unei noțiuni, a elementelor care nu există; sau, evitând o interpretare cantitativă, conținutul acestei noțiuni poate trimite la o semnificație matematică relațională: mulțimea vidă este mulțimea căreia nu îi aparține nici un element (într-o exprimare simplă logico-matematică: $\forall x(x \notin M) \Leftrightarrow M = \emptyset\,, x - \text{element}$) [sau, încă, într-o altă exprimare: mulțimea vidă este mulțimea în raport cu care niciun element nu poate fi în relație de apartenență]. Cu alte cuvinte, pe scurt, mulțimea vidă nu are în componența sa obiecte matematice (numite, în raport cu conceptul matematic de mulțime: elemente). Astfel, simplu spus: mulțimea vidă este mulțimea care nu are nici un element. În această interpretare, nu este încălcat principiul logic al identității, dar „non-principiul logic al identității” (exprimat printr-o propoziție) este folosit pentru a construi/defini un obiect matematic. O observație suplimentară se impune a fi făcută. Enunțul „Mulțimea vidă este constituită (/construită) din acele „obiecte matematice-elemente” care nu sunt identice cu ele însele.” poate fi admisă, cu semnificația matematică precizată, ca o exprimare matematică, ca o formă de limbaj matematic, ca o propoziție, ce se armonizează cu enunțurile care vorbesc de celelalte mulțimi în relația lor cu elementele care le aparțin (din care sunt alcătuite, care le definesc ca mulțimi).[116] Astfel, „negarea principiilor logicii”, folosită ca predicat logic în construcția de obiecte sau noțiuni nu este considerată o încălcare a respectivelor principii logice $[\![\text{aici } \emptyset = \{x|x \neq x\}]\!]$, ci doar ca o enunțare de 'simple' propoziții logice false; logica nu interzice folosirea unor propoziții false (cum este negarea Principiului identității) ca și predicate logice – consecințele care decurg din propozițiile false, câtă vreme în demersurile logice, în pașii logici, în formele logice complexe logica nu este încălcată (altfel spus logica este corect reprezentată), redă un alt aspect, unul ce ține de interpretarea logică [sau de interpretare într-un alt limbaj] a consecințelor/rezultatelor.

---

113 Reamintim suportul ontologic al lui Leibniz pentru Principiul logic al identității: „Fiecare lucru este ceea ce este.”

114 Fără a intra aici în detaliile unei analize logico-ontologice vom face observația că cerința ca „un lucru să fie ceea ce este” poate fi asumată ca o condiție necesară de existență pentru ‹ceva›. În acest fel, Principiul logic al identității într-o interpretare ontologică reprezintă o «condiție necesară» de existență.

115 Limitarea comentariului strict la domeniul matematicii evită o posibilă discuție metafizică a acestor chestiuni.

116 Limităm doar la atât comentariul privind observația legată de definiția matematică a mulțimii vide $\emptyset$.

(Completare. Următorul tabel este posibil logic, este „logic corect”:

$\underbrace{\neg\text{Principiul identității}}_{p}$	q	$p \rightarrow q$
0	0	1
0	1	1

)

Mulțimea vidă este o mulțime cu o importanță aparte în matematică. Este vorba aici doar de a folosi un predicat logic, P: „$x \neq x$”, pentru a construi ('ontologic'-matematic) un nou obiect matematic; *nu* este vorba câtuși de puțin de *a încălca în **raționamentul matematic** logica*, principiul logic al identității; sunt două planuri complet diferite de raportare atât la logică, cât și la matematică.
Observație. Anticipând analiza logico-semantică a *noțiunilor*, va fi făcută în acest loc următoarea observație: unele noțiuni pot să prezinte reconfigurări logico-semantice, în funcție de context, în ce privește semnificația lor; astfel de situații lingvistice nu prezintă în general dificultăți, dar trebuie acordată atenție într-un discurs poziției pe care (contextului în care) ne situăm pentru a nu fi încălcat principiul logic al identității. De exemplu, o astfel de posibilitate apare atunci când într-un anumit cadru, într-o anumită ambianță, o noțiune singulară devine reprezentativă pentru o întreagă clasă de obiecte (în astfel de cazuri trebuie reconfigurată întreaga sferă noțională [căreia acum îi aparține], dar în acest fel se schimbă însăși noțiunea).[117] Exemplu teologic: Pescarul Simon numit Petru, fiul lui Iona, viitor discipol al lui Isus, este, cu referire la aceste determinații specifice ale sale, o noțiune singulară, sfera sa logică având un singur „obiect”: persoana lui Petru. Dacă în schimb, într-un anumit context, se face referire la „Simon omul”, ca reprezentant al mulțimii oamenilor, accentul fiind pus pe natura sa umană, noțiunea nu mai este singulară, sfera sa având ca obiecte toți oamenii. Cu privire la acest ultim aspect, contextul uman (mulțimea oamenilor) de „Simon omul”, poate să nu fie explicit prezent în exprimare, ci implicit, dar ușor de recunoscut: «[17] Isus i-a răspuns: „Fericit ești Simon, fiul lui Iona, căci nu carnea și sângele ți-au revelat aceasta, ci Tatăl meu care este în ceruri.»[118])

Necesitatea *invarianței* ca cerință majoră a Principiului identității, în funcție de varietatea demersului logic, vizează și unități mai ample de limbaj decât termenii sau

[117] Pentru o ilustrare comparativă, puțin abstractă, va fi amintită aici, fără exemplificări și dezvoltări, o posibilă situație similară din algebră: astfel, este vorba de „o clasă de echivalență” și „un reprezentant” (care îi aparține) al acestei clase de echivalență; în acest fel, „reprezentantul”, dintr-un element al unei mulțimi devine un „nume” al unei mulțimi etc. (iar analiza logică la nivelul *formei logice* care este „noțiunea”, poate continua).

[118] Matei 16, 17 [VIII. MISTERUL LUI MESIA – *Mărturisirea lui Petru*] – Noul Testament, Sapientia

noțiunile; se referă astfel și la 'unități' precum 'formele logice complexe', 'sistemele de referință', 'contextele care limitează semnificațiile' etc.[119]

2.2. Principiul noncontradicției

(e_1) După Aristotel, unuia și aceluiași subiect, în același timp și sub același raport, este imposibil să i se potrivească sau să nu i se potrivească același predicat.[120]

(e_2) La nivel ontologic, o formulare care stă la baza Principiului logic al noncontradicției este următoarea: «*În același timp și sub același raport este imposibil ca un obiect să aibă și să nu aibă o anumită proprietate.*»[121]

(e_3) «*În același timp și sub același raport, în limbaj, este imposibilă formularea coexistenței unor însușiri incompatibile la același obiect. Principiul noncontradicției presupune că un obiect nu poate fi în același timp și sub același raport și* P și ¬P (non P)» [122,123].

Observație. În acest context, cu referire la „predicate/atribute”, „negația”: „¬(non)” nu are semnificația din 'logica propozițiilor', ci ea opune, prin excluziune totală, „noțiuni pozitive” cu „noțiuni negative” corelate lor. De exemplu, în raport cu regnul animal: mamifer←⋯→*non*mamifer; în raport cu mulțimea numerelor naturale: număr par ←⋯→ număr $\underbrace{im}_{non/ne}$ par; într-un anumit context teologic: credincios←⋯→*ne*credincios etc.

În prelungirea acestei observații doar vom preciza aici, pe scurt, că în limbaj, de regulă, sunt posibile două modalități – strict corelate cu anumite contexte presupuse – de

---

[119] Toate aceste aspecte nu fac decât să sugereze amploarea problemelor și dezbaterilor pe care Principiul identității le lasă deschise analizei. (Cităm aici, ca exemplu, un filosof mai îndepărtat de logică și de filosofia analitică, dar interesat de Principiul identității: Heidegger Martin – *Principiul identității* (Editura Crater, București, 19991)).

[120] „Că un astfel de principiu este cel mai sigur din toate e evident. Vom spune acum în ce constă el: este peste putință ca unuia și aceluiași subiect să i se potrivească și totodată să nu i se potrivească sub același raport unul și același predicat.” – Aristotel – *Metafizica*, Editura IRI, București, 1996, Cartea IV (Γ), cap. 3, 1005b.

[121] Formularea are ca referințe: ‹Dumitriu Anton – *Istoria Logicii* Vol. 1, Partea a II-a LOGICA ÎN GRECIA ANTICĂ, Cap. VIII. Logica lui Aristotel, 8.7. Logica formală, 8.7.3. PRINCIPIILE LOGICE – *Principiul contradicției*, pp. 215-218; Vol. 2, Partea a IV-a LOGICA SCOLASTICĂ, Cap. XVIII Terminologia scolastică, 18.6 Principiile logice, pp. 126-127, Editura Tehnică, București, 1993 \ Enescu Gheorghe – *Tratat de logică – Principiile logicii* – Principiul noncontradicției, pp. 88-90, Editura Lider, București, 1996 \ https://ro.wikipedia.org/wiki/Logică [Accesat 01 septembrie 2023]›

[122] Precizări legate de semnificația lui ¬P în cazul în care P este o noțiune sunt făcute pe parcursul cărții.

[123] Formularea are ca referințe: ‹Dumitriu Anton – *Istoria Logicii* Vol. 1, Partea a II-a LOGICA ÎN GRECIA ANTICĂ, Cap. VIII. Logica lui Aristotel, 8.7. Logica formală, 8.7.3. PRINCIPIILE LOGICE – *Principiul contradicției*, pp. 215-218; Vol. 2, Partea a IV-a LOGICA SCOLASTICĂ, Cap. XVIII Terminologia scolastică, 18.6 Principiile logice, pp. 126-127, Editura Tehnică, București, 1993 \ Enescu Gheorghe – *Tratat de logică – Principiile logicii* – Principiul noncontradicției, pp. 88-90, Editura Lider, București, 1996 \ https://ro.wikipedia.org/wiki/Logică [Accesat 01 septembrie 2023]›

a nega logic o proprietate P: • prima este una explicită, este o negare directă a proprietății P prin ¬P: viață⟷*non*viață; număr par ⟷ număr $\underbrace{im}_{non/ne}$ par; credincios⟷*ne*credincios; înger⟷nonînger; tânăr⟷nontânăr; băiat⟷nonbăiat etc. (după cum se observă, nu de puține ori, deși clară, această negare are ceva 'artificial' în ea, cel puțin în relație cu limbajul natural [este, în ultimă instanță, o exprimare prin excelență logică utilizând operatorul logic „¬" exprimat prin elementul lingvistic de compunere (prefixul/'cuvântul') „non" [cu variantele „im"; „ne" etc.]; •• a doua este una implicită (de obicei evidentă), este o negare indirectă, făcută în general în limbaj cu ajutorul sinonimelor: P ⟷ $\underbrace{P^*}_{\sim \text{sinonim cu } \neg P}$; exemple: viață⟷moarte; simbolic $k \in \mathbb{N}, 2k \longleftrightarrow 2k+1$; credincios⟷ateu; înger⟷diavol; tânăr⟷bătrân; băiat⟷fată etc.[124]

Observație. Corelând $(e_1), (e_2), (e_3)$ și convenind asupra orientării dinspre logic înspre ontologic, se constată că Principiul noncontradicției are o consecință ontologică imediată: nu există nici un obiect căruia, 'în același timp și sub același raport' – invarianță considerată în sens ontologic, să-i aparțină orice proprietate. Schimbând orientarea dinspre ontologic înspre logic, și afirmând că „nici un subiect [obiect] (altă exprimare: „orice subiect [obiect]"), 'în același timp și sub același raport' – invarianță considerată (acum) în sens logic, nu are toate predicatele [proprietățile]" aceasta nu are ca și consecință logică imediată: Principiul noncontradicție (faptul că S nu are toate predicatele nu înseamnă cu necesitate că având predicatul P printre predicatele pe care **nu** le are (nu le poate avea) se numără și predicatul ¬P). În schimb, negând propoziția logică [implicit și pe cea ontologică] printr-o negație construită în sens logic, obținem: „există cel puțin un subiect [obiect] care are toate predicatele [proprietățile]" (faptul că S are toate predicatele înseamnă că pe lângă predicatul P are și predicatul ¬P), iar aceasta are ca și consecință logică imediată un dezacord explicit cu Principiului noncontradicției.

Completare logică. Într-un raționament, dacă un subiect logic (/obiect) (care, desigur, în același timp și sub același raport rămâne identic cu sine în ce privește predicatele (/proprietățile) sale definitorii) are asociat un anumit predicat logic P (/o anumită proprietate), altul decât cele care îl definesc: „S este P.", este posibil ca schimbându-se „timpul și raportul" (schimbând „în același timp și sub același raport") subiectul logic

[124] O abordare logică mai în detaliu a acestor chestiuni va fi făcută într-un paragraf dedicat special „noțiunilor" privite ca 'forme logice'. În cadrul scurtei prezentări de aici a principiilor logicii nu se va mai preciza de fiecare dată această distincție de simbolizare între termeni/noțiuni $(N_i/\neg N_i)$, ea poate fi subînțeleasă contextual fără riscul unor confuzii logice.

să ajungă să aibă ca și predicat logic predicatul ¬P: „S este ¬P.” – dar (!), nu „în același timp și sub același raport” cu P.

(Exemplu. „$\underbrace{\text{Persoana X}}_{S}$, până la 25 de ani, a fost $\underbrace{\text{femeie}}_{P}$.”, respectiv

„$\underbrace{\text{Persoana X}}_{S}$, acum, după operația de schimbare a sexului, este $\underbrace{\text{bărbat}}_{\neg P}$.”,

Exemplu teologic.

„$\underbrace{\text{Isus}}_{S}$ [în timpul activității sale în Galileea (de exemplu)] este $\underbrace{\text{viu}}_{P}$.”,

respectiv „$\underbrace{\text{Isus}}_{S}$ [răstignit pe cruce] este $\underbrace{\text{mort}}_{\neg P}$.” sau, încă, „Isus după Înviere este viu”: «[4] Căci el [Isus] a fost răstignit din slăbiciune, însă este viu prin puterea lui Dumnezeu. [...]»[125]) [Legat de această completare trebuie subliniată necesitatea permanentă, legată de context, de „în același timp și sub același raport”, a legăturii cu Principiul identității.]

La nivel propozițional – formularea logico-semantică – principiul se enunță astfel: „Orice propoziție logică, în același timp și sub același raport, nu este și adevărată și falsă (/ne-adevărată).” Cu aceste precizări Principiul noncontradicției poate avea și următoarea formulare:

(e_4) Două propoziții, dintre care una afirmă, iar alta neagă, explicit sau implicit, o aceeași proprietate despre unul și același obiect, nu pot fi ambele adevărate în același timp și sub același raport.

Formulările (e_4) și (e_3)-[„În același timp și sub același raport, în limbaj, este imposibilă formularea coexistenței unor însușiri incompatibile la același obiect, adică un subiect logic nu poate avea în același timp și sub același raport și predicatul logic P și predicatul logic ¬P.”], împreună cu **forma logică** următoare:

$$\text{„S este } \underbrace{(\text{P și } \neg\text{P})}_{\text{predicat logic } \wp} \text{”, rescrisă alternativ: } \underbrace{\overbrace{\text{„S este P.”}}^{\text{p}} \text{ și } \overbrace{\text{„S nu este P.”}}^{\text{q }(\neg p)}}_{\text{propoziția compusă: „p} \wedge \text{q }(\neg\text{p})\text{.”}},$$

au o consecință logică importantă: încălcarea Principiului noncontradicției poate fi adusă în limbaj sub forma unei 'propoziții logice false'.

$$\underbrace{\text{„S este (P și } \neg\text{P).”}}_{\text{reprezintă o propoziție logică } \mathit{fals}\text{ă}} \text{, respectiv: } \underbrace{\text{„S este P.” și „S este } \neg\text{P.”}}_{\text{reprezintă o propoziție logică } \mathit{fals}\text{ă}}.$$

Altfel spus, Principiul noncontradicției poate fi formulat în limbaj logic (și) astfel: „Propoziția „S este (P și ¬P)” [sau propoziția compusă: „„S este P.” și „S este ¬P.”.”] este falsă.”.

[125] 2 Corinteni 13, 4 [IV. APOLOGIA LUI PAUL – *Anunțarea vizitei apropiate*] – Noul Testament, Sapientia

Ceea ce s-a vrut a fi subliniat aici este faptul că încălcarea unui principiu logic nu ne situează „în afara limbajului logic”, ci se exprimă în limbaj logic printr-o propoziție falsă logic. Simplu exprimat, a spune, de exemplu: „*În același timp și sub același raport este posibil ca un obiect să aibă și să nu aibă o anumită proprietate*.”, deși exprimarea are ca și semnificație încălcarea Principiului noncontradicției ea nu reprezintă nimic altceva decât o *propoziție falsă* și atât. A încălca logic efectiv Principiul noncontradicției înseamnă a considera propoziția adevărată și a „opera” cu ea ca atare. Exemplu. A enunța propoziția matematică: „$x \neq x$" (folosită în definirea mulțimii vide $\emptyset$) nu reprezintă nimic altceva decât a enunța o *propoziție matematică falsă* [implicit și logic falsă] și doar atât. (Observație. Din punct de vedere matematic ea este, ca să spunem așa, „la fel de falsă matematic” ca și propoziția: „Relația de egalitate nu este reflexivă.”.)

Comentariu analitic. Următoarea observație, la nivel de logică și limbaj, reprezintă un exemplu sugestiv de „clarificare logică a gândurilor[126]„.[127] Să presupunem, artificial facem convenția, că Principiul noncontradicției este exprimat prin negarea (/negația) propoziției compuse: „$\underbrace{\text{"S este P."}}_{p}$ și $\underbrace{\text{"S este }\neg\text{P."}}_{\neg p}$**.**” În această accepțiune, formularea Principiului noncontradicției este, formal, propoziția: $\neg(p \land \neg p) \Leftrightarrow \neg p \lor \neg(\neg p) \Leftrightarrow \neg p \lor p \Leftrightarrow p \lor \neg p$ sau în cuvinte: **„**„S este P." sau „S este ¬P."„[128]. Dar, nu această exprimare reprezintă formularea Principiului noncontradicției!

Fără a încărca cu detalii analiza, vom spune simplu că propoziția logică prin negarea (/negația) căreia se exprimă Principiul noncontradicției este următoarea:

$$\underbrace{\text{Propoziția „S este P." și „S este }\neg\text{P."}}_{\text{SUBIECT LOGIC }\Sigma}\ \text{ este }\ \underbrace{\text{adevărată logic}}_{\text{PREDICAT LOGIC }\wp}.$$

Negația acestei propoziții este:

$$\underbrace{\text{Propoziția ‹„S este P." și „S este }\neg\text{P."›}}_{\text{SUBIECT LOGIC }\Sigma}\ \text{ este }\ \underbrace{\text{falsă logic}}_{\text{PREDICAT LOGIC }\wp}.$$

ori tocmai această propoziție reprezintă exprimarea *Principiului noncontradicției*.

Într-o exprimare formală tabelară Principiul noncontradicției este reprezentat de o „lectură pe verticală (!)”, altfel spus, de lectura coloanei:

---

126 Următoarele propoziții wittgensteiniene, deși în Tractatus sunt cu referire la *propozițiile cu sens* despre fapte, ele pot fi, prin analogie, utile și în analiza logico-lingvistică a propozițiilor *fără sens* (formale) ale logicii: „În propoziții gândul poate fi exprimat în așa fel încât obiectelor gândului le corespund elemente ale semnului propozițional.” (Tractatus P 3.2); „Numesc aceste elemente „semne simple”, iar propoziția o numesc „complet analizată".” (Tractatus P 3.201)

127 „Scopul filosofiei [filosofiei analitice, n.n.] este clarificarea logică a gândurilor.” – Tractatus 4.112.

128 Conform legilor lui De Morgan și comutativității operatorului „$\lor$**”.**

p ∧ ¬p	
F	

iar negația Principiului noncontradicției este reprezentată de lectura coloanei:

p ∧ ¬p
A

Observație. Chiar dacă se subînțelege, *implicit*, ca fiind falsă propoziția „$\underbrace{\underbrace{\text{„S este P.”}}_{p} \land \underbrace{\text{„S este }\neg\text{P.”}}_{q}}_{r}$”, dacă doar ea (”r”) este cea care se neagă se obține propoziția „$\underbrace{\underbrace{\text{„S este P.”}}_{p} \lor \underbrace{\text{„S este }\neg\text{P.”}}_{q}}_{w}$”, subînțeleasă, tot *implicit* prin: w ⇔ ¬r, ca fiind adevărată.

Desfășurând o analiză logico-lingvistică similară celei anterioare concluzia este imediată: (doar) propoziția „„S este P.” ∨ „S este ¬P.”„ (pentru simplitate, chiar considerând ⊕ sau-exclusiv) subînțeleasă *implicit* adevărată nu reprezintă expresia, formularea *Principiul terțului exclus*. *Principiul terțului exclus* se exprimă prin propoziția:

$$\underbrace{\text{Propoziția „S este P.” } \overset{\overset{\oplus}{\dot\vee}}{\overbrace{\text{sau}}} \text{ „S este }\neg\text{P.”}}_{\text{SUBIECT LOGIC } \Sigma} \text{ este } \underbrace{\text{adevărată logic}}_{\text{PREDICAT LOGIC } \wp}.$$

Considerarea doar *implicită* a valorilor de adevăr ale propozițiilor de mai sus exprimate logic-formal riscă să conducă la interpretări logice absurde: „Negarea falsității [considerate doar *implicit*] Principiului noncontradicției conduce la adevărul [considerat doar *implicit]* Principiul terțului exclus.” ceea ce, în mod evident este absurd atâta vreme cât cele două principii ale logicii sunt considerate ca fiind independente. Cu alte cuvinte, în cazul de față valoarea de adevăr a propoziției „$\underbrace{\underbrace{\text{„S este P.”}}_{p} \land \underbrace{\text{„S este }\neg\text{P.”}}_{q}}_{r}$” nu trebuie subînțeleasă implicit, ci ea trebuie formulată *explicit*, într-o exprimare matematică: ea trebuie enunțată *axiomatic*. Prin urmare, reluând, este validă logic pentru ‹Principiul noncontradicției› doar formularea:

$$\text{„}\underbrace{\text{Propoziția ‹„S este P.” și „S este }\neg\text{P.”›}}_{\text{SUBIECT LOGIC } \Sigma} \text{ este } \underbrace{\text{falsă logic}}_{\text{PREDICAT LOGIC } \wp}\text{ .”}$$

Astfel, se observă că negarea (/negația) acestei propoziții nu are nimic de a face cu adevărul *Principiul terțului exclus*.

Completare logico-lingvistică.

În continuare sunt prezentate foarte succint câteva considerații strict lingvistice, de dicționar, – cu referire directă la limbajul natural – în ceea ce privește conjuncția „**și**”: „Este marcă a coordonării copulative. Leagă două părți de același fel ale unei propoziții. ·Leagă două substantive între care există o corespondență sau o echivalență.”[129]

Din punct de vedere strict logic „**și**”(-ul) lingvistic este în corespondență cu operatorul logic binar „ $\wedge$ ” care leagă între ele două propoziții logice elementare „*p*”, respectiv „*q*” într-o nouă propoziție logică compusă „$p \wedge q$” fiind (logic) astfel definit:

p	q	p ∧ q
F	F	F
F	A	F
A	F	F
A	A	A

Facem în acest context următoarea observație (/distincție) clarificatoare. În măsura în care facem convenția de generalizare simbolică pentru „și”: „și” $\mapsto \wedge$ cu privire la predicate logice exprimate prin noțiuni:

$$„\underbrace{S}_{subiect\ logic} \text{ este } \overbrace{\left(\underbrace{P}_{predicat\ logic} \overset{\text{și}}{\widehat{\wedge}} \underbrace{Q}_{predicat\ logic} \right)}^{predicat\ logic}.\text{”, respectiv „S este } \left(N_i \overset{\text{și}}{\widehat{\wedge}} N_j \right).\text{”,}$$

aceasta nu are, în mod *direct*, nimic de-a face (~~A~~, ~~F~~) cu un eventual tabel de felul:

P/N_i	Q/N_j	$P \wedge Q/N_i \wedge N_j$
~~F~~	~~F~~	~~F~~
~~F~~	~~A~~	~~F~~
~~A~~	~~F~~	~~F~~
~~A~~	~~A~~	~~A~~

noțiunile (predicatele logice asociate) nu sunt nici adevărate, nici false logic. Există, totuși, o justificare formală [prezentată mai jos] pentru această convenție (care, în ultimă instanță, poate fi omisă; ea rămâne, însă, utilă în reprezentările logico-lingvistice).

[129] https://dexonline.ro/definitie/și [Accesat 01 septembrie 2023]

Fără a dezvolta în acest context o analiză logică (și o demonstrație), se va accepta următoarea presupoziție de bază[130] sub forma unei echivalențe logice între propoziții:
▪ forma logică simbolică a echivalenței (/expresia formală a presupoziției):

$$\underbrace{\text{„}\underbrace{S}_{subiect\ logic}\ \text{este}\ \overbrace{\left(\underbrace{P}_{predicat\ logic}\ \overset{\wedge}{\overbrace{\text{și}}}\ \underbrace{Q}_{predicat\ logic}\right)}^{predicat\ logic\ \mathbb{P}}.\text{”}}_{propoziție\ logică\ elementară} \Leftrightarrow \underbrace{\text{„S este P.”}\ \overset{\text{și}}{\overbrace{\wedge}}\ \text{„S este Q.”}}_{propoziție\ logică\ compusă};$$

▪ forma logică propozițională cu noțiuni a echivalenței (/expresia propozițională a presupoziției):

$$\underbrace{\text{„S este}\ \overbrace{\left(\underbrace{N_i}_{P}\ \overset{\wedge}{\overbrace{\text{și}}}\ \underbrace{N_j}_{Q}\right)}^{\mathbb{P}}.\text{”}}_{propozție\ logică\ elementară} \Leftrightarrow \underbrace{\text{„S este}\ \underbrace{N_i}_{P}.\text{”}\ \overset{\text{și}}{\overbrace{\wedge}}\ \text{„S este}\ \underbrace{N_j}_{Q}.\text{”}}_{propoziție\ logică\ compusă}.$$

▪ sintetizând: „O propoziție logică elementară având forma logică: „S este (P și Q).” este logic echivalentă cu o propoziție logică compusă având forma logică: „S este P.” ∧ ”S este Q.”.”

$$\text{„S este (P și Q).”} \Leftrightarrow \text{„S este P.”} \wedge \text{„S este Q.”}$$

Exemplu. «[6] Isus i-a spus: „Eu sunt calea, adevărul și viața. [...].”»[131]

$$\text{„Isus este calea, adevărul și viața.”} \Leftrightarrow$$
$$\Leftrightarrow \text{„Isus este calea.”} \wedge \text{„Isus este adevărul.”} \wedge \text{„Isus este viața.”}$$

Se va formula în acest context „Principiul terțului exclus”[132] în următoarea variantă logică: „Despre un subiect logic S este obligatoriu ca în același timp și sub același raport sau să fie (să poată fi) afirmat, sau negat orice predicat logic.” [$\text{„S este P.”}\quad \underbrace{\text{SAU}}_{\text{SAU}-\text{exclusiv}}\quad \text{„S este}\ \neg\text{P.”}$] Fie subiectul logic S și, respectiv predicatul logic P. Vom face, în mod natural**[133]**, următoarea convenție de relaționare *limbaj⇄formă logică propozițională*: dacă despre subiectul logic S poate fi afirmat (în același timp și sub același raport) predicatul P, atunci propoziția logică „S este P.” e adevărată și, reciproc, dacă propoziția logică „S este P.” e adevărată, aceasta înseamnă că predicatul

---

[130] Se va considera, fără detalii logice și pentru a simplifica expunerea aspectelor avute de fapt în vedere aici, doar nivelul unei „presupoziții acceptate” (într-un sens oarecum sugestiv, asemănător unei „axiome” înțelese ca propoziție de bază care nu se demonstrează).
[131] Ioan 14, 6 [III. CARTEA GLORIEI – ULTIMA CINĂ – *Isus – calea, adevărul și viața*] – Noul Testament, Sapientia
[132] *Principiul terțului exclus* este abordat în continuarea acestui paragraf.
[133] Referința de bază este limbajul natural.

P poate fi afirmat despre subiectul logic S. (Fără a mai dezvolta aici alte clarificări se observă imediat că această presupoziție justifică echivalența: „S este (P și Q). ” ⇔ „S este P. ” ∧ „S este Q. ”.)
În continuare, considerăm propoziția „S este P. ” ca fiind adevărată. Negația acestei propoziții, „S este ¬P. ”, reprezintă la rândul ei o propoziție logică. Presupunem că această propoziție este (și ea) adevărată; în acest caz predicatul ¬P poate fi afirmat despre subiectul logic S. Reiterând spre exemplu formulările: (e_3) „Principiul noncontradicției presupune că un obiect nu poate fi în același timp și sub același raport și P și ¬P.”; (e_4) „Două propoziții, dintre care una afirmă, iar alta neagă, explicit sau implicit, o aceeași proprietate despre unul și același obiect, nu pot fi ambele adevărate în același timp și sub același raport.” consecința imediată este evidentă: se încalcă Principiul noncontradicției. Atunci, concluzia care rezultă de aici este redată în tabelul următor:

p	¬p
A	F
F	A

Considerațiile de mai sus, fără a mai oferi aici și o exprimare formală, reprezintă o demonstrație pentru acest tabel logic de adevăr, demonstrație bazată pe principiile logicii și care evită astfel acceptarea (eventual axiomatică) a afirmației: „Dacă o propoziție logică p este adevărată, atunci negația ei $\neg p$ este o propoziție logică falsă.”
Completare. Dacă unul dintre predicate, de exemplu predicatul Q nu poate fi afirmat despre subiectul S, atunci propoziția „S este Q. ” este falsă și, în acest fel, este falsă și propoziția compusă „„S este P. ” ∧ „S este Q. ”„; consecința logică (datorită echivalenței „ ⇔ ”) este imediată: propoziția elementară „S este (P și Q). ” este falsă la rândul ei.

Exemplu teologic.
„Arie susținea că Fiul este subordonat Tatălui, în timp ce episcopul Alexandru al Alexandriei susținea că Fiul este egalul Tatălui. Arie susținea *homoiousia* (Fiul și Tatăl sunt de substanță similară), în timp ce episcopul său, Alexandru susținea *homoousia* (Fiul și Tatăl sunt de aceeași substanță).”[134]
Pornind de la această caracterizare fie propozițiile următoare:
„Isus este Fiul lui Dumnezeu și de substanță similară cu a lui Dumnezeu.” (– Arie)

[134] https://ro.wikipedia.org/wiki/Arianism [Accesat 01 septembrie 2023]

„Isus este Fiul lui Dumnezeu și de aceeași substanță cu Dumnezeu." (– Alexandru)
Pornind de la distincția homoiousia versus homoousia, convenim pentru clarificări, chiar dacă într-un fel oarecum artificial, însă fără a afecta semnificațiile teologice, să rescriem astfel propozițiile:
„Isus este Fiul lui Dumnezeu și *homoiousia*." (– Arie)
„Isus este Fiul lui Dumnezeu și *homoousia*." (– Alexandru)
Schița logică.

$$„\underbrace{\text{Isus}}_{S}\ \text{este}\ \overbrace{\left(\underbrace{\text{Fiul lui Dumnezeu}}_{P}\ \text{și}\ \underbrace{\text{homoiousia}}_{Q}\right)}^{\mathbb{P}}.\text{"} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \overbrace{„\underbrace{\text{Isus}}_{S}\ \text{este}\ \underbrace{\text{Fiul lui Dumnezeu}}_{P}.\text{"}}^{p} \wedge \overbrace{„\underbrace{\text{Isus}}_{S}\ \text{este}\ \underbrace{\text{homoiousia}}_{Q}.\text{"}}^{q}$$

• Perspectivă logic-teologică. Orizontul interpretativ logic este unul pur formal, logic-rațional, neutru în raport cu orice angajamente valorizatoare exterioare logicii. Pornind de la faptul că propoziția „Isus este homoiousia." a fost respinsă de Biserică și considerată anti-scripturală se poate accepta, teologico-analitic, că ea este falsă teologic și, corespunzător (corespondența: „teologie"⟼ „logică") ea este și logic falsă; în consecință, propoziția „$p \wedge q$" este falsă. Prin echivalența logică de mai sus și propoziția „S este $\mathbb{P}$." este falsă și, corespunzător (acum prin corespondența: „logică"⟼„teologie") ea este și teologic falsă.

• Perspectivă hermeneutic-teologică. Reamintim în acest context următorul exemplu matematic împreună cu observația însoțitoare: ‹A enunța propoziția matematică: „x ≠ x" (folosită în definirea mulțimii vide ∅) nu reprezintă nimic altceva decât a enunța o *propoziție matematică falsă* [implicit și logic falsă] și doar atât; deși exprimarea are ca și semnificație încălcarea Principiului logic al identității ea nu reprezintă nimic altceva decât o *propoziție falsă* și atât.› Ceea ce este important în exemplul amintit este sublinierea faptului că încălcarea unor principii /ADEVĂRURI *logice* sau *matematice* nu ne situează „în afara logicii" sau „în afara matematicii", ci reprezintă doar niște propoziții false logic sau matematic.
În ce privește însă teologia, aici teologia creștină, încălcarea unui ADEVĂR DE CREDINȚĂ: „Isus este de aceeași ființă cu Tatăl, Isus este Dumnezeu." prin „Isus este homoiousia." nu rămâne doar la simpla neutralitate logică (sau chiar 'pur' teologică) a unei propoziții false: ea este doar o propoziție falsă și atât. În cazul de față e vorba de prezența unor angajamente teologic-existențiale, de credință, majore care trec dincolo de 'simpla', neutra, valoare de adevăr sau falsitate a acestei propoziții și ne situează, în mod

radical, „în afara creștinismului" printr-o „(de)valorizarea teologic-creștină negativă" a acestei propoziții ca reprezentând: (o) „erezie"[135] („arianismul").
Completare. Pentru sugestivitatea unor distincții care diferențiază analitic matematica de teologie este prezentată prin analogie (privită aici mai mult ca o formă artistică de punere în corespondență) o propoziție matematică, dar față de care nu există nicio referință 'valorică': în definiția matematică a mulțimii vide $\emptyset = \{x|x \neq x\}$, propoziția matematică „$x \neq x$" [care este efectiv o formă de negație a Principiului identității] nu reprezintă o „abatere de la logică" față de care trebuie reacționat, ci ea este pur și simplu doar o propoziție matematică [evident și logică] falsă. Mai mult chiar, această propoziție falsă conduce la anumite rezultate matematice importante în teoria mulțimilor.[136, 137] Ca o remarcă de interes general, dar și teologic-analitic se poate afirma că în anumite cazuri particulare o propoziție chiar falsă fiind poate avea relevanța sa (poate delimita, accentuând astfel mai mult importanța unor adevăruri de credință și identificând mai tranșant o anumită comunitate – cum a fost cazul din exemplul teologic de mai sus, sau poate avea consecințe constructive în formularea unor noi „adevăruri matematice", ca să zicem așa – cum a fost cazul exemplului matematic.[138]

---

135 **erezie** – „Orice învățătură respinsă de comunitatea creștină și considerată contrară Scripturii [...]. Cele mai multe învățături declarate eretice au de-a face cu natura lui Dumnezeu sau cu persoana lui Isus Hristos. Termenul *erezie* nu este folosit, în general, pentru a caracteriza credințele necreștine. Aceasta înseamnă că sistemele de credință precum ateismul sau agnosticismul sau religiile necreștine, precum budismul sau islamul, nu sunt, în sens tehnic, erezii. Termenul *erezie* este folosit îndeobște pentru a desemna orice credință care se pretinde a fi creștină și biblică, dar care a fost respinsă de Biserică și considerată pseudo-creștină sau anti-scripturală." – *Dicționar de termeni teologici*, Grenz Stanley J., Guretzki David, Nordlig Cherith Fee, Editura LOGOS, Cluj-Napoca, 2005, p.96.

136

p	q	p → q
F	F	A
F	A	A
A	F	F
A	A	A

Prin definiție mulțimea X este inclusă în mulțimea A ($X \subseteq A$) dacă și numai dacă avem echivalența: $X \subseteq A \Leftrightarrow \forall x(x \in X \rightarrow x \in A)$. Conform tabelului logic al implicației avem următoarea consecință *logic corectă*:

$$\underbrace{\emptyset \subseteq A \Leftrightarrow \forall x\left(\underbrace{\underbrace{x \in \emptyset}_{\textit{falsă logic}} \rightarrow x \in A}_{\textit{adevărată logic}}\right)}_{\textit{adevărată logic}}.$$

Mulțimea A fiind arbitrară, avem, în cuvinte, următorul rezultat matematic: „Mulțimea vidă este inclusă în orice mulțime."

137 Acest exemplu va fi reluat și într-un alt context al analizei.

138 „[...] Dintr-o propoziție falsă putem trage concluzii." – Tractatus P 4.023.

(Observație analitică suplimentară. O propoziție matematică, precum propoziția: „Mulțimea vidă este inclusă în orice mulțime.” are semnificația sa (/un sens al său) strict matematic. A disloca această propoziție din cadrul său matematic și a o resemnifica, de exemplu metafizic, printr-o propoziție de felul: „Nimicul (neantul) este cuprins în orice (în totul).” nu înseamnă câtuși de puțin că respectiva afirmație metafizică își are o justificare rațională în cadrul matematicii![139]

În formularea Principiului logic al noncontradicției, noncontradicția pretinde existența *consistenței*, adică în același și sub același raport o propoziție nu poate fi adevărată împreună cu contradicția/negația ei. (Dacă o propoziție, în același timp și sub același raport, ar fi și adevărată și falsă, atunci, o consecință imediată ar fi dispariția distincției dintre adevărat și fals.)

În continuare este redat următorul exemplu scriptural, sugestiv pentru semnificația logică a Principiului noncontradicției:[140]

> «[22]Atunci i-a fost adus un posedat de diavol, orb și mut, iar el l-a vindecat așa încât mutul vorbea și vedea. [24]Dar fariseii, când au auzit, spuneau: „Acesta nu scoate diavolii decât cu Beelzebul, căpetenia diavolilor!” [25]Cunoscând gândurile lor, le-a spus: „Orice împărăție, dezbinată în ea însăși, se ruinează și orice cetate sau casă, dezbinată în sine, nu va dăinui. [26]Iar dacă Satana îl alungă pe Satana, se dezbină în el însuși; așadar, cum va dăinui împărăția lui?”»[141]

> «[23][...] „Cum poate Satana să-l alunge pe Satana? [26]Deci, dacă Satana se ridică împotriva lui însuși și este dezbinat, nu poate să se mențină, ci s-a terminat cu el.”»[142]

OBSERVAȚIE cu privire la logică, principiile logicii și limbajul logicii.[143]

▪ Propozițiile „Afară plouă.”, respectiv, „Afară nu plouă.” sunt două propoziții cu sens (sens dat de „faptul-ploaie”). Enunțând una dintre propoziții, de exemplu: „Afară plouă.”, există numai două posibilități de adevăr în funcție de 'starea de fapt' de-afară: • ea este adevărată dacă afară plouă; • ea este falsă dacă afară nu plouă (e senin; ninge; [sau alte 'fapte' meteo de acest fel]). În continuare, construim cu cele două propoziții, fiecare cu sens, următoarea propoziție compusă: „Afară plouă și afară nu plouă.”. Fie acum în limbaj natural afirmația: „Afară plouă și afară nu plouă.”. Presupunem că suntem raționali în sensul unei gândiri logice subiacente limbajului natural: propoziția este falsă în cazul în care cel puțin un fapt corespunzător uneia

---

[139] Astfel de aspecte analitice sunt abordate pe parcursul analizei.

[140] Acest exemplu teologic a fost prezentat mai sus cu referire la Principiul identității – CAPITOLUL II. Principiile logicii – 2.1. *Principiul identității*. El este prezentat aici în mod complementar pentru a sublinia relevanța sa logică și pentru *Principiul noncontradicției*.

[141] Matei 12, 22;24-26 [*Isus și Beelzebul*]] – Noul Testament, Sapientia

[142] Marcu 3, 23;26 [*Isus și Beelzebul*] – Noul Testament, Sapientia

[143] *Funcția de valuare* și definițiile *operatori*lor *logici* prin „tabele de adevăr (logic)” vor fi introduse în continuare. În acest context sunt presupuse cunoscute.

dintre propoziții nu se petrece. Asociem acum „adevărului factual”, respectiv, „falsului factual” al propozițiilor: „Afară plouă.”, respectiv, „Afară nu plouă.”, „adevărul logic”, respectiv, „falsul logic” al propozițiilor corespunzătoare p și q și, de asemenea, în afirmația „Afară plouă $\underbrace{\text{și}}_{\downarrow\ "\wedge"}$ afară nu plouă.” cuvântul „și” are subînțeleasă semnificația conectorului logic propozițional „ ∧ ”. Și în limbajul natural, dacă o propoziție este adevărată, atunci negația ei este falsă, respectiv, dacă o propoziție este falsă, atunci negația ei este adevărată.[144] Cu aceste precizări avem următorul tabel:

p	¬p	p ∧ ¬p
A	F	F
F	A	F

Propoziția logică [cu referire la acest context de limbaj și analiză]: „p ∧ ¬p” este, logic, o *contradicție*. În această exprimare ea este „falsă” în virtutea formei sale logice indiferent de interpretarea variabilei logice propoziționale „p”.
Comentariu logic.

Propoziția „ $\underbrace{\overbrace{\text{Afară}}^{S}\ \overbrace{\text{plouă}}^{P}.}_{\text{are forma:}\underbrace{\text{S este P.}}_{\text{(de exemplu:)Afară este ploaie.}}}$ ” este corect construită logic (în particular, „conținutul”, „semnificația” ei nu încalcă principiile logicii). Ea este o *propoziție logică*.

Propoziția „ $\underbrace{\overbrace{\text{Afară}}^{S}\ \overbrace{\text{nu plouă}}^{Q}.}_{\text{are forma:S este }\underbrace{Q}_{\neg P}.}$ ” este corect construită logic, (în particular, „conținutul”, „semnificația” ei nu încalcă principiile logicii). Ea este o *propoziție logică*.

Propoziția „ $\underbrace{\text{Afară plouă}}_{p}\ \underbrace{\text{și}}_{\wedge}\ \underbrace{\text{afară nu plouă}}_{q}.$ ” este, la nivel logic pur formal, corect construită logic; ea respectă construcția logică a unei propoziții compuse cu operatorul logic „ ∧ (și)”. Ea este o *propoziție logică*. Din punct de vedere logic ea este o *contradicție*.

Propoziția „Afară plouă și nu plouă.” – în sensul în care este înțeleasă ca o formă eliptică pentru propoziția „Afară plouă și $\underbrace{\text{afară}}_{\cancel{\text{afară}}\text{(forma eliptică)}}$ nu plouă.” – este corect construită logic, în sensul (ne-eliptic) precizat mai sus. Ea este o *propoziție logică*.

[144] Nu este abordat în acest loc felul în care se neagă diferite propoziții; acceptăm că se știu nega propozițiile în discuție aici.

Propoziția „Afară plouă și nu plouă.” înțeleasă în sensul prezentat mai jos:

$$„\underbrace{\overbrace{\text{Afară}}^{\text{S}}\ \overbrace{\text{plouă și nu plouă}}^{\text{W}}.}_{\text{are forma:S este W.}}”$$

poate fi rescrisă logic formal astfel:

$$\text{S este } \overbrace{\text{P și } \neg\text{P}}^{\text{W}}.$$

La nivel logico-semantic, al „conținutului”, al „semnificației” ei, ea încalcă *Principiul logic al noncontradicției* afirmând în același timp și sub același raport și P și ¬P (non P) despre subiectul logic S.

Observație logică importantă. Această propoziție, chiar dacă prin conținutul ei încalcă în exprimare *Principiu logic al noncontradicției*, este, totuși, o propoziție corect construită logic, ea este o propoziție logică, dar este falsă logic; logic se poate spune (totuși corect) doar atât: ea este o propoziție falsă logic. O situație similară se întâlnește în matematică în definiția mulțimii vide:

$$\emptyset = \{x | x \neq x\}.$$

$$\emptyset = \left\{ x \,\middle|\, \underbrace{\overbrace{\text{P(x)}}^{x \neq x}}_{\text{Este o } propoziție \text{ care afirmă că } x\neq x \text{ (x nu este identic cu x [cu el însuși])}} \right\},$$

definiție în care se neagă *Principiul identității*; nu este încălcată logica în „discursul logic”, ci avem doar un predicat logic exprimat printr-o propoziție falsă logic; logic este vorba doar de atât.[145] (Analogie: O exprimare matematică în care este negată, de exemplu, Axioma a 5-a a lui Euclid: „Printr-un punct exterior unei drepte se poate trasa o singură paralelă la acea dreaptă.” nu reprezintă nimic altceva decât o propoziție matematică falsă în cadrul geometriei euclidiene.)

▪▪ Continuăm cu un exemplu teologic – având un suport logic asemănător –, dar care va fi completat și dezvoltat în continuare.

i.) Fie un om cu numele Lazăr. Propozițiile „Lazăr este în viață.”, respectiv „Lazăr nu este în viață.” sunt două propoziții cu sens (sens dat de „faptul-viață”). Propoziția „Lazăr nu este în viață.” poate fi înlocuită, neproblematic, cu propoziția „Lazăr este mort.” având aceeași semnificație.

Enunțând una dintre propoziții, de exemplu: „Lazăr este în viață.”, există numai două posibilități de adevăr în funcție de 'starea de fapt': • ea este adevărată dacă Lazăr trăiește; • ea este falsă dacă Lazăr a decedat. În continuare, construim cu cele două propoziții, fiecare cu sens, următoarea propoziție compusă: „Lazăr este în viață și

[145] Comentarii pe marginea acestor aspecte au fost făcute pe parcursul lucrării.

Lazăr este mort.”. Fie acum în limbaj natural afirmația: „Lazăr este în viață și Lazăr este mort.”. Presupunem că suntem raționali în sensul unei gândiri logice subiacente limbajului natural: propoziția este falsă în cazul în care cel puțin un fapt corespunzător uneia dintre propoziții nu se petrece. Asociem acum „adevărului factual”, respectiv „falsului factual” al propozițiilor: „Lazăr este în viață.”, respectiv „Lazăr este mort.”, „adevărul logic”, respectiv „falsul logic” al propozițiilor corespunzătoare p și q și, de asemenea, în afirmația „Lazăr este în viață $\underbrace{\text{și}}_{\downarrow \text{"}\wedge\text{"}}$ Lazăr este mort.” cuvântul „și” are subînțeleasă semnificația conectorului logic propozițional „ ∧ ”. Și în limbajul natural, dacă o propoziție este adevărată, atunci negația ei este falsă, respectiv dacă o propoziție este falsă, atunci negația ei este adevărată. Cu aceste precizări avem următorul tabel:

p	¬p	p ∧ ¬p
A	F	F
F	A	F

Propoziția logică [cu referire la acest context de limbaj și analiză]: „p ∧ ¬p” este, logic, o *contradicție*. În această exprimare ea este „falsă” în virtutea formei sale logice indiferent de interpretarea variabilei logice propoziționale „p”.

Comentariu logic.

Propoziția „ $\underbrace{\underbrace{\overbrace{\text{Lazăr}}^{S}\text{ este }\overbrace{\text{în viață}}^{P}.}_{\text{are forma: S este P.}}}_{\text{(de exemplu:) Lazăr este viu.}}$ ” este corect construită logic (în particular, „conținutul”, „semnificația” ei nu încalcă principiile logicii). Ea este o *propoziție logică*.

Propoziția „ $\underbrace{\overbrace{\text{Lazăr}}^{S}\text{ este }\overbrace{\text{mort}}^{Q}.}_{\text{are forma: S este }\underbrace{Q}_{\neg P}.}$ ” este corect construită logic (în particular, „conținutul”, „semnificația” ei nu încalcă principiile logicii). Ea este o *propoziție logică*.

Propoziția „ $\underbrace{\text{Lazăr este în viață}}_{p}\ \underbrace{\text{și}}_{\wedge}\ \underbrace{\text{Lazăr este mort}}_{q}.$ ” este, la nivel logic pur formal, corect construită logic; ea nu încalcă principiile logicii și respectă construcția logică a unei propoziții compuse cu operatorul logic propozițional „ ∧ (și)”. Ea este o *propoziție logică*. Din punct de vedere logic ea este o *contradicție*.

Propoziția „Lazăr este în viață și este mort.” – în sensul în care este înțeleasă ca o formă eliptică pentru propoziția „Lazăr este în viață și $\underbrace{\text{Lazăr}}_{\cancel{\text{Lazăr}}\text{(forma eliptică)}}$ este mort.” –

este corect construită logic, în sensul (ne-eliptic) precizat mai sus. Ea este o *propoziție logică*.

Propoziția „Lazăr este în viață și este mort." înțeleasă în sensul reprezentat mai jos:

$$„\underbrace{\overbrace{\text{Lazăr}}^{S}\ \text{este}\ \overbrace{\text{viu și mort}}^{\overset{(P\ \text{și}\ \neg P)}{\widehat{W}}}}_{\text{are forma: S este W.}}.$$

poate fi rescrisă logic formal astfel:

$$S\ \text{este}\ \overbrace{P\ \text{și}\ \neg P}^{W}.$$

La nivel logico-semantic, al „conținutului", al „semnificației" ei, ea încalcă *Principiu logic al noncontradicției* afirmând în același timp și sub același raport: „**și** $\underbrace{P}_{\text{viu}}$ **și** $\underbrace{\neg P\ (\text{non } P)}_{\text{non}-\text{viu (adică mort [NU în viață])}}$" despre subiectul logic S.

ii.) *Alb și negru [gri] – o situație familiară*. Albul este „prezența" luminii (rezultatul reflexiei difuze a tuturor lungimilor de undă în mod egal), în timp ce negrul este „absența" luminii (rezultatul absorbției tuturor lungimilor de undă, fără a fi reflectată nici una). Pornind de la această observație fizică, fie următoarea ipoteză logică de asociere: $P \mapsto$ alb și $\neg P \mapsto$ negru (nonalb). Reluăm, în parte (pentru această exemplificare), comentariile logice anterioare.

Propoziția „$\overbrace{\text{Zăpada}}^{S}$ este $\overbrace{\text{albă}}^{P}$." este corect construită logic (în particular, „conținutul", „semnificația" ei nu încalcă principiile logicii). Ea este o *propoziție logică*.

Propoziția „$\underbrace{\overbrace{\text{Zăpada}}^{S}\ \text{este}\ \overbrace{\text{neagră}}^{Q}.}_{\text{are forma:S este } \underbrace{Q}_{\neg P}.}$" este corect construită logic (în particular, „conținutul", „semnificația" ei nu încalcă principiile logicii). Ea este o *propoziție logică*.

Propoziția „$\underbrace{\text{Zăpada este albă}}_{p}\ \underbrace{\text{și}}_{\wedge}\ \underbrace{\text{zăpada este neagră}}_{q}$." este corect construită logic (în particular, „conținutul", „semnificația" ei nu încalcă principiile logicii). Ea este o *propoziție logică*.

Propoziția „Zăpada este albă și (~~zăpada~~ [fărmă eliptică]) este neagră." este corect construită logic (în particular, „conținutul", „semnificația" ei nu încalcă principiile logicii). Ea este o *propoziție logică*.

Propoziția „$\underbrace{\overbrace{\text{Zăpada}}^{\text{S}}\text{ este }\overbrace{\text{albă și neagră}}^{\text{W}}}_{\text{are forma:S este W.}}$.” este corect construită logic (în particular, „conținutul”, „semnificația” ei nu încalcă principiile logicii). Ea este o *propoziție logică*. Ea poate fi rescrisă logic formal astfel:

$$\text{S este } \overbrace{\text{P și } \neg\text{P}}^{\text{W}}.$$

La nivel logico-semantic, al „conținutului”, al „semnificației” ei, ea încalcă *Principiu logic al noncontradicției* afirmând în același timp și sub același raport și P și ¬P (non P) despre subiectul logic S.

Fie acum următoarea definiție de dicționar: „Gri sau cenușiu e o culoare ce se regăsește în natură. Se creează amestecând alb și negru în diferite proporții.”[146]

Pornind de la propoziția: „$\underbrace{\overbrace{\text{Zăpada}}^{\text{S}}\text{ este }\overbrace{\text{albă și neagră}}^{\text{W}}}_{\text{are forma:S este W.}}$.”, și de la definiția de dicționar, fie următoarea construcție propozițională: „Zăpada este gri.”. Cum este această ultimă propoziție dacă prin asociere de simboluri în «gri» înțelegem: „$\underbrace{\overbrace{\text{Zăpada}}^{\text{S}}\text{ este }\overbrace{\text{gri}}^{\overset{(\text{P și }\neg\text{P})}{\widehat{\text{W}}}}}_{\text{are forma:S este W.}}$.”? Ea este o propoziție corect construită logic. Ontologic raportându-ne, acceptăm că în realitate/natură există un 'amestec (/o asociere simultană) de alb și negru', deci o 'stare', o 'proprietate', un '*fap*t', și implicit, la nivel de limbaj, un predicat logic corespunzător acestuia. Pe deasupra, vom accepta relația ontologicului cu logicul în cadrul filosofic propus de Wittgenstein în Tractatus:

„Ne facem imagini ale faptelor.”[147];

„Orice imagine este *și* una logică. [...]”[148];

„Imaginea logică a faptelor este gândul.”[149,150];

„[...] nu am putea să *spunem* cum ar arăta o lume ilogică.”[151];

„Propoziția este o imagine a realității. Propoziția este un model al realității, al realității așa cum o gândim noi că este.”[152];

---

[146] https://ro.wikipedia.org/wiki/Gri [Accesat 01 septembrie 2023]

[147] Tractatus P 2.1.

[148] Tractatus P 2.182.

[149] Tractatus P 3.

[150] Această propoziție afirmă explicit că în cadrul Tractatus-ului, prin „gând” nu se înțelege un proces mental, „gândul” nu este aici 'obiect' al psihologiei (nu este un 'obiect științific'), ci este un 'obiect' al unei analize logico-semantice a limbajului. Așa cum se va vedea în continuare, în contextul altui paragraf din lucrare: „Gândul este propoziția cu sens.”-[Tractaus P 4.].

[151] Tractatus P 3.031.

[152] Tractatus P 4.01.

> „Doar în măsura în care este articulată logic, propoziția este o imagine a unei stări de fapt. [...]”[153];
>
> „[...] Ceea ce nu putem gândi, aceasta nu putem gândi. Nu putem, așadar, nici *spune* ceea ce nu putem gândi.”[154].

Atunci, cu aceste precizări, pornind dinspre ontologic spre logic și presupunând că logicul poate – și, rațional, trebuie, prin intermediul diverselor limbaje – să descrie ontologicul, cum s-ar putea interpreta propoziția „Zăpada este gri.”? Răspunsul pornește de la *ipoteza logică* de asociere: $P \mapsto$ alb și $\neg P \mapsto$ negru (nonalb) care își are suportul ontologic într-o *anumită* observație fizică (relativă și parțială). Trebuie subliniat însă că raportul dintre logică și ontologia-faptelor, lumea naturală [sau orice „altă lume-ontologică”], este, în perspectiva filosofică a acestei cărți, următorul:

> „[...]
> Toate propozițiile logicii spun însă [despre fapte, n.n.] același lucru. Și anume nimic.”[155]
>
> „Teoriile care lasă o propoziție a logicii să pară ca având conținut [factual (/teologic; metafizic etc.) n.n.] sunt întotdeauna false. [...]”[156]

Rezumând, logica nu spune nimic despre *cum* sunt faptele, cum este lumea faptelor [sau *cum* sunt orice 'alte lumi']. (În particular, dacă logica și matematica, rămânând ceea ce sunt prin natura lor, pot fi 'adaptate' la cuprinderea faptelor într-un limbaj cu sens, atunci pot contribui la o imagine științifică despre lume; dacă nu, nu.)

Fără a intra în detalii aici, se poate afirma că există culoarea gri în natură ca rezultat al amestecului de alb și negru.[157] În acest fel, avem „în același timp și sub același raport”, „și alb și negru”. Pe scurt, consecința este că, din punct de vedere logic, pentru a vorbi logic despre „gri” trebuie 'adaptată' logica, ceea ce în acest caz se poate face simplu renunțând la *ipoteza logică* restrictivă de asociere P și $\neg$P, în felul următor:

$$\underbrace{P \mapsto \text{alb și } \neg P \mapsto \text{negru (nonalb)}}_{\text{înlocuită cu un predicat Q care nu conține în sine o contradicție logică}} \quad .$$

Astfel, principiul noncontradicției nu este încălcat în raport cu limbajul natural și propoziția „Zăpada (de afară) este gri.” este o propoziție logică (corect construită logic) de forma „S este P.” care poate fi, atât factual, cât și implicit logic, adevărată sau falsă.

---

[153] Tractatus P 4.032.

[154] Tractatus P 5.61.

[155] Tractatus P 5.43.

[156] Tractatus P 6.111.

[157] Există o explicație științifică în fizică (optică) pentru 'culoarea gri' și o explicație științifică în biologie/psihologie pentru percepția 'culorii gri'. În acest context, vom accepta, simplu, despre culoarea gri că este un *fapt* (chiar dacă, pe alte planuri ale unei analize, ea este asimilabilă și cu o stare subiectivă sau o trăire).

iii.) *Dualismul undă–particulă/corpuscul* – o situație științifică. Exemplul următor, prezentat aici doar ca o ilustrare suplimentară care vizează știința, vrea să ilustreze că și în evoluția cunoașterii științifice pot să apară astfel de ′tensiuni logice′, pe baza anumitor observații, pornind de la realitatea care se impune la un moment dat. Filosofic exprimat, raportul logic/ontologic impune adaptări logice astfel încât logicul să poată prinde într-o vorbire științific rațională ontologicul. În Fizica clasică avem ipoteza logică de asociere: P ↦ particulă și ¬P ↦ undă (nonparticulă). În Mecanica cuantică, sub presiunea faptelor (ontologicului) renunțăm la ipoteza logică de asociere: P ↦ particulă și ¬P ↦ undă (nonparticulă).

„În fizică, dualismul undă–particulă se referă la faptul că materia prezintă simultan [s.n.] proprietăți ondulatorii și corpusculare. Este vorba despre un concept central al mecanicii cuantice, care a înlocuit teoriile clasice asupra naturii materiei. Anumite fenomene pun în evidență *caracterul ondulatoriu* (interferența, difracția, polarizarea), pe când altele demonstrează *caracterul corpuscular* (emisia și absorbția luminii, efectul fotoelectric, efectul Compton). Bazându-se pe studiul acestor fenomene, teoriile clasice propuneau modele în care un obiect era considerat fie o particulă, fie o undă. Ideea dualității [s.n.] a apărut în legătură cu natura luminii, Louis de Broglie fiind cel care a generalizat conceptul. În mecanica cuantică, lumina nu este considerată nici undă nici particulă, în sensul clasic, ci este unitatea celor două, fără o delimitare precisă [s.n.].”[158]

iv.) *Isus – Om **și** Dumnezeu*

O trăsătură caracteristică a teologiei analitice, la intersecția acesteia cu filosofia analitică, o reprezintă orientarea spre „clarificarea logică a gândurilor”[159]. Astfel, unul dintre obiectivele pe care le urmărește Teologia analitică, este clarificarea logică a „gândului teologic” sprijinindu-se pe o diversitate de suporturi logice: principii logice, forme logice, noțiuni, propoziții logice, adevăruri logice etc. În cadrul acestei clarificări, cu referire la limbajul teologic, este prioritar avută în vedere relevanța teologică a anumitor propoziții construite prin încărcarea cu semnificații/sensuri teologice a unor propoziții formale (aparținând logicii sau matematicii). Această orientare însă, vizează, pe de-o parte, formele și conținuturile specifice logicii (limbajului formal logic), dar, pe de altă parte, limitele logicii în discursul teologic. În general exemplele și analizele de pe întreg parcursul cărții intenționează să reliefeze tocmai aceste aspecte analitic-teologice.

---

158 https://ro.wikipedia.org/wiki/Dualismul_undă-particulă [Accesat 01 septembrie 2023]
159 Tractatus P 4.112.

La nivelul limbajului natural, cu semnificațiile corespunzătoare acestuia, într-o caracterizare condensată printr-o definiție de dicționar, avem, pe de o parte, cuvântul: *uman*[160] – caracteristic pentru om, privitor la om sau la omenire, omenesc; pe de altă parte, cuvântul: *divin*[161] – ce vine de la Dumnezeu, relativ la Dumnezeu, mai presus de natură.

La nivelul limbajului filosofic, în mod asemănător, cu caracterizări condensate prin definiții de dicționar, avem, pe de o parte, cuvântul: *imanență*[162] – o noțiune utilizată cel mai adesea în contrast cu 'transcendența' (În Iudaism și Creștinism Dumnezeu este o substanță total separată de lume); pe de altă parte, cuvântul: *transcendent*[163] – când vorbim de *transcendența lui Dumnezeu*, evocăm un Dumnezeu creator, distinct de creația sa; îl opunem *imanenței lui Dumnezeu* [...] potrivit căreia Dumnezeu ar fi prezent în lume [...].

Pornind de la aceste observații, simplificat prezentate, ce țin de limbajul natural și de cel filosofic, este posibilă următoarea ipoteză logică de asociere: $\mathrm{P} \mapsto \text{transcendent } (\textit{exterior} \text{ lumii})$și $\neg \mathrm{P} \mapsto \text{nontranscendent } (\textit{în} \text{ lume [imanent]})$. De asemenea, avem propozițiile: „Dumnezeu este transcendent.” și, respectiv, „Omul este în lume.”. Fără a încărca analiza cu toți pașii logici inferențiali vom spune doar că propoziția „Isus este om și Dumnezeu.” este de forma : $\underbrace{\overbrace{\text{Isus}}^{\mathrm{S}}\ \text{este}\ \overbrace{\text{om și Dumnezeu}}^{\overset{(\mathrm{P}\text{ și }\neg\mathrm{P})}{\widehat{\mathrm{W}}}}}_{\text{are forma: S este W.}}$.” și este corect construită logic. Ea este o *propoziție logică*. Ea poate fi rescrisă logic formal astfel: $\mathrm{S}\text{ este }\overbrace{\mathrm{P}\text{ și }\neg\mathrm{P}}^{\mathrm{W}}$.

Exemplele anterioare, culoarea „gri” preluată din firescul 'realității de zi cu zi', „dualismul undă-corpuscul” preluat din specificul unei 'realități științifice': 'realitate a fizicii', au vrut să ilustreze într-un mod simplu cum anumite domenii cu 'realitățile' lor specifice pot să determine anumite (re-)configurări logice în așa fel încât limbajul logicii să poată fi suport pentru limbajul natural sau pentru cel științific în surprinderea acelor realități. Pe de altă parte, aceste exemple au vrut să anticipeze o anumită situație din 'realitatea teologiei creștine': ISUS. Din perspectiva acestei realități, care în principal este o 'realitate aparte' sprijinită pe *credință*, natura lui Isus este duală: și umană și Divină, și imanentă (în sensul de mai sus, acela de «în lume») și

---

[160] https://dexonline.ro/definitie/uman [Accesat 01 septembrie 2023]

[161] https://dexonline.net/definitie-divin [Accesat 01 septembrie 2023]

[162] Audi Robert (General Editor) – *The Cambridge Dictionary of Philosophy*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996: *immanence*, a term most often used in contrast to 'transcendence' [...] Judaism and Christianity hold God to be a totally separate substances from the world.

[163] LAROUSSE – *Dicționar de filosofie*, Editura UNIVERS ENCICLOPEDIC, București, 1998

transcendentă (în sensul de mai sus, acela că «Împărăția lui Isus nu este din această lume»). Natura umană a lui Isus poate fi obiect al unei 'realități științifice (istorice, de exemplu)', dar sub nici o formă Divinitatea sa nu poate aparține unei 'realități științifice', ea ține exclusiv de o 'realitate teologică'. În acest caz, avem „în același timp și sub același raport”, „*și* om *și* Dumnezeu”. Consecința este că, din punctul de vedere al unei teologii raționale – cum este *teologia analitică*[164] – pentru a vorbi logic despre „Isus” trebuie 'adaptată' logica, ceea ce în acest caz se poate face simplu renunțând la *ipoteza logică* de asociere sugerată de pre-definițiile care opun noțiunile uman ↔ Divin, imanent ↔ transcendent din limbajul natural și din cel filosofic: $P \mapsto \underbrace{\text{exterior lumii (transcendent)}}_{\text{Împărăția lui Dumnezeu}}$ și $\neg P \mapsto \underbrace{\textit{în}\text{ lume (imanent)}}_{\text{Lumea omului}}$. Astfel, principiul noncontradicției nu este încălcat în limbajul teologic și propoziția „Isus este om și Dumnezeu.” este o propoziție logică (corect construită logic). Cine acceptă că propoziția „Isus este om și Dumnezeu.” exprimă o contradicție logică nu se raportează la o 'realitate teologică', la o anumită 'realitate de credință'. Această completare prilejuiește reiterarea unei observații analitice importante: logica nu este o condiție necesară pentru propozițiile nonsens ale teologiei, ci doar pentru acele propoziții care țin de o formă de teologie rațională (în sens logic), dar care, aspect remarcabil, nu contravine unor adevăruri de credință. La fel de importantă este reiterarea observației că nu este vorba de o ordonare valorică, la nivel de importanță sau relevanță teologică, a propozițiilor de un fel sau altul ('raționale' sau 'ne-raționale [metafore; parabole; etc.']). Credința nu este subordonată rigorilor logicii, dar nici nu exclude logica. 'Realitatea teologică', atunci când se vrea ca aceasta să fie descrisă/explicată rațional, este cea care impune anumite conținuturi de semnificație propozițiilor fără sens ale logicii. În mod similar se procedează și în știință atunci când propozițiile fără sens ale matematicii devin propoziții cu sens ale științei. Dar, chiar dacă teologia se folosește de propozițiile fără sens ale logicii (sau matematicii), prin încărcarea cu sensuri teologice a acestora, o propoziție teologică rămâne o propoziție nonsens câtă vreme, într-un fel sau altul, referința ei ultimă este Dumnezeu.

Câteva distincții și consemnări de final:

- Simplificând exprimarea, pentru teologia iudaică Isus este un simplu om, fiul unui bărbat tâmplar Iosif și al unei femei Maria.

---

[164] În general este vorba aici de acele forme de reflecție teologică pentru care limbajul natural și limbajul filosofic (filosofia) sunt considerate ca având relevanță teologică. Desigur, acest lucru nu este neapărat necesar teologic. Situația este similară cu cea din științe în ce privește raportul acestora cu filosofia; dacă pentru științe în general matematica este o condiție necesară, filosofia nu este. Dar, există oameni de știință puternic implicați în relația reciprocă dintre știință și filosofie.

- Pentru teologia islamică Isus este tot un om, dar unul deosebit, un profet.
- Cu toate diferențele care pot fi puse în discuție privind Evangheliile, o trăsătură comună, definitorie a acestora este *unitatea dintre natura umană* ***și*** *natura Divină a lui Isus*. Această „unitate” este definitorie pentru Creștinism chiar dacă în cadrul anumitor 'erezii' care apar *în interiorul* Creștinismului accentele sunt puse diferit pe Divinitatea sau pe umanitatea lui Isus. (Tocmai această perspectivă teologică a posibilității ereziilor în interpretare – prezentă în Istoria Bisericii –, cu referire la aspectele prezentate anterior, se poate spune despre propoziția: „Isus este om și Dumnezeu.” că aceasta a putut fi pusă în discuție sub raportul adevărului sau falsității sale.)

În plan teologic creștin, semnificația lui Isus este una aparte: Isus este **și** om **și** Dumnezeu. În acest context limitat menționăm trei repere oficial-istorice: Conciliile ecumenice de la Niceea (325 d.C.), Constantinopol (381 d.C.) și Calcedon (451 d.C.) care au pus în discuție (au afirmat și au reafirmat) „natura teologică” a lui Isus. La aceste Concilii ecumenice este susținută atât natura umană cât și Divină a lui Isus, Isus fiind de aceeași ființă (substanță) cu Dumnezeu (Tatăl): „Isus Cristos, Fiul lui Dumnezeu; Dumnezeu adevărat din Dumnezeu adevărat; Cel de-o ființă cu Tatăl; S-a coborât din ceruri și S-a făcut om.”[165]. Cele două *naturi* ale lui Isus, umană și Divină, nu pot fi confundate și nici separate. Preluând la nivel de limbaj teologic o sintagmă științifică (cea a „dualismului”)[166], se poate afirma în plan teologic că Isus este manifestarea unei duble naturi: umană ȘI Divină. Cele patru Evanghelii dau mărturie atât de manifestări care pun în evidență *natura umană* a lui Isus, cât și de manifestări care dezvăluie *natura* Sa *Divină*. Dincolo de orice analiză logică, în dezacord sau în acord cu logica, propoziția teologică creștină: „Isus este om și Dumnezeu.” reprezintă un ‹*adevăr de credință*›.

Presupunem că tiparul logic al Principiului noncontradicției, ilustrat prin exemplele de mai sus, a sugerat diferența dintre logic și ontologic. Complementar, s-a arătat cum în anumite circumstanțe, cu referință ontologică, se depășește apariția unor paradoxuri logice prin reconfigurări conceptuale având noi semnificații, prin acceptarea unor predicate logice refuzate anterior.

---

[165] Aceste atribute sunt explicit exprimate într-unul din simbolurile credinței creștine, rugăciunea *Crezul* (denumire alternativă: Crezul niceeano-constantinopolitan).

[166] Orice analogie cu dualismul fizic undă-corpuscul este exclusă! Aici e doar un exemplu de transfer la nivel de limbaj a unor cuvinte fără a păstra însă la nivel de semnificație, nimic, dar absolut nimic, din semnificația sintagmei științifice de referință. Acest transfer de limbaj a fost propus aici doar ca o potrivită ocazie pentru a sublinia încă odată că Filosofia și Teologia analitică atrag, în mod categoric, atenția asupra riscurilor (confuziilor etc.) pe care amestecurile de limbaje pot să le genereze.

2.3. Principiul terțului exclus

(e_1) După Aristotel, despre un subiect [logic] este obligatoriu ca în același timp și sub același raport sau să fie (ori să poată fi) afirmat, sau negat orice predicat [logic].[167]

(e_2) La nivel ontologic, o formulare care stă la baza Principiului logic al terțului exclus este următoarea: «*În același timp și sub același raport un obiect are sau nu are o anumită proprietate.*»[168]; nu există o a treia alternativă. Exemplificare teologică: «[63] [...] marele preot i-a zis: „Te conjur pe Dumnezeul cel viu *să ne spui dacă tu **ești** Cristos, Fiul lui Dumnezeu* [s.n.].”»[169]; solicitarea imperativă a marelui preot, din verset, este expresia clară a semnificației ontologice, respectiv a prezenței logice la nivel de limbaj, a cerinței din „Principiul terțului exclus”: Isus (în același timp și sub același raport) *are* SAU (′sau′-logic exclusiv) *nu are* calitatea (/proprietatea) de a fi ‹Cristos, Fiul lui Dumnezeu›; nu există pentru farisei o a treia alternativă[170].
Observație. În măsura în care a treia alternativă ar fi înțeleasă despre subiectul logic astfel: „și are și nu are o anumită proprietate” (logic formal: „S este (și)P și ¬P.″) această imposibilitate este reglementată de Principiul noncontradicției [în aceasta ar consta legătura Principiului terțului exclus cu Principiul noncontradicției]. Dar, în măsura în care a treia alternativă este înțeleasă astfel: „fiind dat un obiect și o anumită proprietate, despre obiect nu se poate spune nici că are, nici că nu are proprietate respectivă” este o imposibilitate reglementată de Principiul terțului exclus [și în aceasta constă autonomia sa].)[171]

Exemple.

‣ Ontologic vorbind, fie, de exemplu, „obiectul” „crocodil” și, respectiv „proprietatea” de a fi „bețiv”; din punct de vedere *strict logic*[172], cel al Principiului terțului exclus,

[167] „[...] despre orice obiect trebuie neapărat sau să fie afirmat, sau negat fiecare predicat.” – Aristotel – *Metafizica*, Editura IRI, București, 1996, Cartea IV (Γ), cap. 7, 1011b.

[168] Formularea are ca referințe: ‹Dumitriu Anton – *Istoria Logicii* Vol. 1, Partea a II-a LOGICA ÎN GRECIA ANTICĂ, Cap. VIII. Logica lui Aristotel, 8.7. Logica formală, 8.7.3. PRINCIPIILE LOGICE – *Principiul terțului exclus*, pp. 213-215; Vol. 2, Partea a IV-a LOGICA SCOLASTICĂ, Cap. XVIII Terminologia scolastică, 18.6 Principiile logice, pp. 126-127, Editura Tehnică, București, 1993 \ Enescu Gheorghe – *Tratat de logică – Principiile logicii* – Principiul terțului exclus, pp. 90-93, Editura Lider, București, 1996 \ https://ro.wikipedia.org/wiki/Logică [Accesat 01 septembrie 2023]›

[169] Matei 26, 63 [XI. PĂTIMIREA ȘI MOARTEA LUI ISUS – *Isus înaintea Sinedriului*] – Noul Testament, Sapientia

[170] Poziția fariseilor, în măsura în care nu recunosc, nu acceptă semnificația teologică a ′evidențelor ontologice′ din „prezența”, din „activitatea”, din „felul de a fi” cu totul aparte al lui Isus în această lume a omului, reflectă, de fapt, o atitudinea normală câtă vreme fariseii resping din capul locului posibilitatea Întrupării lui Dumnezeu în Omul-Isus. (În contextul respectiv ea este, în fond, chiar o întrebare retorică.)

[171] În fond, ideea aristotelică este cea care stă la baza Principiului terțului exclus.

[172] Sublinierea insistă pe acest aspect.

este *logic necesar* ca să poată fi formulate propozițiile: „Crocodilul este bețiv.”, respectiv „Crocodilul nu este bețiv.”, una dintre propoziții fiind adevărată, iar cealaltă falsă logic – în sensul adevărului logic asociat propozițiilor logice pornind dinspre limbaj [observație importantă: NU pot fi false, în același timp și sub același raport, ambele propoziții (!)]:

$$\underbrace{\text{”}\underbrace{\text{Crocodilul}}_{S}\text{ este }\underbrace{\text{bețiv}}_{P}\text{.”}}_{p}\text{, respectiv }\underbrace{\text{”}\underbrace{\text{Crocodilul}}_{S}\text{ nu este }\underbrace{\text{bețiv}}_{P}\text{.”}}_{p}\text{.}$$[173]

‣ Onto-teologic (teologic-creștin) vorbind, fie, de exemplu – oricât de aberant creștin ar fi exemplul (teologia analitică, în vederea unor clarificări logice la nivel de limbaj, trebuie să-și permită astfel de 'libertăți teoretice') – , „obiectul” „Beelzebul” și, respectiv „proprietatea” de a fi „Fiul lui Dumnezeu”; din punct de vedere *strict logic*, cel al Principiului terțului exclus, este *logic necesar* ca să poată fi formulate propozițiile: „Beelzebul este Fiul lui Dumnezeu.”, respectiv „Beelzebul nu este Fiul lui Dumnezeu.”, una dintre propoziții fiind adevărată, iar cealaltă falsă logic – în sensul adevărului logic asociat propozițiilor logice pornind dinspre limbaj [observație importantă: NU pot fi false, în același timp și sub același raport, ambele propoziții (!)]:

$$\underbrace{\text{”}\underbrace{\text{Beelzebul}}_{S}\text{ este }\underbrace{\text{Fiul lui Dumnezeu}}_{P}\text{.”}}_{p}\text{; }\underbrace{\text{”}\underbrace{\text{Beelzebul}}_{S}\text{ nu este }\underbrace{\text{Fiul lui Dumnezeu}}_{P}\text{.”}}_{p}\text{.}$$

Completând, doar pentru a re-sublinia aspectul pur logic [legat de Principiul terțului exclus], trebuie să avem, ca *posibilitate logică* la nivel de limbaj, de exemplu, și propozițiile: „Beelzebul este bețiv.”, respectiv „Beelzebul nu este bețiv.”, una dintre propoziții fiind adevărată, iar cealaltă falsă logic – în sensul adevărului logic asociat propozițiilor logice pornind dinspre limbaj [observație importantă: NU pot fi false, în același timp și sub același raport, ambele propoziții (!)]:

$$\underbrace{\text{”}\underbrace{\text{Beelzebul}}_{S}\text{ este }\underbrace{\text{bețiv}}_{P}\text{.”}}_{p}\text{; }\underbrace{\text{”}\underbrace{\text{Beelzebul}}_{S}\text{ nu este }\underbrace{\text{bețiv}}_{P}\text{.”}}_{p}\text{.}$$

(e_3) Formulare la nivel logico-semantic (propozițional)

Principiul noncontradicției respinge posibilitatea ca în același timp și sub același raport o propoziție fie adevărată împreună cu contradicția ei. În schimb, *Principiul terțului exclus* respinge posibilitatea ca în același timp și sub același raport o propoziție să fie falsă împreună cu contradicția ei. Schematizând, pentru mai multă

[173] Nu este abordată aici problema logico-semantică ridicată de Carnap: „Cezar este număr prim.”. Rămânem într-un cadru pur formal logic, cu cerințele și limitările impuse, în contextul logic de față, de Principiile logicii.

claritate, distincția dintre Principiul noncontradicției și Principiul terțului exclus se reduce la următoarele două perspective logice: – Principiul noncontradicției afirmă că nu este posibil ca o propoziție să fie *și* adevărată *și* falsă, în timp ce; – Principiul terțului exclus afirmă că nu este posibil ca o propoziție să nu fie *nici* adevărată, *nici* falsă.[174]

În limbaj, Principiul terțului exclus presupune că despre un obiect, în același timp și sub același raport, ***trebuie*** *să fie sau afirmată sau negată o anumită proprietate* P: *sau* P *sau* ¬P (non P) [*sau* exclusiv].
Următorul exemplu teologic poate fi sugestiv în acest sens: «[...] [40] pentru că cine nu este împotriva noastră este pentru noi.»[175]
Reformulând acestea în legătură cu structura logică a propozițiilor avem următoarea exprimare a principiului: *un subiect* S *are sau nu are un anumit predicat* P.

Corelând aspectele enunțate mai sus, o interpretare logică a *Principiului terțului exclus*, exprimată sintetic, poate fi următoarea:

$$\text{S este } \underbrace{(\text{P sau } \neg\text{P})}_{\text{predicat logic } \wp},$$

cu precizarea importantă că în această interpretare și scriere este vorba de sensul logic sugerat de disjuncția exclusivă ($p \oplus q$) care, la nivel de limbaj, ar corespunde aici exprimării: *sau numai* P *sau numai* ¬P (exprimare alternativă: P *sau* ¬P, *dar nu niciunul*):

$$\text{S este } \underbrace{(\text{P sau } \neg\text{P, dar nu niciunul})}_{\text{predicat logic } \wp}.$$

(Cu referire la exemplul teologic de mai sus și la această formulare logică putem scrie:

$$\text{„Cineva este } \underbrace{(\text{printre noi [P] sau împotriva noastră } [\neg\text{P}]\text{, dar nu într} - \text{alt fel})}_{\text{predicat logic } \wp}.\text{”)}$$

(Observație. Renunțând la 'exclusivitatea disjuncției' și pornind dinspre Principiul terțului exclus, exprimarea: „P *sau* ¬P, *dar nu amândouă*” face trimitere directă la Principiul noncontradicției.)

Valabilitatea *Principiului terțului exclus* este simultană cu acceptarea perspectivei logice a *bivalenței*. De asemenea, cerința ca în același timp și sub același raport o

---

174 În sensul acestei interpretări logice, Leibniz face o analiză clară a distincției dintre *Principiul noncontradicției* și *Principiul terțului exclus*. „[...] adevărul și falsul nu sunt compatibile în sânul aceleiași propoziții, sau că o propoziție nu poate fi adevărată și falsă în același timp; celălalt, [...] că nu există ceva intermediar între adevăr și fals, altfel spus nu se poate ca o propoziție să nu fie nici falsă, nici adevărată.” – G.W. Leibniz – *Noi eseuri asupra intelectului omenesc*, Cartea a IV, Cap. II *Despre gradele cunoașterii*, §1., p. 266, Editura ALL EDUCAȚIONAL, București, 2003.

175 Marcu 9, 41 [IV. DRUMUL LUI ISUS SPRE IERUSALIM – *Puterea numelui lui Isus*] – Noul Testament, Sapientia

propoziție logică să fie sau adevărată sau falsă exprimă – și în această formă – exigența *coerenței logice* și a *consistenței*.[176]

Urmărind un plus de claritate analitică, cu referire la versetul anterior: «[...] [40] pentru că cine nu este împotriva noastră este pentru noi.»[177] și la Principiul terțului exclus, se poate face următorul comentariu. Reconfigurăm versetul anterior prin exprimările: „Cineva este creștin (crede în Isus).” sau „Cineva nu este creștin (nu crede în Isus).”; conform Principiul terțului exclus nu există alternativă intermediară, sau, într-o altă interpretare nu este posibil ca ambele propoziții să fie false. Ceea ce se vrea a fi subliniat aici este că dacă – ontologic vorbind – un „obiect”/”subiect” își reconfigurează „proprietățile”/”predicatele” în cadrul anumitor schimbări care îi sunt asociate acestuia, din punct de vedere logic aceasta se poate face numai în limitele impuse de Principiul terțului exclus. Nu putem gândi și vorbi logic cu referire la *anumite* schimbări ale obiectului fără a presupune, în cazurile respective, o anumită polaritate care nu poate fi transgresată, (inter)mediată. Legat de exemplul de mai sus, dacă cineva care este creștin: „Cineva este creștin (crede în Isus).” ajunge să își piardă credința în Isus, atunci acel cineva devine (prin această schimbare): „Cineva (care) nu este creștin (nu crede în Isus).” – nu există alternativă intermediară la această ‹polaritate›; în mod asemănător stau lucrurile cu cineva care nu crede în Isus (nu este creștin), dar, în urma unor schimbări ajunge să creadă în Isus (să devină creștin). În toate aceste precizări analitice este vorba numai de o anumită perspectivă, și anume de o privire logică.

OBSERVAȚII cu privire la *logică*, *principiile logicii* și *limbajul logicii*.[178]

Propozițiile „Afară plouă.”, respectiv, „Afară nu plouă.” sunt două propoziții cu sens (sens dat de „faptul-ploaie”). Enunțând una dintre propoziții, de exemplu:

---

[176] *Principiul logic al bivalenței* afirmă că o propoziție logică este sau adevărată sau falsă; conform tabelului:

p	¬p
A	F
F	A

prin negația unei propoziții logice valoarea de adevăr logic a acesteia se schimbă; conform Principiului terțului exclus nu este posibil ca o propoziție să nu fie *nici* adevărată, *nici* falsă; există analize logice, deloc triviale, ale distincțiilor și corelărilor logico-filosofice între toate aceste chestiuni; aici, doar pentru rigoarea analitică a prezentării, au fost numai amintite astfel de aspecte. Într-o altă formulare, *Principiul logic al bivalenței* afirmă că pentru o propoziție logică sunt posibile două și numai două valori de adevăr (care se exclud reciproc). În acest cadru este vorba de o LOGICĂ BIVALENTĂ (sau BINARĂ).

[177] Marcu 9, 41 [IV. DRUMUL LUI ISUS SPRE IERUSALIM – *Puterea numelui lui Isus*] – Noul Testament, Sapientia

[178] *Funcția de valuare* și definițiile *operatori*lor *logici* prin „tabele de adevăr (logic)” vor fi introduse în continuare. În acest context sunt presupuse cunoscute.

„Afară plouă.”, există numai două posibilități de adevăr în funcție de 'starea de fapt' de-afară: •ea este adevărată dacă afară plouă; •ea este falsă dacă afară nu plouă (e senin; ninge; [sau alte 'fapte' meteo de acest fel]). În continuare, construim cu cele două propoziții, fiecare cu sens, următoarea propoziție compusă: „Afară plouă sau afară nu plouă.”. Fie în limbaj natural afirmația: „Afară plouă sau afară nu plouă.”. Presupunem că suntem raționali în sensul unei gândiri logice subiacente limbajului natural: propoziția este adevărată în cazul în care cel puțin un fapt corespunzător uneia dintre propoziții se petrece. Dar, întrucât în această situație factuală este imposibil ca ambele fapte să se producă simultan, corespondentul logic subiacent limbajului natural este, pentru propozițiile în discuție, disjuncția exclusivă („'SAU' *exclusiv*” [p⊕q]).
(Completare logică. La modul general exprimat, prin două propoziții logice oarecare p și q, tabelul logic al disjuncției exclusive este următorul:

p	q	p⊕q
A	F	A
F	A	A
F	F	F
A	A	F

.)

Asociem acum „adevărului factual”, respectiv, „falsului factual” al propozițiilor: „Afară plouă.”, respectiv, „Afară nu plouă.”, „adevărul logic”, respectiv, „falsul logic” al propozițiilor corespunzătoare p și q și, de asemenea, în afirmația „Afară plouă sau (→ ”⊕”) afară nu plouă.” cuvântul „sau” are subînțeleasă semnificația conectorului logic „⊕”. Și în limbajul natural, dacă o propoziție este adevărată, atunci negația ei este falsă, respectiv, dacă o propoziție este falsă, atunci negația ei este adevărată. Cu aceste precizări avem următorul tabel:

p	¬p	p⊕¬p
A	F	A
F	A	A

Propoziția logică [cu referire la acest context de limbaj și analiză]: „p⊕¬p” este, logic, o *tautologie*. În această exprimare ea este „adevărată” în virtutea formei sale logice indiferent de interpretarea variabilei logice propoziționale „p”.

(Observație. Din punct de vedere logic, chiar dacă ′referința′ logică nu este ′disjuncția exclusivă ⊕′, ci ′disjuncția obișnuită ∨′:

p	q	p ∨ q
F	F	F
F	A	A
A	F	A
A	A	A

propoziția logică „p ∨ ¬p” este o *tautologie*. Interesul de aici pentru disjuncția exclusivă a fost orientat de contextul logic în care are loc analiza: „Principiul terțului exclus”.)

Comentariu logic asupra unei exprimări în limbaj natural.

Propoziția „ $\underbrace{\overbrace{\text{Afară}}^{S}\ \overbrace{\text{plouă}}^{P}.}_{\underbrace{\text{are forma: S este P.}}_{\text{(de exemplu:) Afară este ploaie.}}}$ ” este corect construită logic, în sensul în care nu încalcă principiile logicii; la fel și propoziția „ $\underbrace{\overbrace{\text{Afară}}^{S}\ \overbrace{\text{nu plouă}}^{Q}.}_{\text{are forma: S este } \underbrace{Q}_{\neg P}.}$ ” este corect construită logic, în sensul în care nu încalcă principiile logicii. Ambele propoziții pot fi considerate *propoziții logice*.

Propoziția „ $\underbrace{\text{Afară plouă}}_{p}\ \underbrace{\text{sau}}_{\oplus}\ \underbrace{\text{afară nu plouă}}_{q}.$ ” este corect construită logic, în sensul în care nu încalcă principiile logicii și respectă construcția logică a unei propoziții compuse cu operatorul logic „⊕(sau exclusiv)”; ea poate fi considerată o *propoziție logică*. Deși este o propoziție exprimată în limbaj natural, din punct de vedere logic – al formei sale logice – ea este o *tautologie*:

$\underbrace{\text{"Afară plouă."}}_{p}$	$\underbrace{\text{"Afară nu plouă."}}_{\neg p}$	$\underbrace{\text{"Afară plouă sau afară nu plouă."}}_{p \oplus \neg p}$
A	F	A
F	A	A

Propoziția „Afară plouă sau nu plouă.”, în sensul în care este înțeleasă ca o formă eliptică pentru propoziția compusă „Afară plouă sau $\underbrace{\text{afară}}_{\cancel{\text{afară}}}$ nu plouă.” este corect

construită logic, în sensul (ne-eliptic) precizat mai sus; ea poate fi considerată o *propoziție logică*.

Propoziția „Afară plouă sau nu plouă.” înțeleasă în sensul reprezentat mai jos:

$$„\underbrace{\overbrace{\text{Afară}}^{S}\ \overbrace{\text{plouă sau nu plouă}}^{W}.}_{\text{are forma: S este W.}}"$$

este de forma

$$\text{S este } \underbrace{(\text{P sau } \neg\text{P})}_{\text{predicat logic } \wp} .$$

În acest fel, ea este exprimarea sub o formă particulară (cu S ⟼ „Afară” și P ⟼ „plouă”) a *Principiului terțului exclus*.

Completare. Pentru un plus de clarificări analitice conceptuale este reluat, comparativ-complementar cu exemplul similar de la Principiul noncontradicției, următorul exemplu teologic.

Fie un om cu numele Lazăr. Propozițiile „Lazăr este în viață.”, respectiv „Lazăr nu este în viață.” sunt două propoziții cu sens (sens dat de „faptul-viață”). Propoziția „Lazăr nu este în viață.” poate fi înlocuită, neproblematic, cu propoziția „Lazăr este mort.” având aceeași semnificație.

Enunțând una dintre propoziții, de exemplu: „Lazăr este în viață.”, există numai două posibilități de adevăr în funcție de 'starea de fapt': • ea este adevărată dacă Lazăr trăiește; • ea este falsă dacă Lazăr a decedat. În continuare, construim cu cele două propoziții, fiecare cu sens, următoarea propoziție compusă: „Lazăr este în viață sau Lazăr este mort.” Fie în limbaj natural afirmația: „Lazăr este în viață sau Lazăr este mort.” Presupunem că suntem raționali în sensul unei gândiri logice subiacente limbajului natural: propoziția este adevărată în cazul în care cel puțin un fapt corespunzător uneia dintre propoziții se petrece. (Întrucât în această situație factuală este imposibil ca ambele fapte să se producă simultan, corespondentul logic subiacent limbajului natural este, pentru propozițiile în discuție, disjuncția exclusivă („'SAU' *exclusiv*” [p⊕q])). Asociem acum „adevărului factual”, respectiv „falsului factual” al propozițiilor: „Lazăr este în viață.”, respectiv „Lazăr este mort.”, „adevărul logic”, respectiv „falsul logic” al propozițiilor corespunzătoare p și q și, de asemenea, în afirmația „Lazăr este în viață $\underbrace{\text{sau}}_{\downarrow\ „\oplus"}$ Lazăr este mort.” cuvântul „sau” are subînțeleasă semnificația conectorului logic „⊕”. Și în limbajul natural, dacă o propoziție este adevărată, atunci negația ei este falsă, respectiv, dacă o propoziție este falsă, atunci negația ei este adevărată. Cu aceste precizări avem următorul tabel:

p	¬p	p⊕¬p
A	F	A
F	A	A

Propoziția logică [cu referire la acest context de limbaj și analiză]: „p⊕¬p” este, logic, o *tautologie*. În această exprimare ea este „adevărată” în virtutea formei sale logice indiferent de interpretarea variabilei logice propoziționale „p”.

Comentariu logic.

i.) Propoziția „ $\underbrace{\overbrace{\text{Lazăr}}^{S}\text{ este }\overbrace{\text{în viață}}^{P}\text{.}}_{\underbrace{\text{are forma: S este P.}}_{\text{(de exemplu:) Lazăr este viu.}}}$ ” este corect construită logic (în particular, „conținutul”, „semnificația” ei nu încalcă principiile logicii). Ea este o *propoziție logică*.

Propoziția „ $\underbrace{\overbrace{\text{Lazăr}}^{S}\text{ este }\overbrace{\text{mort}}^{Q}\text{.}}_{\text{are forma: S este }\underbrace{Q}_{\neg P}\text{.}}$ ” este corect construită logic (în particular, „conținutul”, „semnificația” ei nu încalcă principiile logicii). Ea este o *propoziție logică*.

Propoziția „ $\underbrace{\text{Lazăr este în viață}}_{p}\ \underbrace{\text{sau}}_{\oplus}\ \underbrace{\text{Lazăr este mort}}_{q}\text{.}$ ” este, la nivel logic pur formal, corect construită logic; ea nu încalcă principiile logicii și respectă construcția logică a unei propoziții compuse cu operatorul logic „⊕(sau exclusiv)”. Ea este o *propoziție logică*. Din punct de vedere logic ea este o *tautologie*.

Propoziția „Lazăr este în viață sau este mort.”, în sensul în care este înțeleasă ca o formă eliptică pentru propoziția „Lazăr este în viață sau $\underbrace{\text{Lazăr}}_{\text{~~Lazăr~~}}$ este mort.”, este corect construită logic, în sensul (ne-eliptic) precizat mai sus. Ea este o *propoziție logică*.

Propoziția „Lazăr este în viață sau este mort.” înțeleasă în sensul reprezentat mai jos:

$$„\underbrace{\overbrace{\text{Lazăr}}^{S}\text{ este }\overbrace{\text{viu sau mort}}^{\overset{(P\vee/\oplus\neg P)}{\widehat{W}}}\text{.}}_{\text{are forma: S este W.}}$$

este de forma

$$\text{S este }\underbrace{\underbrace{(\text{P sau }\neg P)}_{\text{predicat logic }\wp}}_{W}\text{.}$$

i*.) Exemplu suplimentar pentru a sublinia specificitatea *Principiul*ui *terțului exclus*.

Masculin și feminin – o distincție biologică și socială. Diferența sexuală între oameni este o separare tranșantă[179], cu consecințe pe multiple planuri în viața comunitară, și ea este evidențiată, nu de puține ori, în Biblie. Această diferențiere a fost aleasă aici doar pe considerente pur logice, legate de disjuncția exclusivă și de Principiul terțului exclus. Pornind de la această separare, va fi făcută în același spirit diferența între *bărbat* și *femeie* (subînțelegând desigur, chiar dacă nu explicit, un context în care aceasta contează). Fie următoarea *ipoteză* ***logică*** de asociere: $P \mapsto \text{bărbat}$ și $\neg P \mapsto \text{femeie (nonbărbat)}$. Reluăm, în parte (pentru această exemplificare), comentariul logic anterior. „$\underbrace{\overbrace{\text{Lazăr}}^{S}\text{ este }\overbrace{\text{bărbat}}^{P}.}_{\text{are forma: S este P.}}$” – corect construită logic; „$\underbrace{\overbrace{\text{Lazăr}}^{S}\text{ este }\overbrace{\text{femeie}}^{Q}.}_{\text{are forma: S este }\underbrace{Q}_{\neg P}.}$” – corect construită logic; „$\underbrace{\text{Lazăr este bărbat}}_{p}\ \underbrace{\text{sau}}_{\oplus}\ \underbrace{\text{Lazăr este femeie}}_{q}.$” – corect construită logic; „Lazăr este bărbat sau (~~Lazăr~~) este femeie.” – corect construită logic; „$\underbrace{\overbrace{\text{Lazăr}}^{S}\text{ este }\overbrace{\text{bărbat sau femeie}}^{W}.}_{\text{are forma: S este W.}}$” – corect construită logic, nu înclacă *Principiul terțului exclus*.

Principiul noncontradicției afirmă că în același timp și sub același raport Lazăr nu poate fi **și** viu **și** mort, nu poate fi **și** bărbat **și** femeie. *Principiul terțului exclus afirmă* că în același timp și sub același raport Lazăr trebuie să fie SAU viu SAU mort, trebuie să fie SAU bărbat SAU femeie, nu există o terță stare intermediară (evident nici cea exclusă de Principiul noncontradicției). [Desigur, este subînțeles „contextul” Lazăr este om.]

Următoarea precizare face o distincție analitică între o propoziție logică compusă (aici din două propoziții considerate „elementare”) și o propoziție considerată „elementară”, dar cu un predicat logic considerat „compus” (aici din două noțiuni ['viu'; 'mort' / 'bărbat'; 'femeie']). Pentru aceasta vom accepta, în cadrul logicii propozițiilor, următoarea definiție logică a tautologiei: „TAUTOLOGIA este o formulă propozițională adevărată pentru orice *interpretare* (atribuire de valori logice de adevăr) *a* ***variabilelor*** *sale propoziționale*.”. Conform acestei definiții, propoziția logică compusă: „„S este P.” $\vee / \oplus$ ”S este ¬P.”.” este o *tautologie* în sensul tabelului logic:

[179] Nu sunt avute în vedere aici abaterile/'anomaliile' biologice și sociale care, desigur, sunt înregistrate în societate. Oricum, fiecare copil la naștere primește unul și numai unul din cele două „atribute”.

p	¬p	p ∨/⊕¬p
A	F	A
F	A	A

Conform aceleiași definiții o propoziție logică apreciată ca fiind „elementară" nu poate fi *tautologie*. În acest fel, propoziția considerată „elementară": „S este $\underbrace{\wp}_{(\text{P sau } \neg \text{P})}$." nu poate fi o *tautologie* în sensul tabelului logic:

p	¬p	p ∨/⊕¬p
A	F	A
F	A	A

În consecință, propoziția elementară particulară din exemplul nostru (cu S ⟼ „Lazăr"; P ⟼ „viu"; ¬P ⟼ "mort"):
„Lazăr este $\underbrace{\underbrace{(\text{viu sau mort})}_{\text{predicat logic } \wp}}_{W}$." [respectiv, „Lazăr este $\underbrace{\underbrace{(\text{bărbat sau femeie})}_{\text{predicat logic } \wp}}_{W}$."] este adevărată logic ('absolut adevărată') doar în virtutea *Principiului terțului exclus*. Astfel, ea este adevărată („absolut adevărată") în măsura în care un principiu (logic, matematic, 'fizic' etc.) este, prin însăși *natura* sa de „Principiu", considerat/acceptat ca adevărat pentru un anumit domeniu (logică, matematică, fizică etc.). (Analogii: ‣ Axioma paralelelor a lui Euclid este „absolut adevărată" pentru geometria euclidiană. La fel, ‣ Principiile mecanicii newtoniene sunt „absolut adevărate" pentru Mecanica clasică [Fizica clasică].)
[Aceleași considerații analitice se pot face cu referire la un alt exemplu anterior: „$\underbrace{\text{Afară plouă}}_{p}$ $\underbrace{\text{sau}}_{\oplus}$ $\underbrace{\text{afară nu plouă}}_{q}$.", respectiv „$\underbrace{\overbrace{\text{Afară}}^{S}\ \overbrace{(\text{plouă sau nu plouă})}^{W}}_{\text{are forma: S este } \wp .}$."]
Observație. În măsura în care *Principiul terțului exclus* este pus în discuție ca și „principiu", implicit și al său „adevăr absolut" este pus în discuție.[180]

Acest comentariu logic a prezentat o trecere de la *adevărul logic* al propoziției „Lazăr este viu sau Lazăr este mort." în virtutea formei sale logice: *tautologia*, la *adevărul logic* al propoziției „Lazăr este viu sau mort." ca formă de exprimare particulară a *Principiului terțului exclus*. Totodată, se observă prin acest exemplu că pot exista situații cu ‹interpretări logice› diferite (aici una cu referire la 'forma logică',

[180] Cu privire la *Principiul terțului exclus* există anumite controverse în literatura logico-filosofică de specialitate. Nu sunt dezvoltate aici comentarii asupra unor astfel de dezbateri.

alta cu referire la 'forma principială [de ‹principiu›]') în ce privește adevărul logic al unei propoziții (interpretări care nu conduc la rezultate contradictorii). S-a dorit a fi subliniată aici doar posibilitatea prezenței unor componente interpretative în analiza logică a limbajului. Aspectul esențial însă rămâne acela că în ce privește limbajele logic-raționale respectarea principiilor logice (asumarea adevărului 'absolut' al acestora) reprezintă o condiție necesară pentru corectitudinea, pentru adevărul oricăror propoziții dintr-un limbaj sau altul.

ii.) *Isus – Om* ***sau*** *Dumnezeu*

Vor fi folosite în continuare distincțiile menționate mai sus între *uman* și *divin*, respectiv între *imanent* (imanență) și *transcendent* (transcendență). De asemenea, pornim cu aceeași ipoteză logică de asociere: $\mathrm{P} \mapsto \text{transcendent } (\mathit{exterior} \text{ lumii})$ și $\neg\mathrm{P} \mapsto \text{imanent } (\hat{\imath}\mathit{n} \text{ lume [nontranscendent]})$. Considerăm, de asemenea, propozițiile „Dumnezeu este transcendent." și, respectiv, „Omul este în lume.". Propoziția „Isus este om sau Dumnezeu." este de forma : $\underbrace{\overbrace{\text{Isus}}^{\mathrm{S}} \text{ este } \overbrace{\text{om sau Dumnezeu}}^{\overset{(\mathrm{P} \oplus \neg \mathrm{P})}{\widetilde{\mathrm{W}}}}}_{\text{are forma: S este W.}}$."; ea este o propoziție corect construită logic. Ea poate fi rescrisă logic formal astfel: S este $\overbrace{\mathrm{P} \vee \neg\mathrm{P}}^{\mathrm{W}}$. Propoziția nu încalcă, în particular, Principiul terțului exclus. Ea nu încalcă nici celelalte principii logice, dar Principiul terțului exclus îi permite această formă logică. Astfel, propoziția „Isus este om $\underbrace{\text{sau}}_{\textbf{sau}\ \mathit{exclusiv}}$ Dumnezeu." nu încalcă principiile logicii, însă, în termeni de „principii", ea încalcă un principiu fundamental (un adevăr fundamental de credință) al Creștinismului: „Isus este om și Dumnezeu." (dubla natură a lui Isus este și umană și Divină, și imanentă [în sensul de mai sus] și transcendentă [în sensul de mai sus]). Aceasta înseamnă că propoziția „Isus este om sau Dumnezeu." deși posibilă logic, nu este posibilă teologic: mai precis, nu este posibilă din punctul de vedere al teologiei creștine; prin construcția logică cu „sau-exclusiv ($\oplus$)" ea nu se raportează la această 'realitate teologică', la această 'realitate de credință'. Ca și în cazul analizat cu referire la Principiul noncontradicției: **(2.2.)** *Isus – Om* ***și*** *Dumnezeu*, reluăm și cu referire la Principiul terțului exclus: **(2.3.)** *Isus – Om* ***sau*** *Dumnezeu*, următoarea observație analitică importantă: logica nu este o condiție necesară pentru propozițiile nonsens ale teologiei, ci doar pentru acele propoziții care țin de o formă de teologie rațională (în sens logic), dar care, aspect remarcabil, nu contravine unor adevăruri de credință. În alte contexte teologice, așa cum s-a mai menționat, de exemplu în teologia iudaică sau în teologia islamică nu există pentru această propoziție o incompatibilitate logico-teologică.

Nu este aici locul abordării temei teologice a marilor erezii din istoria creștinismului. Ceea ce însă poate fi menționat în acest context – legat de intenția unor clarificări teologice – este corelația care poate fi stabilită, cu o pluralitate de nuanțări teologice, între tensiunile ce apar prin încălcarea Principiului noncontradicției, respectiv a Principiului terțului exclus și conținuturile de fond, definitorii ale anumitor erezii. Două exemple vor fi menționate: arianismul și apolinarismul. Arianismul (erezie trinitară), sub anumite aspecte, nega divinitatea lui Isus (în principal la nivelul onto-teologic al consubstanțialității). Apolinarismul (erezie cristologică), la rândul său, conducea în ultimă instanță la negarea naturii umane a lui Isus. [Observație. În mod evident, nici una din aceste erezii nu conduce la diferențieri atât de radicale în privința „naturii" lui Isus cum sunt cele specifice Iudaismului și Islamismului; ele sunt, totuși, erezii în interiorul Creștinismului.] În aceste circumstanțe legate de principii și de logică trebuie remarcat că fiecare erezie își are premisele sale teologice (bazate pe anumite accente exegetice) și argumentările sale logic-raționale.[181] În mod similar se prezintă și reacțiile teologice ca răspuns la erezii. Aceste observații îndreaptă către un alt principiu al logicii, Principiul rațiunii suficiente.

2.4. Principiul rațiunii suficiente

Enunțăm în acest loc, fără a dezvolta comentarii, una dintre trăsăturile importante și, totodată, definitorii ale logicii: raționamentul logic corect, argumentarea logică validă, asigură, cu certitudine, în trecerea de la premise la concluzii, conservarea valorii de „adevăr logic" (/"adevărat logic" [A/1]) a propozițiilor logice. Mai departe este menționată, cu trimitere doar la trei nivele de limbaj [matematic; științific-empiric; teologic], de asemenea fără a dezvolta comentarii, o *presupoziție fundamentală*. Remarcile care urmează sunt făcute în termenii familiari, des întâlniți, de „premise și „concluzii". Pentru însemnătatea ei cognitivă prezentarea succintă de aici va fi limitată doar la o situație particulară, una care este, însă, de cel mai mare interes pentru matematică, pentru științele empirice, pentru filosofie, pentru teologie, și anume: în toate cazurile, propozițiile acceptate ca premise sunt considerate adevărate matematic, științific, teologic atunci când este în discuție: ▪ o demonstrație matematică, ▪ o explicație științifică, ▪o argumentare teologică (/filosofică). (Încă odată, în mod evident, logica este asumată ca și condiție necesară.) În continuare, ca demers analitic, se vor căuta (/găsi) acele propoziții logice (/forme logice) a căror 'încărcare' cu semnificații

[181] A se vedea, complementar, în acest sens CAPITOLUL II. Principiile logicii – 2.2. *Principiul noncontradicției*, *Isus – Om* ***și*** *Dumnezeu.*

matematice, factuale, teologice o reprezintă (/cărora le corespund) propozițiile-premise din domeniile respective. Corespunzător, se asociază adevărului matematic, științific, teologic adevărul logic al propozițiilor logice concordante. După aceasta, se presupune că se raționează logic corect cu propozițiile specifice fiecărui domeniu, în demersul demonstrativ, explicativ, argumentativ. Prin inferență logică corectă – asigurată de o *formă logică* ce conferă cu necesitate logică validitate inferenței din raționament – „adevărul logic" asociat premisei logice se conservă ca și „adevăr logic" asociat concluziei logice. Acum enunțăm *Presupoziția fundamentală* la care s-a făcut referire mai sus: „În condițiile specificate, „adevărului logic" al concluziei **i se asociază** „adevărul" „matematic", „științific", „teologic" al ′propoziției-concluzie′ din demersul respectiv (cel demonstrativ, cel explicativ, cel argumentativ)!".

Principiul rațiunii suficiente aparține sferei mai largi a argumentării raționale (în raport cu care demonstrația logico-matematică și explicația științifică sunt considerate cazuri particulare având exigențele lor specifice).

În particular, cu privire la limbajul natural, este vorba de a aduce justificări pentru ca un enunț să fie acceptat. Cu alte cuvinte, orice judecată trebuie să își aibă un temei constând în argumente, explicații, demonstrații etc.

La nivel ontologic, o formulare generală care stă la baza *Principiului rațiunii suficiente* este următoarea: *pentru orice lucru există un temei al existenței sale*.[182,183]

La nivel propozițional – formulare logico-semantică – *Principiul rațiunii suficiente* exprimă *cerința ca orice propoziție să fie acceptată sau respinsă numai dacă se dispune de un temei suficient pentru una sau alta dintre opțiuni*.

La nivel logic, *prin rațiune suficientă se înțelege o bază logică în conformitate cu care o propoziție este considerată adevărată sau falsă*.

În matematică, în numeroase situații, în special în formularea unor teoreme (propoziții matematice), „rațiunea suficientă" poate fi condensată în exprimare ca enunțarea unei „condiții suficiente" utilizând forma logică „p → q („dacă p, atunci q″)":

$$\overbrace{p}^{\text{condiție suficientă}} \rightarrow \overbrace{q}^{\text{condiție necesară}} .$$

---

[182] Este doar menționată aici prezența unei distincții onto-logice între următoarele două enunțuri filosofice: „Pentru orice lucru există un temei necesar al existenței sale.", respectiv, „Pentru orice lucru există un temei suficient al existenței sale."

[183] Formularea are ca referințe: ‹Dumitriu Anton – *Istoria Logicii* Vol. 3, Partea a VII-a DEZVOLTAREA LOGICII MODERNE, Cap. XXXVII Logica de la Leibniz la Kant, 37.2.4 Adevărul și Principiile logicii, pp. 170-171, Editura Tehnică, București, 1993 \ Enescu Gheorghe – *Tratat de logică – Principiile logicii* – Principiul rațiunii suficiente, pp. 93, Editura Lider, București, 1996 \ https://ro.wikipedia.org/wiki/Logică [Accesat 01 septembrie 2023]›

▪ **condiție necesară**: „Pentru ca un număr să fie divizibil cu 6 este *necesar* ca numărul să fie divizibil cu 2 (dacă numărul nu este divizibil cu 2 nu se mai pune în discuție posibilitatea divizibilității sale cu 6).”
▪ **condiție suficientă**: „Este suficient ca un număr să fie divizibil cu 6 pentru ca numărul să fie divizibil cu 2.” Dar, nu este suficient ca un număr să fie divizibil cu 2 pentru ca să fie divizibil cu 6 (de exemplu, numărul 14).
Observație. Această modalitate condensată a *Principiului rațiunii suficiente* de exprimare prin enunțarea unei „condiții suficiente” utilizând forma logică „p → q (dacă p, atunci q)”:

$$\overbrace{\mathrm{p}}^{\text{condiție suficientă}} \to \overbrace{\mathrm{q}}^{\text{condiție necesară}}.$$

este preluată, în general, de toate formele de limbaje logic-raționale.

Exemple.

$i_0)$ „Dacă $\underbrace{\overbrace{\text{un număr este divizibil cu 6}}^{\text{condiție suficientă}}}_{\text{p}}, \underbrace{\to}_{\text{atunci}} \underbrace{\overbrace{\text{numărul este divizibil cu 2}}^{\text{condiție necesară}}}_{\text{q}}$. ”

$i_1)$ „Dacă $\overbrace{\text{o figură geometrică este pătrat,}}^{\text{condiție suficientă}} \underbrace{\to}_{\text{atunci}} \overbrace{\text{are toate unghiurile drepte}}^{\text{condiție necesară}}$.”

Este suficient ca o figură geometrică să fie pătrat pentru ca să aibă toate unghiurile drepte; este necesar ca o figură geometrică să aibă toate unghiurile drepte pentru a putea fi pătrat, dar nu e suficient (și dreptunghiul are toate unghiurile drepte).

$i_2)$ „Dacă $\overbrace{\text{spațiul respectiv este un laborator}}^{\text{condiție suficientă}}, \underbrace{\to}_{\text{atunci}} \overbrace{\text{este un spațiu special amenajat}}^{\text{condiție necesară}}$.”

Existența unui laborator este o condiție suficientă pentru existența (/considerarea) unui spațiu special amenajat, iar existența (/prezența) unui spațiu special amenajat e o condiție necesară pentru a exista un laborator (în acel spațiu), dar nu e suficientă (există spații special amenajate care nu sunt laboratoare).

Nu întotdeauna acest tip de lectură, venind dinspre logică (și uzual în matematică), are relevanță, dincolo de stricta sa lectură logică, în alte exprimări.[184]

$i'_3)$ „Dacă îmi iau umbrela, atunci $\overbrace{\text{plouă}}^{\text{condiție necesară}}$.”

Desigur, ploaia ar putea fi considerată ca o condiție necesară pentru a-mi lua umbrela, dar pare nefiresc a considera purtarea umbrelei ca și condiție suficientă pentru a ploua.

[184] În exemplele care urmează este vorba în mod obișnuit, la nivel comportamental, de ‹regulă›, nu de ‹excepții›.

La nivel logic în schimb, o astfel de lectură nu ridică probleme, este independentă de conținutul factual al propoziției „p” (de semnificația sa factuală în limbaj natural și de posibilele ei interpretări).

$i_3'')$ „Dacă $\overbrace{\text{plouă}}^{\text{condiție suficientă}}$, atunci îmi iau umbrela.”

Iarăși, ploaia ar putea fi considerată o condiție suficientă pentru a-mi lua umbrela, dar pare la fel de nefiresc a considera purtarea umbrelei ca și condiție necesară pentru „a ploua”. Însă, la fel de firesc la nivel logic, o astfel de lectură nu ridică probleme, este independentă de conținutul factual al propoziției „q” (de semnificația sa factuală în limbaj natural și de posibilele ei interpretări).

Există, legat de acest exemplu, un aspect de interes analitic asupra căruia merită insistat. Pentru claritate reluăm exemplul în discuție.

$i_3')$ „Dacă $\overbrace{\text{îmi iau umbrela}}^{\text{condiție suficientă}}$, atunci $\overbrace{\text{plouă}}^{\text{condiție necesară}}$.”

În *contextul* uzual al unui comportament în funcție de *starea vremii* ploaia poate fi considerată o condiție necesară pentru a ne lua umbrela; cu referire strictă la același context al stării vremii, dacă privim în treacăt pe fereastră și vedem oameni cu umbrele, concluzionăm firesc că afară plouă. În această „situație contextuală” purtarea umbrelei poate fi considerată ca și o condiție suficientă pentru a estima „ploaia (a ploua)” ca stare a vremii. Ceea ce se vrea însă a fi subliniat aici este o atenționare legată tocmai de „contextul de referință (/și, implicit, de interpretare)”: ceea ce s-a menționat anterior, anume că „pare nefiresc a considera purtarea umbrelei ca și condiție suficientă pentru „a ploua”„ are în vedere o altă referință, una, să spunem așa, ′ontologic-factuală′ ce ține, științific, ′de fizica atmosferei′, adică de acel context natural în care temperatura aerului, umiditatea, curenții atmosferici etc. sunt factorii necesari/determinanți în formarea ploii; ori, observația de aici acest lucru vrea să îl sublinieze: confuziile care, chiar pentru aceeași formă logică, pot să apară la nivel de limbaj dacă se amestecă, tacit, *contextele de referință*.

$i_3'')$ „Dacă $\overbrace{\text{plouă}}^{\text{condiție suficientă}}$, atunci $\overbrace{\text{îmi iau umbrela}}^{\text{condiție necesară}}$.”

Pe scurt, legat și de acest exemplu, vom considera *contextul* uzual al unui comportament în funcție de *starea vremii*. Purtarea umbrelei poate fi considerată o condiție necesară pentru a preciza starea vremii: aceea de ploaie; cu referire strictă la același context al stării vremii, dacă privim în treacăt pe fereastră și vedem că afară plouă, concluzionăm firesc că dacă vom privi oamenii de pe stradă aceștia vor purta umbrele. În această „situație contextuală” ploaia poate fi considerată ca și o condiție

suficientă pentru a anticipa că oamenii de pe stradă poartă umbrele. Ceea ce s-a vrut a fi subliniat și pentru acest exemplu este tot o atenționare legată de „contextul de referință (/și, implicit, de interpretare)”.

Observație logică și de limbaj. Cu referire la contextele de referință: starea vremii, anumite obișnuințe și convenții comportamentale etc., exemplele

$i_3')$ „Dacă $\overbrace{\text{îmi iau umbrela}}^{\text{condiție suficientă}}$, atunci $\overbrace{\text{plouă}}^{\text{condiție necesară}}$.” și

$i_3'')$ „Dacă $\overbrace{\text{plouă}}^{\text{condiție suficientă}}$, atunci $\overbrace{\text{îmi iau umbrela}}^{\text{condiție necesară}}$.”,

considerate într-o largă accepțiune, pot fi reunite logic prin legea de echivalență:

$$(p \rightarrow q) \land (q \rightarrow p) \Leftrightarrow p \leftrightarrow q$$

ceea ce, în limbaj logic, înseamnă că oricare condiție necesară e și suficientă, respectiv că oricare condiție suficientă e și necesară, adică sunt „condiții necesare și suficiente”. Simplu spus, în limbajul natural de zi cu zi, „ploaia” este o *condiție necesară și suficientă* pentru „purtarea umbrelei” și, similar, „purtarea umbrelei” este o *condiție necesară și suficientă* pentru „ploaie”.

Fie următoarea propoziție logică compusă, «implicația logică»:

„$\overbrace{\underbrace{p}_{\text{propoziție elementară}} \rightarrow \underbrace{q}_{\text{propoziție elementară}}}^{\text{propoziție compusă}}$” în *lectura*: „*Dacă* „p”, *atunci* „q”.”

Tabelul de adevăr logic al implicației este:

p	q	p → q
F	F	A
F	A	A
A	A	A
A	F	F

Vor fi făcute în continuare câteva remarci logico-lingvistice, fără a se intra însă în detaliile unei analize extinse, rămânând doar la aspectele care prezintă un interes direct pentru contextul de față.[185] Considerăm doar cazul în care propoziția compusă „*Dacă* „p” *atunci* „q”.” (”p → q”) este adevărată. Se observă din tabel că adevărul propoziției „q” nu 'garantează' nimic cu privire la adevărul sau falsitatea propoziției „p”. Pornind de la această remarcă va fi făcută comparativ – cu problematica 'adevărului'

[185] În alte contexte ale lucrării această analiză este reluată prezentând, atunci, alte aspecte complementare legate strict de acele contextele.

propozițiilor în discuție – următoarea observație cu privire la posibila interpretare propusă în acest context prin analogie cu matematica:

$$\overbrace{p}^{\text{condiție suficientă}} \rightarrow \overbrace{q}^{\text{condiție necesară}}.$$

Astfel, este important de subliniat că limbaje precum cel natural, filosofic, teologic, artistic etc., chiar dacă au aparent, în anumite forme lingvistice de exprimare, forma logică subiacentă a implicației, interpretarea propozițiilor componente în „termeni" de *condiții necesare*, respectiv *suficiente*, nu se justifică!

Exemple. • Fie propoziția: „Dacă persoana X s-a îmbolnăvit, atunci a mâncat ciuperci otrăvitoare." Este evident[186] că „a mânca ciuperci otrăvitoare" **nu** este o *condiție necesară* pentru „a te îmbolnăvi" (în sensul în care divizibilitatea cu doi este o condiție necesară pentru divizibilitatea cu șase); omul se poate îmbolnăvi și din alte cauze. De asemenea, în această propoziție, nici „a te îmbolnăvi" nu este o *condiție suficientă* pentru „a mânca ciuperci otrăvitoare". • Fie propoziția: „Dacă nu învăț, atunci îmi pic examenul.". În această propoziție este evident că „a nu învăța" este o *condiție suficientă* pentru „a nu promova un examen", dar „a nu promova un examen" **nu** este o condiție necesară care să ne asigure că „nu s-a învățat" pentru acel examen (pot fi implicate emoții, o anumită stare de sănătate etc.). Fără a argumenta afirmația în acest cadru, vom spune doar că, în general, cu referire la vorbirea curentă, dar și la alte limbaje decât cel natural, în exprimări de felul „*Dacă* „p" *atunci* „q"." există ′tendința logică′ de a corela propozițiile „p″ și „q″ sub forma unor *condiții necesare* sau/și *suficiente* (mai mult, nu de puține ori există și o ′tendință ontologic-cauzală′ de a lega între ele propozițiile „p″ și „q″).

Exemplu teologic.

$i_3''')$ „Isus: [...] dacă $\overbrace{\text{ați avea credință și nu v – ați îndoi, (Aveți credință în Dumnezeu!}^{187}\text{)}}^{\textit{condiție suficientă}\text{ [în sens logic și teologic]}}$,

ci chiar $\overbrace{\text{de ați spune acestui munte: «Ridică – te și aruncă – te în mare.» așa va fi.}}^{\textit{condiție necesară}\text{ [în sens logic NU și teologic]}}$"[188]

În context strict teologic privind propoziția, așa cum este ea redată, „credința în Dumnezeu", „credința neîndoielnică în Dumnezeu" poate reprezenta o *condiție suficientă* pentru „a muta munții din loc". Dar, tot în context strict teologic, un miracol înfăptuit în ordinea naturală a lucrurilor, cum ar fi mutarea unui munte în mare la comandă, nu poate reprezenta o condiție necesară pentru credința în Dumnezeu.

[186] Nu sunt comentate aici, deși într-o analiză logico-lingvistică de detaliu ar fi necesar un comentariu, aceste „evidențe", ci ele sunt, neproblematic totuși, acceptate ca atare.
[187] Marcu 11, 22 [V. ACTIVITATEA LUI ISUS ÎN IERUSALIM – *Credința și rugăciunea*]
[188] Matei 21, 21 [IX. ACTIVITATEA LUI ISUS ÎN IUDEEA ȘI IERUSALIM – *Smochinul blestemat*]

Oameni cât se poate de obișnuiți și de simpli cred sincer în Dumnezeu făcând doar lucruri cât se poate de firești în viața lor de zi cu zi. Acest comentariu are la bază o interpretare în litera versetului scriptural și vrea astfel să sublinieze, încă o dată, diferența între logic și teologic. La fel ca în exemplele de mai sus, la nivelul logicii, lectura nu ridică probleme în privința propoziției „q" ca și condiție (pornind dinspre o structură logică) necesară. Dar, propoziția logică q este numai o propoziție fără sens din spatele unei propoziții teologice și ea face parte dintr-o structură logică. Propoziția q ca propoziție logică ar putea fi (printr-o formă de 'transfer' dinspre formalul matematic) interpretată pur formal logic ca și o *condiție necesară* – ÎN SENS LOGIC – *pentru propoziția* p; însă, în acest caz, „q" încărcată cu semnificație teologică **nu** mai este, ca și propoziție teologică, o *condiție necesară* și în sens teologic. Din nou, nediferențierea limbajului logic de limbajul teologic (de limbajul matematic; de limbajul științific etc.) poate genera ambiguitate, confuzie, stranietate, uneori chiar situații paradoxale pentru teologie (la fel ca și pentru celelalte domenii).

Completând exemplu i_3'''), în spiritul observației anterioare, și acceptând, prin interpretare, 'asimetria' logică de mai sus, aceasta înseamnă că pot fi făcute următoarele afirmații teologice: „credința în Dumnezeu" NU este o *condiție necesară și suficientă* pentru a „înfăptui miracole în lumea naturală", și, similar, nici „a înfăptui miracole în lumea naturală" NU este o condiție necesară și suficientă pentru a atesta (/dovedi) „credința în Dumnezeu". (Exemplu ilustrativ: «[8] Domnul le-a spus lui Moise și Aaron: „Când Faraon vă va spune: „Faceți o minune!", să-i spui lui Aaron: „Ia-ți toiagul și aruncă-l înaintea lui Faraon!" Și acesta se va preface în șarpe." [10] Moise și Aaron au venit la Faraon și au făcut după cum le poruncise Domnul. Aaron și-a aruncat toiagul înaintea lui Faraon și înaintea slujitorilor lui și a devenit șarpe. [11] Dar și Faraon a chemat niște înțelepți și niște vrăjitori; au făcut și ei, magii Egiptului, la fel prin vrăjitoriile lor. [12] Fiecare și-a aruncat toiagul și s-au prefăcut în șerpi, [...].»[189])

Dincolo de aceste considerații, trebuie spus că propoziția în discuție, pentru ultima sa parte: „de ați spune acestui munte: «Ridică-te și aruncă-te în mare.», așa va fi." poate avea (mai ales) interpretări într-un registru simbolic.

> „[...] le vorbesc în parabole [...]"[190]
>
> [34]Isus spunea mulțimilor toate acestea în parabole și nu le spunea nimic fără parabole, [...] Îmi voi deschide gura în parabole [...]"[191]

---

189 Exodul 7, 8-12 [I. ELIBERAREA DIN EGIPT PLĂGILE EGIPTULUI – *Toiagul transformat în șarpe*] – Vechiul Testament, *Biblia* – Departamentul de Cercetare Biblică, Iași 2016

190 Matei 13, 13 [VII. PARABOLELE ÎMPĂRĂȚIEI – *Parabola semănătorului*] – Noul Testament, Sapientia

191 Matei 13, 34-35 [VII. PARABOLELE ÎMPĂRĂȚIEI – *Parabola grăuntelui de muștar și a plămadei*] – Noul Testament, Sapientia

În măsura în care se propun astfel de interpretări simbolice, propoziția logică q 'devenită' propoziția teologică „de ați spune acestui munte: «Ridică-te și aruncă-te în mare.», așa va fi.”, și *re-semnificată* teologic, poate ajunge, eventual, o condiție (teologică) necesară în raport cu „credința în Dumnezeu”.[192]

Comentariu analitic

i_3', i_3'', i_3''': propozițiile logicii sunt propoziții fără sens care impun o lectură logică; propozițiile limbajului natural și propozițiile teologiei sunt altfel de propoziții; propozițiile teologiei sunt propoziții nonsens care impun o lectură teologică; o „necesitate” sau o „suficiență” logică nu înseamnă neapărat și o „necesitate” sau o „suficiență” teologică (pentru acele propoziții teologice 'construite' pe forme, pe structuri logice).[193]

Mesajul teologico-analitic este, încă odată resubliniat, dar cu referire particulară aici la „contexte (și, implicit, la interpretările posibile legate de ele)”, acesta: logica (aplicarea logicii) precedă orice semnificații, dependente de anumite contexte, din limbajele (logic-) raționale; mai general, logica, prin natura ei, este independentă față de orice forme de semnificare și interpretare ale noțiunilor și propozițiilor din diversele limbaje pentru care aplicarea ei este o condiție necesară (fie acestea științifice, filosofice, teologice, artistice etc.). În acest fel, trecând dincolo de ilustrarea precedentă, dar cu referire aici la aceasta, sintagmele *logice* de „condiție necesară”, respectiv „condiție suficientă” nu sunt sub nicio formă 'responsabile' de posibilele transferuri de semnificație dintr-un domeniu în altul, implicit (chiar pentru un același domeniu) dintr-un „context” în altul. Cu alte cuvinte, „logica și aplicarea ei nu trebuie să se suprapună”[194].

Principiul rațiunii suficiente se regăsește în matematică, în principal, sub forma *demonstrației matematice*.[195] (Cu referire la considerațiile de mai sus și la forma logică $p \rightarrow q$ pentru matematică, într-o formulare mai filosofică, *condițiile suficiente* sunt, în general, „criterii de existență”[196], în timp ce *condițiile necesare* nu asigură

---

[192] Nu se mai insistă asupra acestor aspecte aici.

[193] La fel stau lucrurile și pentru propozițiile limbajului natural sau ale celui științific – 'construite' pe forme și structuri logice – ale căror propoziții impun alte tipuri de lecturi, cu alte tipuri de „necesități” și „suficiențe”.

[194] Tractatus P 5.557.

[195] https://ro.wikipedia.org/wiki/Teoremă› [Accesat 01 septembrie 2023] Teoremă : «O **teoremă** este o afirmație al cărei adevăr se stabilește prin demonstrație. Fiecare ramură a matematicii este constituită dintr-un șir de teoreme, demonstrația fiecăreia dintre ele sprijinindu-se pe teorema care o precedă. Orice teoremă se poate exprima sub forma: • (*p* implică *q*), sau: (dacă *p* , atunci *q*), unde propoziția *p* se numește *premisă* sau *ipoteză* sau *antecedent*, iar propoziția *q* se va numi *concluzie* sau *consecvent*.»

[196] Exemplificare: „În teoria grafurilor există numeroase rezultate consacrate unor condiții suficiente de existență a drumurilor sau circuitelor hamiltoniene pentru grafurile orientate sau neorientate.” –

propriu-zis existența, ci sunt doar condiții de posibilitate ale acesteia. În ce măsură, legat de acest aspect al unor „criterii de existență", se poate face, pornind dinspre matematică, transferul (/analogia) spre alte domenii rămâne, cel puțin analitic, o chestiune problematică, analizabilă.[197] Din nou, logica este neutră la astfel de semnificări ce trec dincolo de granițele ei.)

Principiul rațiunii suficiente se regăsește în științe, în principal, sub forma *explicației științifice*.[198]

În ce privește teologia, Principiul rațiunii suficiente, ca principiu logic, se regăsește în formele de teologie rațională. Teologia analitică are, în general, în formele de argumentare logic-rațională o condiție necesară. O astfel de formă este, spre exemplu, *explicația teologică*. Fără a intra în detalii aici, și rămânând doar la acest tip de „rațiune suficientă", vom spune numai că explicația teologică poate avea în comun cu explicația științifică aceleași structuri formale logic-epistemologice. Însă, dincolo de aceste structuri formale, diferențele sunt majore. Teologia este marcată de un fundaționism absolut, are o referință absolută: Dumnezeu. În teologia creștină, anumite relații sunt dominante în raport cu altele; de exemplu, relația $(\mathrm{Dumnezeu}\,,\mathrm{Om})$ –*Revelația* Divină este o expresie a unei astfel de relații dominante; complementar, relația $(\mathrm{Om}\,,\mathrm{Dumnezeu})$ –*credința* omului în Dumnezeu este, de asemenea, expresia unei astfel de relații dominante. La acestea mai pot fi adăugate, de exemplu, principiile teologice, adevărurile de credință, rugăciunile etc. În urma tuturor acestor înșiruiri de 'particularități teologice' devine evident că, dincolo de similaritățile unor structuri formale explicative, explicația teologică diferă semnificativ de explicația științifică. „Rațiunea suficientă" teologică este una specifică teologiei atât prin elementele caracteristice care o compun, cât și prin semnificații și sensuri proprii doar ei.

EXEMPLU LOGIC

În continuare va fi ilustrat un exemplu tipic de „rațiune suficientă", care are un suport formal exclusiv logic, și este frecvent întâlnit în argumentarea rațională: silogismul. Termenul de silogism provine din limba greacă având semnificația originară de „a deduce; a socoti".

Silogismul este o formă fundamentală de inferență logică deductivă mediată, în care o propoziție (concluzia) este dedusă din alte două propoziții (premise [una

---

Tomescu Ion – *Grafuri și programare liniară* – Introducere elementară, Editura didactică și pedagogică, București, 1975, p. 21.

[197] Legat de aceste aspecte vor fi făcute câteva considerații suplimentare în paragraful destinat unor observații asupra criteriilor de existență.

[198] Aici, „explicația științifică" este doar menționată ca o formă de argumentare, de *rațiune suficientă* definitorie pentru procesul cunoașterii științifice; nu sunt făcute în acest context nici un fel de considerații cu privire la structura ei logico-epistemologică etc.

majoră și una minoră]). Aristotel a definit silogismul în „Analitica prima” drept „o vorbire în care, dacă ceva a fost dat, altceva decât datul urmează cu necesitate din ceea ce a fost dat”. Silogismul reprezintă un raționament deductiv.

Structura standard a silogismului

1. Silogismul este compus din trei propoziții categorice, două premise și o concluzie: *Premisa majoră*; *Premisa minoră*; *Concluzia*. Cel puțin o premisă trebuie să fie afirmativă (se poate demonstra că din două premise negative nu rezultă în mod necesar o concluzie).
2. Silogismul are în componența sa trei termeni, numiți după extensiunea relativă a sferei lor: major, mediu, minor.
3. Termenul mediu trebuie să fie distribuit cel puțin într-una dintre premise pentru a putea face legătura între termenii extremi.
4. Termenii extremi, termenul major și, respectiv termenul minor, figurează separat în câte o premisă și împreună în concluzie.

Structura logică a silogismului se determină pornind de la concluzie. *Subiectul* concluziei: **S** este numit și *termen minor* și se regăsește la nivelul uneia dintre premise (a doua), motiv pentru care această premisă se numește: *premisă minoră*. *Predicatul* concluziei: **P** este numit și *termen major* și se regăsește la nivelul uneia dintre premise (prima), motiv pentru care această premisă se numește: *premisă majoră*. Termenii *minor* **S** și *major* **P** mai sunt numiți și: *termeni extremi*, iar legătura dintre ei, la nivelul celor două premise, se stabilește cu ajutorul unui termen comun ambelor premise, numit *termen mediu*: **M**. Concluzia conține subiectul și predicatul. Reprezentare logic-formală:

$$\frac{\begin{array}{c} premisă\ majoră \\ premisă\ minoră \end{array}}{concluzie}.$$

În logică sunt considerate următoarele forme logice de bază ale silogismului: ▪ silogismul categoric; ▪ silogismul ipotetic; ▪ silogismul disjunctiv; ▪ silogismul de relație; (din aceste forme de bază derivă o serie de forme silogistice particulare). În prezentarea de față este avut în vedere doar silogismul categoric. Mai mult, este avut în vedere aici doar ‹*modul Barbara*›[199] ilustrat sugestiv în continuare prin câteva exemple din domenii diferite.

Ilustrările care urmează vor fi exemple rezumate doar la ceea ce se numește o „formă logică standard” de exprimare.

[199] Denumirile modurilor silogistice provin din cuvinte mnemotehnice introduse în Evul Mediu.

Structura acestui silogism aste redată schematic-formal prin următoarea *figură silogistică*:

$$\frac{\begin{array}{c}\mathbf{MP}\\ \mathbf{SM}\end{array}}{\mathbf{SP}}.$$

(Observație. Această figură silogistică este denumită *figură perfectă* pe următoarele considerente logice: • este figura silogistică prin care pot fi demonstrate/argumentate/justificate ca forme de 'rațiune suficientă' oricare dintre principalele tipuri de propoziții categorice: „universal afirmativă [„Toți **S** sunt **P**.”]”; „universal negativă [„Nici un **S** nu este **P**.”]”; „particular afirmativă [„Unii **S** sunt **P**.”]”; „particular negativă [„Unii **S** nu sunt **P**.”]”; • numai în cadrul acestei figuri silogistice termenul mediu este gen pentru termenul minor și specie pentru termenul major, astfel că numai în acest caz cei trei termeni corespund propriu-zis rolului lor în silogism.)

Exemple.

‣ Exemplu din biologie:

Premisa majoră: „Toate (oricare; orice) mamiferele sunt vertebrate.”

Premisa minoră: „Toți oamenii sunt mamifere.”

Concluzia: „Toți oamenii sunt vertebrate.”

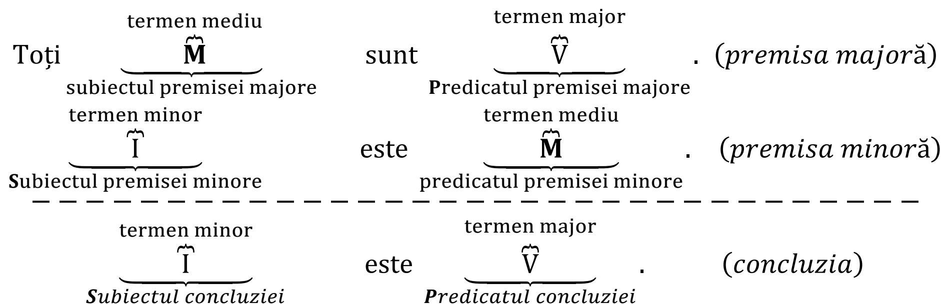
Mai mult, chiar și în acest caz, pentru simplitate și sugestivitate, va fi considerată doar o formă silogistică cu propoziții singulare de felul:

Premisa majoră: „Toate (oricare; orice) mamiferele sunt vertebrate.”

Premisa minoră: „Ion este mamifer.”

Concluzia: „Ion este vertebrat.”

Ilustrarea formală a structurii standard a silogismului pornind de la acest exemplu:

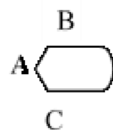

În cadrul structurii logice a silogismului premisele, majoră și minoră, trebuie să fie propoziții logice adevărate pentru ca propoziția care exprimă concluzia să fie logic adevărată. Aceasta înseamnă, totodată, că în limbajele din diferitele domenii care au în logică o condiție necesară premisele trebuie să fie propoziții adevărate

conform criteriilor de adevăr ale respectivelor domenii și numai în acest fel concluzia este o propoziție considerată ca adevărată în domeniul respectiv.

‣ Exemplu matematic

Premisa majoră: „În orice triunghi suma unghiurilor este 180°."[200] (Matematic este o teoremă demonstrată, deci este o propoziție matematică adevărată.)

Premisa minoră: „Figura geometrică notată „ABC" este un triunghi." [Observație. O formă geometrică notată „ABC" poate să nu fie un triunghi:

.]

(Matematic este o afirmație despre o figură geometrică, chiar dacă aceasta nu este grafic reprezentată, și deci este o propoziție acceptată matematic ca adevărată.)

Concluzia: „În figura geometrică „ABC" suma unghiurilor este 180°." Propoziția este considerată logic adevărată și, implicit, matematic adevărată.

Termenul mediu este „triunghi", subiectul concluziei este „figura geometrică „ABC"„ (termenul minor), iar predicatul este „180° – suma unghiurilor" (termenul major).

‣ Exemplu din fizică

Premisa majoră: „Toate metalele sunt bune conducătoare de electricitate." (În fizică este o propoziție susținută empiric și argumentată teoretic de către electromagnetism, deci este o propoziție fizică adevărată.)

Premisa minoră: „Aluminiul este metal." (Este o propoziție, de asemenea, probată fizic, și deci adevărată în fizică."

Concluzia: „Aluminiul este bun conducător de electricitate."

Termenul mediu este „metal", subiectul concluziei este „aluminiul" (termenul minor), iar predicatul este „bun conducător de electricitate" (termenul major). Propoziția este considerată logic adevărată și, implicit, adevărată în fizică.

Completare. Fie următorul silogism:

Toți oamenii sunt muritori.
X este om.

X este muritor.

În continuare va fi analizat adevărul premiselor.

---

[200] Desigur, propoziția poate fi reformulată, puțin forțat lingvistic, într-o formă logică uzuală (/standardizată): „În toate triunghiurile este 180° suma unghiurilor." (S este P.)

‣ Premisa majoră: „Toți oamenii sunt muritori."

i.) Premisa este considerată adevărată ca "formă logică"-rezultat al un raționament logic-inductiv de trecere de la particular la general (/universal); în cazul de față este vorba de o „inducție empirică": este derivată o afirmație cu caracter general (/universal) pe baza unui număr *finit* [chiar dacă oricât de mare, dar *finit*] de fapte individuale particulare: miliarde de oameni s-au născut și au murit până în momentul de față (există, desigur, ‹excepția› celor care s-au născut, trăiesc în prezent și n-au murit (!)]. „[...] experiența nu dă niciodată judecăților ei *universalitate* adevărată sau strictă, ci numai una presupusă și relativă (prin inducție), astfel încât propriu-zis trebuie să se spună: pe cât am observat până acum, nu se găsește nici o excepție la cutare sau cutare regulă."[201]

ii.) Premisa este considerată adevărată ca „explicație științifică": „*Îmbătrânirea* poate fi considerată ca o polidistrofie (din cuvintele în limba greacă: polys (în număr mare), dis (rău, neplăcut) și trophe (nutriție)) cronică evolutivă a perioadei de viață consecutive maturizării reproductive și somatice. Îmbătrânirea este asociată progresiv cu boli cronice a căror acutizare duce organismul – în cele din urmă – la dispariție (moarte). Îmbătrânirea este urmată de moarte. Unul dintre factorii-cheie asociați cu îmbătrânirea este lungimea telomerelor. Telomerele sunt elemente ale ADN-ului care se găsesc la capetele cromozomilor, protejându-i de leziuni.[202]"; „*Moartea* este încetarea permanentă, ireversibilă, a tuturor funcțiilor biologice care susțin un organism viu. Moartea cerebrală este uneori folosită ca definiție legală a morții. Rămășițele unui organism încep în mod normal să se descompună la scurt timp după moarte. Moartea este un proces inevitabil, universal, care are loc în cele din urmă la toate organismele vii."[203]

iii.) Premisa este considerată teologic adevărată ca și „cuvânt/decizie/faptă a lui Dumnezeu":

> «[19] „[...] te vei întoarce în pământul din care ai fost luat. Pentru că pământ ești și în pământ te vei întoarce."»[204];
>
> «[39] „[...] eu sunt și nu este dumnezeu în afară de mine. Eu fac să moară și eu fac să trăiască, [...]."»[205];

---

[201] Kant Immanuel – *Critica rațiunii pure – Introducere*, II. *Noi suntem în posesia unor anumite cunoștințe **a priori** și însuși simțul comun nu este niciodată lipsit de astfel de cunoștințe*, Editura IRI, București, 1994, p. 52

[202] https://ro.wikipedia.org/wiki/Îmbătrânire [Accesat 01 septembrie 2023]

[203] https://ro.wikipedia.org/wiki/Moarte [Accesat 01 septembrie 2023]

[204] Geneza 3, 19 [I. ORIGINEA LUMII ȘI A OMULUI CREAȚIA ȘI CĂDEREA ÎN PĂCAT – *Căderea omului*] – Vechiul Testament, *Biblia* – Departamentul de Cercetare Biblică, Iași 2016

[205] Deuteronomul 32, 39 [V. ULTIMELE ACȚIUNI ȘI MOARTEA LUI MOISE – *Cântarea lui Moise*] – Vechiul Testament, *Biblia* – Departamentul de Cercetare Biblică, Iași 2016

> «[12] [...] printr-un singur om a intrat păcatul în lume și, prin păcat, moartea și astfel moartea a trecut la toți oamenii, pentru că toți au păcătuit...»[206]

Observație. Adevărul „logic formal” al premisei majore a silogismului este ′neutru′ în raport cu „adevărul inductiv”, „adevărul științific”, „adevărul teologic” etc. cărora le este asociat.

‣ Premisa minoră: „X este om.”

j.) „$\underbrace{\text{Vasile}}_{X}$ este om.” Premisa poate fi considerată adevărată în mod natural, cu referire la un individ precizat care se află într-o anumită comunitate la un moment dat.

j*) „$\underbrace{\text{Isus}}_{X}$ este om.” Premisa este considerată adevărată teologic deoarece există în relatarea biblică:

– pe de-o parte, situații în care, prin cuvintele Sale, Însuși Dumnezeu afirmă aceasta:

> «[16] După ce a fost botezat, Isus a ieșit îndată din apă. Și iată că s-au deschis cerurile și l-a văzut pe Duhul lui Dumnezeu coborând ca un porumbel și venind deasupra lui. [17] Și iată, un glas din ceruri spunea: „Acesta este Fiul meu cel iubit, în care mi-am găsit mulțumirea.”.»[207]
>
> «[21] În timp ce tot poporul era botezat, a fost botezat și Isus și, pe când se ruga, cerul s-a deschis [22] și Duhul Sfânt a coborât asupra lui sub chip trupesc, ca un porumbel, și o voce a venit din cer: „Tu ești Fiul meu cel iubit, în tine îmi găsesc toată bucuria.”.»[208];

– pe de altă parte, situații în care, prin cuvintele și prin faptele lui Isus, comportamentul său este cel al unui om: Isus mănâncă, Isus bea, Isus doarme și se trezește, lui Isus îi este teamă etc. la fel ca oricărui om:

> «[1] Atunci Isus a fost condus de Duhul în deșert ca să fie ispitit de diavol. [2] După ce a postit patruzeci de zile și patruzeci de nopți, în cele din urmă i s-a făcut foame. [...]»[209];
>
> «[18] Dis-de-dimineață, când se întorcea în cetate, îi era foame»[210];
>
> «[12] În ziua următoare, ieșind ei din Betania, lui [Isus] i s-a făcut foame.»[211];

---

[206] Romani 5, 12 [II. PARTEA DOGMATICĂ – DE LA MOARTE LA VIAȚĂ – *Adam și Cristos*]] – Noul Testament, Sapientia

[207] Matei 3, 16-17 [II. PREGĂTIREA ACTIVITĂȚII PUBLICE A LUI ISUS – *Botezul lui Isus*] – Noul Testament, Sapientia

[208] Luca 3, 21-22 [II. PREGĂTIREA ACTIVITĂȚII PUBLICE A LUI ISUS – *Botezul lui Isus*] – Noul Testament, Sapientia

[209] Matei 4, 1-2 [II. PREGĂTIREA ACTIVITĂȚII PUBLICE A LUI ISUS – *Ispitireal lui Isus*] – Noul Testament, Sapientia

[210] Matei 21, 18 [IX. ACTIVITATEA LUI ISUS ÎN IUDEEA ȘI IERUSALIM – *Smochinul blestemat*] – Noul Testament, Sapientia

[211] Marcu 11, 12 [V. ACTIVITATEA LUI ISUS ÎN IERUSALIM – *Smochinul blestemat*] – Noul Testament, Sapientia

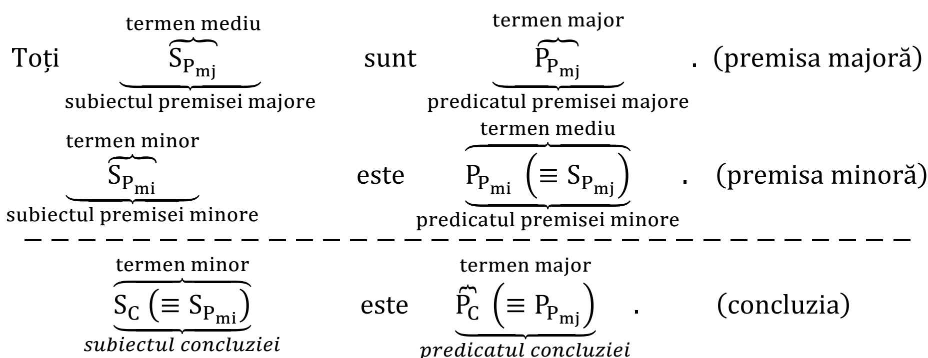
«[29] Vă spun că nu voi mai bea din acest rod al viței până în ziua în care îl voi bea cu voi, nou, în împărăția Tatălui meu”.»[212];

«[37] Și a venit o mare furtună, iar valurile izbeau în barcă încât aproape se umpluse. [38] El dormea în partea dinapoi a bărcii, pe un căpătâi. Atunci l-au trezit și i-au spus: „Învățătorule, nu-ți pasă că pierim?” [39] Trezindu-se, a certat vântul și a spus mării: „Potolește-te! Taci!” Și vântul a încetat și s-a făcut liniște mare.»[213];

«[15] Căci nu avem un mare preot care să nu poată suferi împreună cu noi în slăbiciunile noastre, ci unul care a fost încercat în toate asemenea nouă, în afară de păcat.»[214].

‣ Concluzia: „X este muritor.”. Concluzia este *logic adevărată* datorită formei logice valide a silogismului (în care premisele sunt considerate ca logic adevărate pornind dinspre adevărul lor natural, inductiv, științific, teologic). În consecință, având satisfăcută ′condiția necesară′ de adevăr logic al premiselor, și în coerență cu semnificațiile și cu adevărul – cu natura particulară a adevărului pentru fiecare caz în parte –, concluzia este adevărată: natural; științific; teologic.

Completare analitică. Reluăm reprezentarea formală a structurii standard a silogismului anterior:

Observațiile următoare sunt valabile cu referire la orice limbaj care are în ‹logică› o condiție necesară. (Se va căuta ca prezentarea să fie făcută într-un mod cât mai simplu posibil.) În continuare se va considera pentru ilustrare doar limbajul teologic (rațional).

Fie, exprimate strict la nivel de limbaj logic, următoarele propoziții logice asociate silogismului:

Premisa majoră – p: „Toți $\mathrm{S_{P_{mj}}}$ sunt $\mathrm{P_{P_{mj}}}$.”

Premisa minoră – q: „$\mathrm{S_{P_{mi}}}$ este $\mathrm{P_{P_{mi}}}$.”

---

[212] Matei 26, 29 [XI. PĂTIMIREA ȘI MOARTEA LUI ISUS – *Instituirea Euharistiei*] – Noul Testament, Sapientia
[213] Marcu 4, 37-39 [II. ACTIVITATEA LUI ISUS ÎN GALILEEA – *Liniștirea furtunii*] – Noul Testament, Sapientia
[214] Evrei 4, 15 [*Isus este marele preot*] – Noul Testament, Sapientia

Concluzia – r: „S_C este P_C."

Propozițiile logice p și q se consideră „logic *adevărate*". Atunci, din punct de vedere logic, silogismul prezentat este valid, iar concluzia r este o propoziție „logic *adevărată*".

În limbajele raționale (natural; științific; teologic etc.), din perspectiva unei abordări logico-semantice analitice, se procedează, de principiu, la nivelul relației reciproce **limbaj–logică–limbaj**, în felul următor:

➧ Simbolurile (termenii pur logici) $S_{P_{mj}}$, $P_{P_{mj}}$, $S_{P_{mi}}$ se ′încarcă′ cu semnificații teologice prin asocierea unor noțiuni teologice corespunzătoare lor rezultând în acest fel propoziții teologice: „Toți oamenii sunt muritori.", „Isus este om.".

➧ Aceste propoziții sunt considerate „teologic *adevărate*" conform criteriilor de adevăr specifice teologiei. „Adevărului teologic", prin *convenție*, i se asociază „adevărul logic" al propozițiilor logice care constituie scheletul logic al exprimării teologice.

➧ Silogismul va „funcționa logic" corect și se va obține astfel concluzia r, „logic adevărată", în care simbolurile (termenii pur logici) S_C, P_C au semnificațiile teologice atribuite. În continuare, se adoptă (în mod curent tacit [subînțeles]) următoarea convenție [‹axiomă›, dacă s-ar putea spune așa, doar pentru a sublinia „tăria" epistemologic-analitică a convenției] de interpretare: „′Adevărului logic′ al concluziei i se asociază ′adevărul teologic′ al propoziției teologice corespunzătoare." (Pentru claritate analitică, spunem în plus, complementar: ·„′Adevărului logic′ al concluziei i se asociază ′adevărul științific′ al propoziției științifice corespunzătoare."; cu referire la situațiile obișnuite din limbajul natural: „′Adevărului logic′ al concluziei i se asociază ′adevărul *natural*′ al propoziției din limbajul natural care îi corespunde.".

‣ Exemplu teologic

Fie următoarele fragmente:

I.) «20 Când s-a înserat, [Isus] stătea la masă împreună cu cei doisprezece [discipoli].»[215];

«31 Atunci, Isus le-a spus: „Voi toți vă veți scandaliza din cauza mea în noaptea aceasta, căci este scris: *Voi bate păstorul și oile din turmă se vor risipi*. [...] 33 Atunci, Petru, luând cuvântul, i-a zis: „Chiar dacă toți se vor scandaliza din cauza ta, eu nu mă voi scandaliza niciodată!" 34 Isus i-a zis: „Adevăr îți spun, chiar în noaptea aceasta, înainte de a fi cântat cocoșul, de trei ori mă vei renega". 35 Petru i-a zis: „Chiar dacă ar trebui să mor împreună cu tine, nu te voi renega." și toți discipolii spuneau la fel.»[216];

---

215 Matei 26, 20 [XI. PĂTIMIREA ȘI MOARTEA LUI ISUS – *Dezvăluirea trădării lui Iuda*] – Noul Testament, Sapientia

216 Matei 26, 31; 33-35 [XI. PĂTIMIREA ȘI MOARTEA LUI ISUS – *Prezicerea renegării lui Petru*] – Noul Testament, Sapientia

II.) «[69] Iar Petru ședea afară, în curte. S-a apropiat de el o servitoare și i-a zis: „Și tu erai cu Isus Galileeanul”. [70] Dar el a negat înaintea tuturor, spunând: „Nu știu ce vorbești”. [...] [74] Atunci a început să se blesteme și să jure: „Nu-l cunosc pe omul acela”. Și, îndată, a cântat cocoșul. [75] Atunci și-a amintit Petru de cuvântul lui Isus care îi spusese: „Înainte de a cânta cocoșul, de trei ori mă vei renega”. Și, ieșind afară, a plâns amar.»[217]

Configurăm, din punct de vedere logic, un exemplu de silogism[218] care poate fi asociat fragmentului I.):

Premisa majoră: „Voi toți [discipolii n.n.] vă veți scandaliza din cauza mea în noaptea aceasta.” (În teologia creștină este o propoziție susținută de autoritatea lui Isus care, la rândul său, invocă autoritatea Scripturii: „căci este scris: «Voi bate păstorul și oile din turmă se vor risipi.»”, prin urmare, este o propoziție „teologic adevărată.”) (Observație. Atunci când Isus spune „Voi toți” se adresează celor doisprezece discipoli (/apostoli) din acel moment și din acel loc**:** „Isus stătea la masă împreună cu cei doisprezece discipoli.” (Este o propoziție acceptată ca fiind adevărată în contextul redactării istorice din Noul Testament [și, evident, al Credinței în veridicitatea Noului Testament].))

Premisa minoră: „Petru este unul dintre discipolii aflați în preajma lui Isus.” (Este o propoziție acceptată ca fiind adevărată în contextul redactării istorice din Noul Testament [și, evident, al Credinței în veridicitatea Noului Testament].)

Concluzia: „Petru îl va renega pe Isus.”

Termenul mediu este „discipol”, subiectul concluziei este „Petru” (termenul minor), iar predicatul este „renegare (/scandalizare; dezicere; „a renega” etc.)” (termenul major). Propoziția este considerată logic adevărată și, implicit, adevărată teologic.

Observație. Petru, prin cuvintele sale: „Chiar dacă toți se vor scandaliza din cauza ta, eu nu mă voi scandaliza niciodată!” contestă adevărul premisei majore; mai mult decât atât, chiar și după ce Isus afirmă explicit concluzia silogismului: „Adevăr îți spun, chiar în noaptea aceasta, înainte de a fi cântat cocoșul, de trei ori [tu, Petru n.n.] mă vei renega.”, Petru îl contestă din nou: „Chiar dacă ar trebui să mor împreună cu tine, nu te voi renega.”. Din punct de vedere logic, structura silogismului, în baza adevărului logic al premiselor, asigură cu necesitate adevărul logic al concluziei. În măsura în care pentru ′premise′ avem asocierea (/corespondența): „adevăr teologic” $\longmapsto$ „adevăr logic” avem, în consecință, și asocierea „adevăr logic” $\longmapsto$ „adevăr teologic” pentru

[217] Matei 26, 69-70; 74-75 [XI. PĂTIMIREA ȘI MOARTEA LUI ISUS – *Renegarea lui Petru*] – Noul Testament, Sapientia

[218] Se face aici, neproblematic, abstracție de „timpul viitor” prezent în versete, și de eventuale discuții cu referire la posibile implicații aduse de acesta, subînțelegând, ca să zicem așa pentru simplitatea exprimării și exemplificării, un „prezent logic”.

′concluzie′. Dincolo de ‹adevărul logic›, Biblia prezintă în relatarea sa ulterioară, exprimându-ne printr-o formulare epistemologică, și ‹adevărul corespondență› cu faptele al ′concluziei silogismului′ (fragmentul II.).

Observație suplimentară. Încă odată, nu este abordată în acest context problema relației dintre timpul ′prezent′ și timpul ′viitor′ cu referire la silogisme. Următorul exemplu simplu, natural, este sugestiv pentru acceptarea validității logice a unor silogisme exprimate printr-un timp gramatical „la viitor":

Premisa majoră: „Toți copiii preșcolari vor învăța să scrie și să citească."

Premisa minoră: „Și Vasilică va fi un copil preșcolar."

Concluzia: „Vasilică va învăța să scrie și să citească."

Exemplul teologic prezentat nu a fost întâmplător ales cu timpul ′la viitor′ deoarece un astfel de timp are în teologie, nu de puține ori, cu referire la anumite contexte, o dimensiune profetică. În acest context teologic, dincolo de validitatea silogismului (implicit de ′adevărul logic′ asociat acestei validități), dincolo de adevărul teologic al propozițiilor aflate în corespondență cu structura formală) este prezentă aici, prin cuvintele lui Isus (fragmentul I.) și faptele relatate (fragmentul II.), dimensiunea profetică a persoanei lui Isus. (Nu este dezvoltat aici acest aspect ′al profeției′, el este doar menționat pentru a întregi semnificațiile logice și semantic-teologice, pentru a le întregi cu o „dimensiune" hermeneutic-teologică, dimensiune exterioară atât configurației formal-logice, cât și celei lingvistic-teologice, dar care face posibilă o anumit interpretare datorită acestora. OBSERVAȚIE (!): nici logica, nici semantica nu legitimează interpretarea, doar *o fac posibilă*.)

▪ *Forma logică* – Completare.[219]

Fie, schematic-formal, următoarea *figură silogistică* (perfectă): $\dfrac{\begin{matrix}\mathbf{MP}\\ \mathbf{SM}\end{matrix}}{\mathbf{SP}}$.

Aceasta este rescrisă aici cu următoarele două accente:

‣ $\left.\dfrac{\begin{matrix}\mathbf{MP}\\ \mathbf{SM}\end{matrix}}{\mathbf{SP}}\right\}$ este o $propoziție\ fără\ sens$ (logică) compusă (/complexă).

‣‣ $\left.\dfrac{\begin{matrix}\mathbf{MP}\\ \mathbf{SM}\end{matrix}}{\mathbf{SP}}\right\}$ este o $formă\ logică$ (inferențială).

[219] Această completare prezintă un exemplu ilustrativ, la care se făcea referire în: „Câteva remarci privind *forma logică*" (CAPITOLUL I. Teologie analitică și Filosofie analitică – *o prezentare generală* – 1.2. *Filosofie și teologie analitică – câteva presupoziții legate de LOGICĂ* – Câteva remarci privind *forma logică*)

Al doilea aspect, cel al formei logice, va fi, de fapt, subliniat în continuare.
Inferență biologică (/științifică [propoziție cu sens]):

Toți oamenii sunt mamifere.
Petru este om.

Petru este mamifer.

Inferență teologică (/creștinism [propoziție nonsens]):

Toți oamenii sunt după chipul și asemănarea lui Dumnezeu.
Petru este om.

Petru este după chipul și asemănarea lui Dumnezeu.

Sau, exprimând silogismele într-o variantă mai contrastant-provocatoare, putem configura [desigur, într-un limbaj biologic mai puțin ′academic′, dar frecvent utilizat] următoarea inferență biologică:

Omul[220] se trage din maimuță.
Petru este om.

Petru se trage din maimuță.

respectiv teologică:

Omul[221] este creat de (creația lui) Dumnezeu.
Petru este om.

Petru este creat de (creația lui) Dumnezeu.

Se observă că cele două inferențe valide, una la nivel științific, iar una la nivel teologic, au aceeași formă logică. Și într-un caz și-n celălalt, atât demersul teologic, cât și demersul științific sunt la fel de corecte logic. Ceea ce le diferenţiază sunt conţinuturi semantice diferite, aparţinând unor limbaje diferite. Nu se poate face afirmaţia că, în acest caz, limbajul ştiinţific este logic-raţional, pe când limbajul teologic nu este logic-raţional. Faptul că unii resping categoric aserţiunea că „omul se trage din maimuţă”, în timp ce alţii resping categoric aserţiunea că omul a fost creat de Dumnezeu, nu afectează cu nimic identitatea de formă logică inferenţială validă pentru cele două cazuri, implicit de corectitudine logică (raţională) pentru ambele aserţiuni. (Trebuie

[220] În mod evident, logic se subînțelege că este vorba de „toți oamenii”.
[221] În mod evident, logic se subînțelege că este vorba de „toți oamenii”.

menționat că în ambele situații s-a presupus că premisele MP și SM sunt propoziții adevărate în interiorul domeniilor respective; doar în acest fel forma logică inferențială este validă pentru fiecare domeniu și, în consecință, aceeași pentru ambele domenii. A contesta teologic adevărul unei propoziții științifice sau științific adevărul unei propoziții teologice face obiectul unui alt demers de orientare analitică. A afirma că cineva nu raționează logic corect pentru că tu nu ești de acord cu adevărul unora dintre propozițiile sale reprezintă o altă zonă de clarificări analitice; dacă însă, chiar fără a împărtăși „valorile" sale, îi recunoști dreptul de a avea propriile convingeri pe care le consideră adevărate, atunci trebuie recunoscut și faptul că în raport cu domeniul lui el este (poate fi) la fel de rațional ca și tine, că aceeași logică „guvernează" și raționamentele tale și raționamentele lui.)

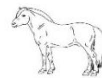
Considerațiile asupra *Principiilor logicii* se opresc aici.

CAPITOLUL III.

Teologie analitică și limbaj

– o structurare posibilă a limbajului teologic –

> „La o primă privire, propoziția – așa cum este tipărită ea bunăoară pe hârtie – nu pare să fie o imagine a realității despre care tratează. Dar nici notele scrise nu par să fie, la prima vedere, o imagine a muzicii, și nici scrierea noastră fonetică (în litere) o imagine a limbajului nostru sonor. Și totuși aceste limbaje ale semnelor se dovedesc, chiar și în sensul obișnuit, a fi imagini a ceea ce ele reprezintă.”[222,223]

Pentru simplitatea ilustrării (fără a se pierde nimic din 'ideea' textului) vor fi „exprimate” aici doar cuvinte (nu propoziții): „cal”; „horse (engleză); лошадь (rusă); 馬 (japoneză); घोटकः (sanscrită); / complementar: ; .

> „Pentru a înțelege esența propoziției, să ne gândim la scrierea hieroglifică, ce reprezintă faptele pe care le descrie. Și din ea a luat naștere scrierea alfabetică fără a se pierde ceea ce este esențial în reprezentare.”[224].

De exemplu, „un puiuț de prepeliță”: sau 𓏲, caracter: „w”, numit „waw”.[225]

*

Perspectiva asupra unei posibile structurări generale a limbajului teologic, avută în vedere în acest capitol, are ca referință analitică lucrarea Tractatus Logico-Philosophicus a lui Wittgenstein. În *Tractatus* sunt introduse trei tipuri de propoziții: *propoziții cu sens*, *propoziții fără sens (lipsite [vide]de sens)* și *propoziții nonsens*. O astfel de perspectivă asupra limbajului prilejuiește posibilitatea unei diferențieri filosofice între ceea ce sunt „probleme științifice”, „probleme logice/matematice (formale)”, „probleme teologice” (sau, în sens general, „probleme existențiale”), „probleme valorice etice și estetice (artistice)”, „probleme metafizice (ontologice)” etc.

---

222 Tractatus P 4.011.

223 Wittgenstein face în principal referire la propozițiile cu sens, dar, prin analogie, pot fi dezvoltate pornind de aici și considerații asupra propozițiilor nonsens ale teologiei, ale diferitelor forme de artă etc.

224 Tractatus P 4.016.

225 https://ro.wikipedia.org/wiki/Hieroglifele_egiptene [Accesat 01 septembrie 2023]

Totodată, următoarele considerații analitice vor să aducă anumite clarificări în ce privește corelarea, în această lucrare, a limbajului teologic cu limbajul logic, corelare privită în *analogie* cu relația limbajului despre fapte cu limbajul logic așa cum apare aceasta în Tractatus. Pe de altă parte însă, dincolo de interesul teologico-analitic propriu-zis, orientat spre clarificări privind limbajul teologic, intenția este și de a evita unele ambiguități și inconsecvențe, de natură filosofică, ce pot să apară cu privire la poziția lui Wittgenstein, atunci când pornindu-se de la Tractatus în examinarea teologico-analitică de față, se trece, totuși, dincolo de abordarea wittgensteiniană rezervată, cu precădere, relației dintre logică și propozițiile despre fapte (cu sens).

3.1. Propoziții cu sens

Întrucât *propozițiile cu sens* sunt analizate pe larg, sunt exemplificate și comparate cu alte propoziții, într-o mare diversitate de contexte din această carte, în paragraful de față caracterizarea și semnificarea lor este prezentată relativ concis, cu referire numai la trăsăturile lor esențiale.

„Prin întregul aparat logic, legile fizicii vorbesc totuși despre obiectele lumii."[226]

Începem printr-un scurt grupaj de „propoziții" selectate, grupaj prin care va fi făcută, de la bun început, o caracterizare cât se poate de clară a ceea ce sunt *propozițiile cu sens* în varianta filosofic-analitică acceptată în lucrare, cu trimitere la o posibilă structurare analitică a limbajului teologic.

„Întreaga realitate este lumea."[227];

„Ne facem imagini ale faptelor."[228];

„Imaginea este un fapt."[229]

„Imaginea logică a faptelor este gândul."[230,231]

„Ceea ce reprezintă imaginea este sensul ei."[232].

„Semnul prin care exprimăm gândul îl numesc semnul propozițional. Iar propoziția [cu sens n.n.] este semnul propozițional în relația lui de proiecție cu lumea."[233]

---

226 Tractatus P 6.3431.
227 Tractatus P 2.063.
228 Tractatus P 2.1.
229 Tractatus P 2.141.
230 Tractatus P 3.
231 Asupra naturii logico-semantice a „gândului" au fost făcute câteva precizări într-un context logic, în CAPITOLUL II. Principiile logicii – 2.2. *Principiul noncontradicției*.
232 Tractatus P 2.221.
233 Tractatus P 3.12.

„Gândul este propoziția cu sens."[234]

Pentru și mai multă claritate, vom reafirma în acest context, prin contrast, diferența categorică dintre *propozițiile cu sens* (despre fapte) și *propozițiile fără sens* (ale logicii și matematicii):

„Propozițiile matematicii nu exprimă nici un gând."[235]

Propozițiile cu sens sunt cele care „vorbesc" („*spun*") despre faptele lumii; ele *exprimă* ceva cu referire la fapte; ele sunt propoziții obișnuite despre fapte din limbajul natural și, respectiv propoziții ale științelor, sau sugestiv, cu alte cuvinte, sunt „propoziții factuale". Astfel, ceea ce este esențial pentru ca o propoziție să fie cu sens este ca ea să se refere la fapte:

„Numai faptele pot exprima un sens [...]"[236].

Propozițiile cu sens sunt (sau ar trebui să fie) explicite, neambigue, neechivoce, clare:

„Propoziția [′propoziția cu sens′ n.n.][237] exprimă ceea ce exprimă, într-un mod determinat, ce poate fi indicat în mod clar [...]."[238]

O corelare între ontologic și epistemologic, dată prin medierea limbajului, este formulată pe scurt în afirmația următoare: „propozițiile adevărate – din viața de zi cu zi, ale științelor empirice, ale teologiei etc. – stau, în general (dar nu exclusiv), pentru faptele existente.".

„Propoziția reprezintă existența sau inexistența stărilor de fapt."[239]

„Adevărul sau falsitatea imaginii stă în concordanța sau neconcordanța sensului ei cu realitatea."[240];

„Pentru a stabili dacă imaginea este adevărată sau falsă, trebuie să o comparăm cu realitatea."[241];

Dacă este vorba de propoziții cu sens, precizare importantă, indiferent dacă limbajul este natural, științific, teologic, filosofic, iar forma logică (/matematică)

---

[234] Tractatus P 4.

[235] Tractatus P 6.21.

[236] Tractatus P 3.142.

[237] În prima parte a acestui paragraf, pentru a accentua clarificator că în textul lui Wittgenstein – citat în diferite contexte ale paragrafului – cuvântul „propoziție" stă pentru „propozițiile cu sens" („Această carte va fi poate înțeleasă doar de acela care a gândit el însuși gândurile ce sunt exprimate în ea, sau cel puțin gânduri asemănătoare. – Ea nu este, așadar, un manual." – Tractatus „Cuvânt înainte" L.W. Viena, 1918 / Wittgenstein nu a fost astfel preocupat de o grijă ′pedagogică′ în ce privește propriul limbaj.) a fost precizată natura respectivelor propoziții prin nota noastră: [′propoziție cu sens′ n.n.].

[238] Tractatus P 3.251.

[239] Tractatus P 4.1.

[240] Tractatus P 2.222.

[241] Tractatus P 2.223.

a propozițiilor este cât se poate de corectă (adevăr logic/matematic), adevărul (sau falsitatea) acestora nu poate fi absolut:

„Considerând doar imaginea nu putem determina dacă este adevărată sau falsă.”[242].

„Nu există imagine adevărată *a priori*.”[243].

Completare. „Totalitatea propozițiilor adevărate este întreaga știință a naturii (sau totalitatea științelor naturii).”[244]; „Filosofia nu este una din științele naturii. [...].”[245]). În măsura în care propozițiile teologice se referă strict la fapte din această lume a omului, ele sunt apropiate de cele ale științelor naturii și nu sunt absolut adevărate (/false). Metafizica /(filosofia) are însă propoziții cu valoare de adevăr absolut. În acest sens, teologia are apropieri și de metafizică (filosofie). Parafrazând, prin analogie, ultima propoziție de mai sus, se poate (re)afirma că: „Teologia nu este una din științele naturii.”.

*

În măsura în care imaginea este un fapt și noi ne facem imagini ale faptelor, aceste imagini „spun”. În acest context subliniem, odată în plus, cu intenții clarificatoare, următorul aspect: noțiunea de „imagine” doar într-un mod particular, am putea spune accidental, este în legătură cu acel gen de ′imagine′ pe care o asociem unei fotografii sau unui tablou. Desigur, o „fotografie document” este, la nivelul unei accepțiuni comune, o imagine a unui fapt și în acest fel ea poate fi interpretată (/etichetată) ca o formă de „propoziție cu sens”; (trecând însă dincolo de această corespondență cu faptele și interpretând fotografia, de exemplu estetic, ea devine o „propoziție nonsens”.) Propozițiile cu sens ale diferitelor limbaje sunt imagini ale faptelor care „spun”; ele nu „arată”.[246] Propozițiile cu sens reprezintă o modalitate prin care ne propunem, la nivel de limbaj, să construim o anumită imagine logică a realității (faptelor).

„În propoziție [′propoziția cu sens′ n.n.] o stare de fapt este asamblată oarecum cu titlu de încercare. În loc de a spune: această propoziție are cutare și cutare sens, se poate spune pur și simplu: această propoziție reprezintă cutare și cutare stare de lucruri.”[247]

Adevărul sau falsitatea propozițiilor cu sens depinde de corespondența lor cu faptele, cu lumea (/realitatea). Pentru adevărul sau falsitatea propozițiilor cu sens este relevantă, epistemologic, *teoria adevărului corespondență*. Foarte schematic spus,

[242] Tractatus P 2.224.
[243] Tractatus P 2.225.
[244] Tractatus P 4. 11.
[245] Tractatus P 4.111.
[246] Terminologia este cea wittgensteiniană din Tractatus.
[247] Tractatus P 4.031. / „Ceea ce se întâmplă, adică faptul, este existența stărilor de lucruri atomare.” P 2.; „Starea de lucruri atomară este o legătură între obiecte (lucruri).” P 2.01.

teoria adevărului-corespondență este cea care pune în corespondență logica, matematica, limbajul natural și științific cu faptele.[248]

> „Adevărul sau falsitatea imaginii stă în concordanța sau neconcordanța sensului ei cu realitatea."[249]

Adevărul sau falsitatea se stabilesc prin protocoale ale unei comunități științifice [fizicieni, biologi, geologi, istorici etc.], prin acorduri acceptate și predefinite, inter-subiectiv comunicabile și verificabile, care constau în anumite procedee admise – în cadrul fiecărei comunități științifice – de *comparare* cu realitatea.

> „Pentru a stabili dacă imaginea este adevărată sau falsă, trebuie să o comparăm cu realitatea."[250]

Despre *fapte*, cu sprijinul *logicii* (*matematicii*) [ca și „condiție necesară"] se poate *gândi* clar, se poate vorbi/*spune* clar și cu *sens* „ceva": acestea sunt *propoziții cu sens*. Sensul, în această accepțiune, este dat de „semnificația" factuală, referința empirică a diferitelor componente (pe diverse nivele structurale) ale limbajului, iar posibilitatea *propozițiilor cu sens* este dată de posibilitatea relaționării limbajului cu lumea, mai precis de ceea ce face posibilă legătura dintre limbaj și lume:

> „[...] În loc de a spune: această propoziție [′propoziție cu sens′ n.n.] are cutare și cutare sens, se poate spune pur și simplu: această propoziție reprezintă cutare și cutare stare de lucruri."[251]

Ceea ce este important filosofic, dintr-o perspectivă transcendentală, este identificarea acestei legături și înțelegerea modului în care ea funcționează. Faptul că există o legătură între limbajul cu sens și lume poate intra, filosofic, în sfera unei presupoziții metafizice acceptate:

> „În imagine și în ceea ce reprezintă imaginea trebuie să fie ceva identic, pentru ca una să poată fi în genere o imagine a celuilalt."[252]

(„Placa de gramofon, ideea muzicală, notele scrise, undele sonore stau unele în raport cu celelalte în acea relație internă de reprezentare care există între limbaj și lume. Structura logică a tuturor acestora este comună. [...]."[253] Completare. În această accepțiune,

---

[248] „[...] ceea ce reprezintă poate cea mai naturală și populară explicație a adevărului, teoria adevărului-corespondență, după care o opinie (enunț, propoziție, judecată etc.) este adevărată numai în cazul în care există un fapt care să-i corespundă (Wittgenstein, 1922; Austin, 1950)." – Dancy Jonathan și Sosa Ernest (editat de) – *Dicționar de Filosofia Cunoașterii*, vol. I.-II., vol. I A-H, – **adevăr (teorii ale adevărului) –** *Teoriile tradiționale*, p. 25, Editura Trei, București, 1999

[249] Tractatus P 2.222.

[250] Tractatus P 2.223.

[251] Tractatus P 4.031.

[252] Tractatus P 2.161.

[253] Tractatus P 4.014.

cum deja s-a precizat, o ′fotografie document′, ca formă aparte de exprimare, poate fi tratată ca și o propoziție cu sens.).[254]

În Tractatus Wittgenstein corelează în mod necesar logica, limbajul logic, doar cu propozițiile cu sens, cu propozițiile despre fapte. Este, în esență, afirmarea „logicii” ca și „condiție necesară” pentru orice exprimări, pentru orice *propoziții* care fac *referire la fapte* (fie ele științifice, fie cotidiene, fie chiar teologice). În primul rând, pentru Wittgenstein propoziția cu sens este o *imagine* a realității:

> „Propoziția [′propoziția cu sens′ n.n.] este o imagine a realității. Propoziția este un model al realității, al realității așa cum o gândim noi că este.”[255].
>
> „Imaginea este un model al realității.”[256].

De exemplu[257], $\underbrace{\underbrace{y}_{U}}_{\text{tensiunea electrică}} = \underbrace{\underbrace{k}_{R}}_{\text{rezistența electrică}} \underbrace{\underbrace{x}_{I}}_{\text{intensitatea electrică}}$, $\underbrace{k}_{R} - \text{constantă}$,

$U = RI$, adică propoziția „$y = kx$”, cu semnificațiile de mai sus atașate simbolurilor, este o imagine (matematică) a realității; este un model (matematic) al realității așa cum o gândim noi (matematic – paradigma galileiană) că este această realitate fizică (aici, „legea lui Ohm în curent continuu pentru o porțiune de circuit”). Sau, alt exemplu, $\overbrace{H}^{\text{hidrogen}} \underbrace{2}_{\text{număr de atomi}} \overbrace{O}^{\text{oxigen}}$, adică propoziția ″$H_2O$″, cu semnificația: „Molecula de apă („apa”) este alcătuită din doi atomi de hidrogen și un atom de oxigen.” este o imagine (chimic-formală/simbolică) a realității; este un model (chimic-formal) al realității.

• Observație complementară, în prelungirea acestor exemple. Orice propoziție din Biblie care este în legătură directă cu un fapt – fie el din viața de zi cu zi sau ′istoric′, ′astronomic′, ′biologic′, ′geologic′ etc. – și pe care, în limbaj, îl prezintă articulat logic (/sau matematic) este, independent de adevărul (/falsul) științific al propoziției, o propoziție cu sens, iar această propoziție este, la rândul ei, o imagine a unei realități din lumea omului.

Pentru a clarifica suplimentar *propozițiile cu sens* ca *imagini logice (/matematice)* ale faptelor au fost selectate ca bază de referință câteva propoziții din Tractatus; este vorba, în fond, de un scurt grupaj care interesează și alte contexte clarificatoare din lucrare.

---

[254] Aceste aspecte privind *relația* dintre „propoziții”, „imagini”, „modele”, „forme de reprezentare”, respectiv privind *corespondența* dintre „structura logică”, „forma logică” a *limbajului* și a *realității* etc. sunt abordate mai în detaliu în alte contexte ale analizei.

[255] Tractatus P 4.01.

[256] Tractatus P 2.12.

[257] Exemplul este reluat în CAPITOLUL III. Teologie analitică și limbaj – *o structurare posibilă a limbajului teologic* – 3.2. *Propoziții fără sens*, într-un alt context, urmărind alte aspecte ilustrative.

„Imaginea reprezintă o stare de lucruri posibilă în spațiul logic."[258];

„Imaginea este un model al realității."[259];

„Ceea ce trebuie să aibă în comun imaginea cu realitatea pentru a o putea reprezenta în felul care-i este propriu – într-un mod corect sau fals – este forma ei de reprezentare."[260,261];

„Dacă forma reprezentării este forma logică, atunci imaginea se numește imagine logică."[262];

„Orice imagine este *și* una logică. (Dimpotrivă, nu orice imagine este, de exemplu, una spațială.)"[263];

„Imaginea logică poate reprezenta lumea."[264];

„Imaginea are forma logică a reprezentării în comun cu ceea ce reprezintă ea."[265];

„Potrivit acestei concepții, imaginii îi aparține [...] și relația de reprezentare care face din ea o imagine."[266];

„Relația de reprezentare constă din relațiile de coordonare ale elementelor imaginii și ale lucrurilor."[267];

„Aceste relații de coordonare sunt oarecum antenele elementelor imaginii, cu ajutorul cărora imaginea atinge realitatea."[268].

Pentru o mai sugestivă clarificare a semnificație acestui sumar grupaj de propoziții este ales în continuare un moment semnificativ din Istoria științei (a fizicii), motiv pentru care vor fi reconfigurate câteva din propozițiile anterioare, fără a se pierde nimic din ideea wittgensteiniană, astfel: „Imaginea științifică reprezintă o stare de lucruri posibilă în spațiul de reprezentare al matematicii."; „Imaginea științifică este un model matematic al realității."; „Dacă forma reprezentării este forma matematică, atunci imaginea se numește imagine matematică."; „Orice imagine științifică este *și* una matematică."; „Imaginea matematică poate reprezenta lumea faptelor studiate de științe."; „Imaginea are forma logică a reprezentării în comun cu ceea ce reprezintă ea.". „Potrivit acestei concepții, imaginii științifice îi aparține [...] și relația de reprezentare matematică, reprezentare care face din ea o imagine științifică."; „Relația de reprezentare matematică

---

258 Tractatus P 2.202.
259 Tractatus P 2.12.
260 Tractatus P 2.17.
261 Pentru a sublinia aspectul științific menționat la început, cu referire aici la fizică și la paradigma galileiană de științificitate, limbajul fizicii trebuie să aibă o „*formă matematică* de reprezentare".
262 Tractatus P 2.181.
263 Tractatus P 2.182.
264 Tractatus P 2.19.
265 Tractatus P 2.2.
266 Tractatus P 2.1513.
267 Tractatus P 2.1514.
268 Tractatus P 2.1515.

constă din relațiile de coordonare ale elementelor imaginii și ale lucrurilor.”; „Aceste relații de coordonare (matematică-fapte) sunt oarecum antenele elementelor imaginii matematice, cu ajutorul cărora imaginea științifică atinge realitatea.”.

Pentru știința modernă, experimentul – cu trimitere directă, într-un anume fel nemijlocită, la stări de lucruri – și matematica sunt, *fiecare*, condiții necesare pentru imaginea științifică. În nașterea electromagnetismului – ′momentul Faraday′ – pentru Faraday „marea carte a naturii” era scrisă într-un limbaj foarte apropiat de limbajul natural, iar grafic se reducea, mai de grabă, la ingenioase reprezentării prin desene cu un puternic suport intuitiv în observarea imediată, directă a fenomenelor; așa era, de exemplu, reprezentarea liniilor de forță ale unui câmp magnetic; desenele și schițele, ca relații de coordonare, erau, în felul lor, antenele elementelor imaginii propuse de Faraday, cu ajutorul cărora imaginea științifică dorea să atingă realitatea. Imaginile faptelor în reprezentările lui Faraday nu își au astfel suportul în abstracte propoziții ale algebrei sau analizei matematice (nici chiar geometrice).[269] Faptul că Faraday nu-și exprima „imaginile științifice” în spațiul de reprezentare al matematicii a determinat, din partea comunității fizicienilor, o atitudine de serioasă rezervă, de reținere față de ideile sale ne exprimate într-un limbaj fizico-matematic.[270] Faraday nu avea cunoștințe de matematică și era conștient de această ′lipsă′ a sa în ce privește capacitățile lui de a-și redacta prin „imagini matematice” rezultatele sale empirice, de altfel foarte originale și importante, într-un nou domeniu al fizicii.[271] Diferența de

[269] „Cu greu vă puteți imagina cum mă străduiesc acum să-mi exprim ideile poetice pentru a găsi analogii și figuri îndepărtate care fac referire la Pământ, la Soare și la tot felul de alte lucruri – pentru că eu cred că este modul potrivit (însoțit de raționament) de a reprezenta o descoperire.” // [„You can hardly imagine how I am struggling to exert my poetical ideas just now for the discovery of analogies and remote figures respecting the earth, Sun and all sorts of things – for I think it is the true way (corrected by judgement) to work out a discovery.”] – Michael Faraday, Letter to C. Schrenbein, 13th Nov, 1845. In Frank A.J.L. James (ed.), *The Correspondence of Michael Faraday* (1996), Vol. 3, 428. – http://www.todayinsci.com/F/Faraday_Michael/FaradayMichael-Quotations.htm [Accesat 01 septembrie 2023]

[270] „Michael Faraday a explicat inducția electromagnetică folosind un concept pe care l-a numit „linii de forță”. În orice caz, oamenii de știință din acea vreme au respins în majoritatea lor ideile sale teoretice, în principal pentru că nu erau formulate matematic. O excepție a fost James Clerk Maxwell, care a folosit ideile lui Faraday ca bază pentru teoria sa electromagnetică cantitativă.” // [„Michael Faraday explained electromagnetic induction using a concept he called lines of force. However, scientists at the time widely rejected his theoretical ideas, mainly because they were not formulated mathematically. An exception was James Clerk Maxwell, who used Faraday's ideas as the basis of his quantitative electromagnetic theory.”] – http://en.wikipedia.org/wiki/Faraday's_law_of_induction [Accesat 01 septembrie 2023] Legat de aceste aspecte poate fi consultată și lucrarea: Leslie Pearce Williams – *Michael Faraday: a biography*, Editor Simon and Schuster, New York, 1971, (p. 510).

[271] „Când un matematician implicat în investigarea unor acțiuni și rezultate fizice a ajuns la propriile concluzii, oare acestea nu pot fi exprimate într-un limbaj comun la fel de complet, de clar și de sigur precum formulele matematice? Dacă da, nu ar fi un mare avantaj și pentru aceștia să le exprime astfel încât transpunându-le din hieroglifele lor, limbajul să poată reda și experimentul?” // „When

limbaje „Faraday"/„Maxwell" privind fenomenele electromagnetice reprezintă, din punct de vedere filosofic, un important caz de referință din istoria științei în cercetarea analitică a legăturii dintre limbaje, aici cel natural și cel matematic, și lumea faptelor.

O presupoziție acceptată și adusă în limbaj este considerată o propoziție „adevărată" chiar dacă ea nu este o propoziție științifică (este, de exemplu, metafizică) și în acest fel ea nu este 'științific adevărată'. De exemplu, două astfel de presupoziții, în general acceptată în științe, sunt următoarele: „Lumea materială este infinită în timp și spațiu."[272]; „Există „legi ale naturii"."[273].

Exemplu metafizic. Sunt prezentate în acest context[274] trei axiome metafizice din cartea *Etica* a filosofului raționalist B. Spinoza: •„Lucrurile care nu au nimic comun între ele nu pot fi înțelese unele prin altele; cu alte cuvinte, ideea unuia nu include ideea celuilalt." (Axioma V.) •„Ideea adevărată trebuie să corespundă obiectului său." (Axioma VI.); •„Orice lucru care poate fi conceput inexistent nu include în esența sa existența." (Axioma VII.).[275]

Exemplu matematic. O axiomă matematică este o propoziție matematică adevărată, acceptată matematic ca atare fără demonstrație: •„Printr-un punct exterior unei drepte se poate duce o singură paralelă la acea dreaptă.", este o axiomă [a cincea axiomă a lui Euclid] a *geometriei euclidiene*.; •„Printr-un punct exterior unei drepte se pot duce cel puțin două paralele la acea dreaptă.", este o axiomă a *geometriei euclidiene hiperbolice* [Bolyai-Lobacevski].; •„Printr-un punct exterior unei drepte nu se poate duce nicio paralelă la acea dreaptă.", este o axiomă a *geometriei euclidiene eliptice* [Riemann].[276]

---

a mathematician engaged in investigating physical actions and results has arrived at his own conclusions, may they not be expressed in common language as fully, clearly, and definitely as in mathematical formulae? If so, would it not be a great boon to such as well to express them so translating them out of their hieroglyphics that we might also work upon them by experiment?" – Michael Faraday, to James Clerk Maxwell in 1857, in: Michael Faraday: Physics – Famous Scientists – Michael Faraday Wave Structure of Matter Explains Faraday's Electric and Magnetic Forces – http://www.spaceandmotion.com/Physics-Michael-Faraday.htm

[272] Nu sunt prezentate și puse în discuție aici diferite modele cosmologice științifice cu presupoziții alternative.

[273] Nu sunt prezentate și puse în discuție aici diferite perspective filosofice transcendentale care problematizează această accepțiune (cum este, de pildă, analiza kantiană din lucrarea 'Critica rațiunii pure').

[274] Acest exemplu este reluat și analizat într-un alt context, acela al „propozițiilor nonsens" (a se vedea paragraful care tratează despre *Propozițiile nonsens*).

[275] Spinoza Benedict – *Etica*, Editura Științifică, București, 1957, Partea întâi – *Despre Dumnezeu*, AXIOME, p. 41.

[276] ‹*Geometria neeuclidiană* este o ramură a geometriei care diferă de geometria euclidiană printr-o altă axiomă de paralelism. În geometria neeuclidiană *hiperbolică* numită de obicei geometria lui Lobacevski [Bolyai n.n.], printr-un punct dat [exterior unei drepte n.n.] se pot duce cel puțin două drepte paralele la o dreaptă dată. În geometria euclidiană *eliptică* nu există drepte paralele. S-a demonstrat că geometriile neeuclidiene sunt necontradictorii și s-au construit modele în spațiul euclidian pe care ele le verifică.

Complementar, faptul că există o legătură între limbajul teologic și lumea omului, respectiv Împărăția lui Dumnezeu, poate intra în sfera unui act de credință:

> «[13] Iar dacă nu există înviere din morți, nici Cristos nu a înviat! [14] Însă dacă Cristos nu a înviat, zadarnică este predica noastră și zadarnică este credința voastră.»[277]

Exprimarea în limbaj a unui act de credință fundamental – care stă la baza unei religii (/teologii), cum este, de exemplu, credința (/teologia) creștină – este considerată o propoziție „adevărată" teologic.

Limbajul natural are, în bună măsură, o structură logică, dar aceasta este greu de sesizat din cauza numeroaselor convenții de semnificare și atribuire de sensuri cuvintelor și propozițiilor. Din acest motiv, la o primă vedere, este mai greu de sesizat faptul că o *propoziție cu sens* este imaginea logică a unui fapt:

> „Omul posedă capacitatea de a construi limbaje în care se poate exprima orice sens fără să aibă vreo idee cu privire la modul în care fiecare cuvânt desemnează și la ceea ce desemnează el. [...] Nu stă în puterile omului să derive din acesta, în mod nemijlocit, logica limbajului. [...] Convențiile tacite de care depinde înțelegerea limbajului cotidian sunt enorm de complicate"[278].

O *propoziție cu sens* exprimă ceva despre un fapt fiind un fel de „imagine" a faptului respectiv.

> „[...] Propoziția [′propoziția cu sens′ n.n.] ne comunică o stare de lucruri, așadar, ea trebuie să fie conectată *în mod esențial* cu starea de lucruri.
> Iar conexiunea este tocmai aceea că propoziția este imaginea logică a stării de lucruri. Propoziția enunță ceva doar în măsura în care este o imagine."[279]

Propoziția cu sens reprezintă o combinație posibilă de cuvinte (mai general: semne) în aceeași manieră în care o stare de lucruri reprezintă o combinație posibilă de obiecte. Semnele sunt folosite ca proiecții ale stărilor de lucruri, iar ceea ce se urmărește este sensul propozițional.

> „Noi folosim semnul senzorial perceptibil al propoziției [′propoziției cu sens′ n.n.] (semnul vorbit sau scris etc.) ca proiecție a stării de lucruri posibile. Metoda proiecției constă în a gândi sensul propoziției. „[280]

> „Configurației semnelor simple în semnul propozițional [semnul ′propoziției cu sens′ n.n.] îi corespunde configurația obiectelor în starea de fapt."[281]

Crearea acestor geometrii neeuclidiene a dovedit faptul că în mod logic sunt posibile mai multe sisteme geometrice.›[276] – https://ro.wikipedia.org/wiki/Geometrii_neeuclidiene [Accesat 01 septembrie 2023]

[277] 1Cor 15, 13-14. (Scrisoarea întâi a Sfântului apostol Paul către Corinteni – Realitatea Învierii. Învierea noastră)

[278] Tractatus P 4.002.

[279] Tractatus P 4.03.

[280] Tractatus P 3.11.

[281] Tractatus P 3.21.

> „Propoziția [′propoziția cu sens′ n.n.] este o imagine a realității: căci eu cunosc starea de lucruri reprezentată de ea dacă înțeleg propoziția. [...]"[282]

Starea de lucruri sau faptul poate să existe sau să nu existe și sensul propoziției să nu fie afectat. Sensul factual al propoziției este independent de valoarea de adevăr a propoziției. Următorul exemplu simplu încearcă să fie clarificator pentru aceste afirmații. Propozițiile (cu sens): „Afară plouă.", respectiv „Afară nu plouă." au același sens care este dat de „faptul-ploaie", „faptul-de a ploua", însă în realitate (starea vremii la un moment dat) doar una dintre ele este adevărată, dar amândouă trimit la același „fapt-ploaie" – și acesta, principial-consecvent – este *sensul* lor.

Pentru un plus de claritate analitică a acestor aspecte, este propus următorul exemplu teologic-creștin. Propozițiile (cu sens): „Isus este om.", respectiv „Isus nu este om." au același sens care este dat de „faptul-de a fi om", de „natura biologic-socială a unei ființe-de a fi om" și amândouă trimit la același „fapt-om", iar acesta, principial-consecvent, este *sensul* lor (din „propozițiile cu sens"). Legat însă de exemplu propus, trecând dincolo de limitele referinței analitice de aici doar la *sensuri factuale*, și generalizând, pentru cazul unor posibile *sensuri teologice*, rămâne coerentă acceptarea teologic-analitică a analogiei conform căreia propozițiile (nonsens): „Isus este Dumnezeu.", respectiv „Isus nu este Dumnezeu." au același *sens-teologic* care este dat de „natura divină-de a fi Dumnezeu" și amândouă trimit la aceeași „natură divină-de a fi Dumnezeu", iar acesta, principial-consecvent, este *sensul* lor *teologic*.

(Observație. Fără a intra aici în detaliile felului în care în anumite circumstanțe se exprimă Wittgenstein în Tractatus, este citată ilustrativ (doar parțial) următoarea propoziție:

> „Faptul că semnele „p" și „~p" *pot* <u>spune</u> [s.n.] același lucru este important. Căci aceasta arată că semnului „~" nu îi corespunde nimic în realitate.
> Faptul că într-o propoziție intervine negația nu este încă un indiciu al sensului ei (~~p = p). [...]"[283])

Este inserată în continuare o scurtă caracterizare a unei relații de fundal între ontologic, logic și limbaj (aici sunt avute în vedere propozițiile cu sens). Propozițiile cu sens sunt despre fapte. Faptele au un „atribut" definitoriu: sunt *cazuale*, sunt *contingente*:

> „Ceea ce se întâmplă, adică faptul, [...]."[284];
>
> „Lumea este tot ceea ce se întâmplă."[285];
>
> „[...] ce se întâmplă și, de asemenea, [...] ceea ce nu se întâmplă."[286].

[282] Tractatus P 4.021.
[283] Tractatus P 4.0621.
[284] Tractatus P 1.21.
[285] Tractatus P 1.
[286] Tractatus P 1.12.

Astfel, pentru Wittgenstein, dacă ‹ceva› NU are atributul *accidentalului*, sau are „atributul" *absolutului*, atunci nu este un fapt. Prin urmare, propozițiile cu sens nu pot să se refere la așa ‹ceva›. În ce privește logica, LOGICA **nu** este un „fapt"; nimic din logică nu este un fapt: „În logică nimic nu este accidental: [...]."[287];

„Logica nu este o doctrină, ci o imagine în oglindă a lumii. Logica este transcendentală."[288]

Prin urmare, propozițiile fără sens ale logicii nu sunt propriu-zis despre fapte; prin urmare ele nu pot să se refere (direct /ca și semnificație propriu-zisă) la fapte.[289]
Observație teologică. În orizontul teologico-analitic avut în vedere aici, „faptele" din Tractatus sunt evenimente din lumea omului, sau într-o formulare teologică, sunt evenimente ale lumii descrise în Geneză, rezultat al Creației Divine.

Fără a dezvolta aici relația complexă dintre ontologic, logic și limbaj va fi făcută următoarea observație clarificatoare cu privire la propozițiile cu sens și la felul în care acestea pot să apară ′combinate′ într-o propoziție compusă (mai general, într-un text), dar care să nu fie la rândul ei o propoziție cu sens. Acest aspect, din punct de vedere teologic (la fel filosofic și științific, dar nu și artistic) își are importanța sa pentru analiza de față. În primul rând arată limitele limbajului logic, inclusiv atunci când acesta este o condiție necesară pentru alte limbaje; în al doilea rând sugerează că, totuși, chiar și atunci când suntem ′logic-raționali′ în raport cu un anumit limbaj, trebuie avut în vedere, în anumite situații, avertismentul concluziv al ultimei propoziții (P 7.) din Tractatus: „Despre ceea ce nu se poate vorbi trebuie să se tacă.".

„Orice enunț despre ceea ce este complex poate fi descompus într-un enunț despre părțile sale componente și în acele propoziții ce descriu în mod complet ceea ce este complex."[290]

„Propoziția despre ceea ce este complex stă într-o relație internă cu [...] partea sa componentă.
Complexul poate fi dat numai prin descrierea lui, iar această descriere va fi corectă sau greșită. Propoziția în care este vorba de un complex, atunci când acesta nu există, nu va fi un nonsens, ci pur și simplu una falsă. [...]."[291]

„Este evident că analizând propozițiile trebuie să ajungem la propoziții elementare [...]. Aici se ridică întrebarea cum ia naștere conexiunea ce constituie propoziția."[292,293]

---

[287] Tractatus P 2.012.
[288] Tractatus P 6.13.
[289] Comentarii complementare acestor aspecte se găsesc în CAPITOLUL III. Teologie analitică și limbaj – o structurare posibilă a limbajului teologic – 3.3.2. Imagine teologică – despre posibilitatea unei analogii cu imaginea-fapt.
[290] Tractatus P 2.0201.
[291] Tractatus P 3.24.
[292] Tractatus P 4.221.
[293] În analiza „părților componente" ale unei propoziții compuse, pe lângă identificarea propozițiilor elementare trebuie să intre și specificarea relației (/relațiilor) logice dintre propozițiile elementare.

Sunt avute în vedere propozițiile cu sens. Exemplu. „Șarpele este mamifer și în sectorul vestic al grădinii zoologice se află mamiferele.” Această propoziție compusă este cu sens: • propoziția elementară („p”): „Șarpele este mamifer.” este o propoziție biologică, dar ea este falsă, căci șerpii nu sunt mamifere. (Istoric, de exemplu, într-o vreme se credea că: „Balenele sunt pești.”, dar propoziția s-a dovedit biologic falsă, deoarece: „Balenele sunt mamifere.”); • propoziția elementară („q”): „În sectorul vestic al grădinii zoologice se află mamiferele.” este, la rândul ei, o propoziție cu sens (putem, eventual, presupune că este adevărată [sau falsă]). Forma logică subiacentă propoziției compuse inițiale este următoarea: „p $\wedge$ q”, iar întrucât „p” este biologic falsă și prin asocierea unei valori similare de adevăr logic ea este și logic falsă, propoziția compusă – ca și conjuncție logică cu semnificații factuale – este considerată și factual falsă. Ea nu este o propoziție nonsens, ci o propoziție cu sens falsă. O astfel de abordare face, printre altele, ca în situația în care anumite propoziții cu sens au fost considerate la un moment dat ca fiind adevărate: „Balenele sunt pești.”, dar ulterior s-a stabilit că „Balenele sunt mamifere.”, să nu transforme propozițiile inițiale în „nonsensuri”, ci în propoziții cu sens false.

Observație complementară. O propoziție de felul: „Șarpele este diavolul și în sectorul vestic al grădinii zoologice se află șerpii.”, nu este o propoziție falsă, ci o propoziție nonsens; nici teologic, în ′contextul/cadrul grădinii zoologice′, nu se pune problema adevărului sau falsității propoziției elementare: „Șarpele este diavolul.”. (Se poate accepta, în cel mai firesc mod, că cineva care vizitează o grădină zoologică, oricât de credincios ar fi, nu merge să viziteze grădina zoologică și sectorul șerpilor cu intenția de a vedea „întruchiparea diavolului” sau „animalul blestemat de Dumnezeu” [«[14] Domnul Dumnezeu i-a zis șarpelui: „Fiindcă ai făcut aceasta, blestemat să fii între toate animalele și fiarele câmpului; [...].”»[294]]. Astfel de construcții-exemplificări analitice care se vor a fi dintre cele mai simple, mai directe, doresc să evidențieze încă odată, și încă odată, cât de important este să nu se amestece, să nu se suprapună domenii diferite, limbaje diferite.)

Să observăm în continuare că ambele propoziții: „$\underbrace{\text{Șarpele}}_{S}$ este $\underbrace{\text{mamifer}}_{P}$.” și, respectiv „$\underbrace{\text{Șarpele}}_{S}$ este $\underbrace{\text{diavolul}}_{P}$.” au aceeași formă logică: „S este P.” fiind, din punct de vedere logic, corect construite. În schimb, în timp ce predicatul logic (/atributul) „mamifer” poate fi asociat subiectului logic „șarpe” și astfel propoziția să fie una cu sens, predicatul logic (/atributul) „diavol” nu poate fi asociat subiectului logic „șarpe”

[294] Geneza 3, 14 [I. Originea lumii și a omului Creația și căderea în păcat – *Căderea omului*] – Vechiul Testament, *Biblia* – Departamentul de Cercetare Biblică, Iași 2016

astfel încât propoziția să fie o propoziție cu sens. Însă, aspect important, nimic nu împiedică – așa cum tocmai s-a subliniat, din perspectiva logicii – o astfel de asociere, cu precizarea că în acest caz propoziția este una nonsens, iar atribuirea unei valori de adevăr (non-logice) acestei propoziții este problematică (necesită analiză și precizări în funcție de diferitele ‹domenii non-factuale› în care ea poate să apară). În același spirit, propoziția din textul biblic al Genezei: «[1] Șarpele era cel mai viclean dintre toate animalele câmpului pe care le făcuse Domnul Dumnezeu. [...].»[295] – cu forma logică de bază: „$\underbrace{\text{Șarpele}}_{S}$ este $\underbrace{\text{viclean}}_{P}$." – este, la rândul ei, o propoziție nonsens. Mai mult chiar, în acest verset «[1] Șarpele era cel mai viclean[296] dintre toate animalele câmpului pe care le făcuse Domnul Dumnezeu. Și a zis către femeie: [...].» – strâns legat de contextul biblic în care el este plasat – „șarpele" apare ca întruchipare a Diavolului („Șarpele este diavolul."). Propoziția din nota 1[b]: „Șarpele apare aici ca o ființă în spatele căreia se află dușmanul prin excelență al omului [Diavolul n.n.]." sugerează că este vorba de o metaforă, în acest context metafora răului suprem [Diavolul] care vrea să rupă relația omului cu Dumnezeu. Dintr-o perspectivă filosofico-analitică, aici și din perspectiva teologiei analitice, o metaforă este o propoziție nonsens pentru care problema adevărului sau falsității (inclusiv teologice) nu se pune; cu alte cuvinte, nu este vorba în acest caz de o propoziție teologică adevărată sau falsă în conformitate cu criteriile de adevăr ale teologiei.)]

> „A înțelege o propoziție [′propoziție cu sens′ n.n.] înseamnă a ști ce se întâmplă dacă ea este adevărată. (O putem, așadar, înțelege fără a ști dacă este adevărată.) O înțelegem dacă îi înțelegem părțile componente."[297]

Legat de propozițiile wittgensteiniene anterioare și de ultima propoziție cu sens, fie, în completare, următorul exemplu teologic, similar celui de mai sus: „În a treia călătorie misionară, apostolul Paul, după ce a străbătut regiunile nordice, a coborât la Efes[298] și aici i-a prigonit pe creștini.". Propoziția prezintă descrierea unor fapte cu relevanță teologică. Analizând propoziția, sunt identificabile, în principiu, două propoziții elementare: „Apostolul Paul, în timpul celei de-a treia călătorii misionare a sa, după un anumit parcurs, a ajuns în localitatea Efes." și, respectiv „Apostolul

---

[295] Geneza 3, 1 [I. Originea lumii și a omului Creația și căderea în păcat – *Căderea omului*] – Vechiul Testament, *Biblia* – Departamentul de Cercetare Biblică, Iași 2016

[296] Nota1.[b]: „Șarpele apare aici ca o ființă în spatele căreia se află dușmanul prin excelență al omului, în care *Cartea Înțelepciunii*, și, mai apoi, *Noul Testament* și toată tradiția creștină, au recunoscut Diavolul (cf. Iob 1 ,6)." – Geneza 3, 1 [I. Originea lumii și a omului Creația și căderea în păcat – *Căderea omului*] – Vechiul Testament, *Biblia* – Departamentul de Cercetare Biblică, Iași 2016

[297] Tractatus P 4.024.

[298] «[...] Paul, după ce a străbătut regiunile nordice, a coborât la Efes.» – Fapte 19, 1 [VIII. A treia călătorie misionară – *Paul la Efes*] – Noul Testament, Sapientia

Paul i-a prigonit pe creștinii din Efes.”. Forma logică subiacentă acestei propoziții este: „p ∧ q”. În mod evident înțelegem ce se întâmplă, despre ce anume este vorba, în propoziția: „Apostolul Paul, în timpul celei de-a treia călătorii misionare a sa, după un anumit parcurs, a ajuns în localitatea Efes.”. Dar, de asemenea, înțelegem și ce ar putea să însemne adevărul propoziției „Apostolul Paul i-a prigonit pe creștinii din Efes.” deoarece Paul (/Saul), până la convertirea sa petrecută pe drumul spre Damasc[299], a fost unul dintre prigonitorii marcanți ai creștinilor. În acest fel, într-un comentariu de factura analitică propusă, înțelegem propoziția „În a treia călătorie misionară, apostolul Paul, după ce a străbătut regiunile nordice, a coborât la Efes și aici i-a prigonit pe creștini.” pentru că știm ce se întâmplă dacă ea este adevărată. Însă, propoziția „Apostolul Paul i-a prigonit pe creștinii din Efes.” este falsă și prin urmare și propoziția compusă este falsă, dar, totuși, o putem înțelege fără a fi adevărată. Ea este în acest fel o propoziție cu referire la un complex bine determinat de fapte, este deci o propoziție cu sens – nu una lipsită de sens sau nonsens –, ci falsă.

Comparativ cu aceste ultime exemple, pentru clarificări logico-analitice care prezintă interes la nivel de limbaj pentru teologia analitică, este propus în continuare spre analiză un exemplul aparte, foarte simplu, dar, în același timp, foarte sugestiv. Fie următoarele propoziții compuse: • „Afară plouă sau nu plouă.”; și, respectiv • „Afară plouă și nu plouă.”.

Urmând calea precedentă, și în acest caz vor fi enunțate în prealabil câteva propoziții, avute ca referință, din Tractatus.

> „Printre grupele posibile de condiții de adevăr, există două cazuri extreme.
> Într-unul dintre aceste cazuri, propoziția este adevărată pentru toate posibilitățile de adevăr ale propozițiilor elementare. Spunem că condițiile de adevăr sunt *tautologice*.
> În cel de-al doilea caz, propoziția este falsă pentru toate posibilitățile de adevăr: condițiile de adevăr sunt *contradictorii*.
> În primul caz numim propoziția o tautologie; în cel de-al doilea, o contradicție.”[300]

> „Propoziția arată ceea ce spune: tautologia și contradicția arată că ele nu spun nimic.
> Tautologia nu are condiții de adevăr, deoarece ea este necondiționat adevărată; iar contradicția nu este adevărată în nici o condiție.
> Tautologia și contradicția sunt propoziții lipsite de sens. [...]
> (Nu știu, de exemplu, nimic despre vreme când știu că plouă sau nu plouă.)”[301]

> „Dar tautologia și contradicția nu sunt nonsensuri; ele aparțin simbolismului, și anume într-un mod asemănător celui în care „0” aparține simbolismului aritmeticii.”[302]

---

[299] Fapte 9, 1-19 [III. RĂSPÂNDIREA CREDINȚEI ÎN AFARA IERUSALIMULUI – *Convertirea lui Saul*] – Noul Testament, Sapientia

[300] Tractatus P 4.46.

[301] Tractatus P 4.461.

[302] Tractatus P 4.4611.

„Tautologia și contradicția nu sunt imagini ale realității. Ele nu înfățișează nici o stare de lucruri posibilă. Căci prima admite *orice* stare de lucruri posibilă, cealaltă *nici una*. În tautologie condițiile acordului cu lumea – relațiile de reprezentare – se anulează reciproc, astfel încât ea nu stă în nici o relație de reprezentare cu realitatea.”[303]

Propozițiile compuse de mai sus au ca și părți componente două propoziții elementare cu sens: ‣„Afară plouă.” și ‣„Afară nu plouă.” aflate într-o relație (/conexiune) de disjuncție logică, respectiv de conjuncție logică. Oricare dintre aceste „propoziții elementare” poate fi adevărată sau falsă prin corespondența sa (sau necorespondența sa) cu faptele.

Fie acum propoziția compusă: „Afară plouă sau nu plouă.”. Această propoziție este însă întotdeauna adevărată indiferent de faptele (‹faptul›) care sunt (‹este›) ′afară′ [starea vremii]; „propoziția este adevărată pentru toate posibilitățile de adevăr ale propozițiilor elementare”; ea exprimă un „adevăr absolut” și prin urmare ei nu îi poate corespunde un ‹fapt› anume (/determinat), căci faptul este ′ceva′ care poate să se întâmple sau poate să nu se întâmple („[...] În lume[304] totul este cum este și totul se întâmplă cum se întâmplă; [...] Căci orice eveniment și orice fel de a fi sunt întâmplătoare. Ceea ce îl face să nu fie întâmplător nu poate să fie *în* lume; căci dacă ar fi așa, acel ceva ar fi iarăși întâmplător. El trebuie să stea în afara lumii.”[305]); în raport cu un ‹fapt determinat› o propoziție cu sens poate să fie ori adevărată, ori falsă, în nici un caz absolut adevărată. *Forma logică* a propoziției „Afară plouă sau nu plouă.” este *tautologia*, iar propoziția este, LOGIC, o tautologie [„Tautologia nu are condiții de adevăr, deoarece ea este necondiționat adevărată.”]. Astfel, o propoziție din limbajul natural sau științific sau teologic a cărei formă logică este tautologia nu poate fi o imagine a realității întrucât ea nu înfățișează nici o stare de lucruri *posibilă*, ea admite *orice* stare de lucruri posibilă [„În tautologie condițiile acordului cu lumea – relațiile de reprezentare – se anulează reciproc, astfel încât ea nu stă în nici o relație de reprezentare cu realitatea.”]. Conform opiniei lui Wittgenstein, înțelegem o propoziție cu sens numai atunci când *știm* ce se întâmplă, numai atunci când *cunoaștem* ‹faptul› la care se referă dacă ea este adevărată; mai mult, o propoziție cu sens trebuie să poată fi înțeleasă dacă îi înțelegem părțile componente, adică propozițiile sale elementare și relația logică dintre ele. În cazul propoziției „Afară plouă sau nu plouă.” înțelegem propozițiile elementare (și relația dintre ele), știm că ea este adevărată, dar nu știm, nu cunoaștem ‹faptul› la care ea se referă pentru că acesta ar trebui să fie atunci conjunctural, iar în acest fel ar trebui să existe posibilitatea ca o propoziție ce se referă la el să fie falsă. Prin urmare, propoziția „Afară plouă sau nu plouă.” nu poate

[303] Tractatus P 4.462.
[304] „Lumea este totalitatea faptelor [...].” – Tractatus P 1.1.
[305] Tractatus P 6.41.

avea un sens factual [„Nu știu nimic despre vreme când știu că plouă sau nu plouă."] sau, cu alte cuvinte, nu este o propoziție cu sens. Această analiză ne permite să facem următoarea observație importantă: înțelegerea părților componente ale unei propoziții este o condiție necesară pentru înțelegerea unei propoziții cu sens, dar nu este și o condiție suficientă: înțelegerea părților componente ale unei propoziții nu este suficientă pentru a garanta că propoziția compusă este o propoziție cu sens.

Fie acum, complementar, propoziția: „Afară plouă și nu plouă.", propoziție în raport cu care pot fi făcute considerații analoage celor anterioare: această propoziție este întotdeauna falsă indiferent de faptele (‹faptul›) care sunt (‹este›) ′afară′ [starea vremii]; „propoziția este falsă pentru toate posibilitățile de adevăr ale propozițiilor elementare"; ea exprimă un „‹fals› absolut" și prin urmare ei nu îi poate corespunde ‹un fapt› anume (/determinat), căci faptul este ′ceva′ care poate să se întâmple sau poate să nu se întâmple și în raport cu care o propoziție cu sens poate să fie ori adevărată, ori falsă, în nici un caz absolut falsă. *Forma logică* a propoziției „Afară plouă și nu plouă." este *contradicția*, iar propoziția este, LOGIC, o contradicție. [„Contradicția nu este adevărată în nici o condiție."]

Astfel, o propoziție din limbajul natural sau științific sau teologic a cărei formă logică este contradicția nu poate fi o imagine a realității întrucât ea nu înfățișează nici o stare de lucruri *posibilă*, ea nu admite nicio stare de lucruri posibilă. Prin urmare, propoziția „Afară plouă și nu plouă." nu poate avea un sens factual [analog cu situația ′non-factuală′ anterioară, nici în acest caz „nu știu nimic despre vreme când știu că plouă și nu plouă."] sau, cu alte cuvinte, nu este o propoziție cu sens.

Concluzionând, fără alte comentarii, se poate afirma că propozițiile „Afară plouă sau nu plouă." și, respectiv „Afară plouă și nu plouă." nu sunt propoziții cu sens.

În prelungirea celor spuse, o întrebare analitică la nivel de limbaj care se poate pune este următoarea: „Dacă aceste „propoziții din limbajul natural" nu sunt propoziții cu sens, atunci ce fel de propoziții sunt: *propoziții fără sens* sau *propoziții nonsens*?". Răspunsul care va fi dat în continuare, în fond este vorba de o interpretare, deși este formulat în spiritul Tractatus-ului, din anumite puncte de vedere se diferențiază de poziția exprimată prin propozițiile wittgenstainiene așa cum apar acestea în contextele respective. (Pentru coerența lecturii acestea sunt reluate parțial în continuare: „[...] Propoziția în care este vorba de un complex, atunci când acesta nu există, nu va fi un nonsens, ci pur și simplu una falsă. [...]."[306]; „[...] Tautologia și contradicția sunt propoziții lipsite de sens. [...]"[307]; „Dar tautologia și contradicția nu sunt nonsensuri;

[306] Tractatus 3.24.
[307] Tractatus P 4.461.

ele aparțin simbolismului, și anume într-un mod asemănător celui în care „0" aparține simbolismului aritmeticii."[308].)
Formele logice ale propozițiilor compuse examinate sunt exprimate logic prin următoarele două *propoziții fără sens*: „$p \vee q$", respectiv „$p \wedge q$"; încă odată, acestea sunt *propoziții fără sens* ale logicii și ele sunt o *tautologie*, respectiv o *contradicție*.

Înainte de a continua, va fi subliniată explicit una dintre presupozițiile de bază care articulează, în parte, analizele din lucrarea de față. În acest scop este prezentat la început, pentru mai multă sugestivitate, un exemplu matematic:
• Fie propoziția matematică: „$3 + 4 = 7$". Aceasta este o *propoziție* (matematică) *fără sens*. Propoziția: „Trei băieți împreună cu (/+) patru fete formează $\left(/\underbrace{\text{fac}}_{=}\right)$ un grup de șapte copii." este, însă, o propoziție cu sens, ea se referă la un fapt, și anume la un grup de șapte copii format din trei băieți și patru fete. Acest 'fapt' este considerat aici ca fiind corelat exclusiv cu un context natural, cum ar fi, de exemplu, o grupă de copii la un curs de înot. Următoarea schemă sugerează cum propoziția fără sens a devenit o propoziție cu sens:

$$„\underbrace{3}_{\text{băieți}}\ \underbrace{+}_{\text{împreună cu}}\ \underbrace{4}_{\text{fete}}\ \underbrace{=}_{\underbrace{\text{fac}}_{\text{formează un grup de}}}\ \underbrace{7}_{\text{copii}}".$$

Propoziția fără sens a devenit o propoziție cu sens prin încărcarea simbolurilor cu semnificații din lumea faptelor (factuale/empirice). Forma matematică este dată, simplu spus, de adunarea numerelor naturale (riguros matematic, de: „*operația de adunare* din monoidul aditiv al numerelor naturale").
•• Fie acum, complementar exemplului anterior, propoziția matematică: „$1 + 1 + 1 = 3$". Aceasta este o *propoziție* (matematică) *fără sens*. Propoziția (compusă): „Fiii lui Noe sunt: Sem, Ham și Iafet; aceștia sunt cei trei fii ai lui Noe."[309] este, însă, o propoziție cu sens, ea se referă la un fapt, și anume la un grup de trei copii format din trei băieți. În cazul de față, acest 'fapt' este considerat ca fiind corelat cu un context teologic: ‹pregătirile pentru potop›; dar, faptul ca atare rămâne însă natural, neavând în sine nici un 'ingredient' transcendent, absolut etc., fiind, în mod evident, conjunctural. Următoarea schemă sugerează cum propoziția fără sens a devenit o propoziție cu sens: $„\underbrace{1}_{\text{Sem}}\ \underbrace{+}_{\text{împreună cu}}\ \underbrace{1}_{\text{Ham}}\ \underbrace{+}_{\text{împreună cu}}\ \underbrace{1}_{\text{Iafet}}\ \underbrace{=}_{\underbrace{\text{fac}}_{\text{formează un grup de}}}\ \underbrace{3}_{\text{copii/fii}}"$. Și

[308] Tractatus P 4.4611.
[309] [18] «Fii lui Noe, care au ieșit din arcă, erau: Sem, Ham și Iafet. [...]. [19] Aceștia erau cei trei fii ai lui Noe și din ei s-au răspândit [oamenii] pe tot pământul.» – Geneza 9, 18-19, [I. ORIGINEA LUMII ȘI A OMULUI – DE LA NOE LA ABRAHAM – *Fiii lui Noe: Sem, Ham și Iafet*] – Vechiul Testament, *Biblia* – Departamentul de Cercetare Biblică, Iași 2016

în acest caz propoziția fără sens (cu forma matematică dată de adunarea numerelor naturale) a devenit o propoziție cu sens prin încărcarea simbolurilor cu semnificații din lumea faptelor (factuale/empirice). Acest exemplu teologic, comentat într-un registru științific-istoric, ridică următoarele rezerve la nivel istoric-factual: nu există dovezi științifice nici ale existenței respectivei corăbii, nici ale existenței personajului Noe și, implicit, ale fiilor acestuia. Dar, chiar dacă la un moment dat Noe este în relație (/dialog) cu Dumnezeu: «[13] Dumnezeu i-a zis lui Noe: [...]. [14] Fă-ți o arcă din lemn de chiparos [...].»[310], iar în limbaj teologic, conform analizei de față, aceste propoziții sunt propoziții nonsens (în ele este prezentă o dimensiune transcendentă explicită: „cuvântul lui Dumnezeu"), propoziția: [18] «Fii lui Noe, care au ieșit din arcă, erau: Sem, Ham și Iafet. [...].»[311] este, în schimb, o propoziție cu sens, dar, științific-istoric ea este falsă în absența [cel puțin momentan] dovezilor (/criteriilor de adevăr) specifice istoriei pentru a statua adevărul unei astfel de propoziții. (! Cu referire la propozițiile care descriu dialogul lui Dumnezeu cu Noe, Istoria-știința nu poate face nicio afirmație despre adevărul sau falsitatea lor. [„Despre ceea ce nu se poate vorbi trebuie să se tacă."[312]])

Aceste două exemple au vrut, pe de o parte, să sublinieze odată în plus cum propoziții lipsite de sens (logice; matematice) devin propoziții cu sens (despre fapte), iar, pe de altă parte, să sublinieze încă odată cum o propoziție despre fapte este considerată o propoziție cu sens indiferent dacă faptele ca atare sunt, de exemplu, considerate într-un context natural-științific sau într-un context natural-teologic, adică *din* această lume a omului [fără a fi însoțite, în acest ′sens natural′ al lor, de vreun ′sens exterior′ adăugat lor, „din afara lumii"[313]; în cazul de față de un ′sens teologic iudeo-creștin′]).

Fie acum propozițiile elementare cu sens: „Noe a avut trei fii.", respectiv „Fii lui Noe se numeau Sem, Ham și Iafet. Fiecare din aceste propoziții este adevărată sau falsă, prin corespondența sau nu cu faptele la care se referă. Considerăm în continuare propoziția compusă cu aceste propoziții elementare: „Noe a avut trei fii și fii lui Noe se numeau Sem, Ham și Iafet.". Propoziția trebuie să aibă o formă logică corespunzătoare ei – aici conjuncția logică „ $\wedge$ " – iar ea este adevărată sau falsă ca urmare a stabilirii corespondenței (/sau nu) cu faptele la care se referă.

În acest punct al analizei vom prezenta foarte schematic un exemplu care va fi analizat în detaliu în paragraful dedicat câtorva completări analitice privind „adevărul"

---

[310] Geneza 6, 13-14, [I. ORIGINEA LUMII ȘI A OMULUI – POTOPUL – *Pregătirile pentru potop*] – Vechiul Testament, *Biblia* – Departamentul de Cercetare Biblică, Iași 2016

[311] Geneza 9, 18, [I. ORIGINEA LUMII ȘI A OMULUI – DE LA NOE LA ABRAHAM – *Fiii lui Noe: Sem, Ham și Iafet*] – Vechiul Testament, *Biblia* – Departamentul de Cercetare Biblică, Iași 2016

[312] Tractatus P 7.

[313] „Sensul lumii trebuie să stea în afara ei. [...]." – Tractatus P 6.41.

propozițiilor *fără sens* / *cu sens* / *nonsens*. Exemplul prezintă existența unor diferențe între „adevărul" *propozițiilor lipsite de sens* și „adevărul" *propozițiilor cu sens*.

Reluăm primul exemplu de mai sus. „Într-o grupă de înot de la Palatul copiilor sunt trei băieți și patru fete, deci în total nouă copii." Deoarece este încălcat adevărul matematic (formal) $3 + 4 \neq 9$, cu alte cuvinte propoziția matematică lipsită de sens din spatele faptelor este falsă, nu se mai pune în discuție stabilirea corespondenței cu faptele. Considerăm însă că propoziția matematică (/logică) din spatele faptelor este adevărată: „Într-o grupă de înot de la Palatul copiilor sunt trei băieți și patru fete, deci în total șapte copii." Această propoziție îndeplinește condiția necesară de adevăr matematic (logic) $3 + 4 = 7$, însă ea nu este încă, la nivel de fapte, adevărată. Pentru adevărul ei trebuie stabilită corespondența cu faptele. Dacă în grupa de înot sunt trei băieți și patru fete ea este adevărată, în schimb dacă sunt, de exemplu, patru băieți și trei fete ea este falsă chiar dacă $3 + 4 = 7$. Adevărul sau falsitatea propozițiilor cu sens depinde de corespondența lor cu faptele. Astfel, *principial*, adevărul propozițiilor fără sens este doar o condiție necesară pentru adevărul propozițiilor cu sens. Mai general, dacă o propoziție fără sens este încărcată cu semnificații exterioare logicii (/matematicii) [cum este cazul propozițiilor obișnuite despre fapte sau al celor științifice sau al celor de teologie rațională etc.], atunci problema stabilirii adevărului acestor propoziții ține de criterii specifice domeniului respectiv.

Completăm acum acest exemplu matematic cu unul logic.

Fie următoarea propoziție logică compusă – «implicația logică» – (lipsită de sens):

$$„\overbrace{\underbrace{p}_{\text{propoziție elementară}} \quad \rightarrow \quad \underbrace{q}_{\text{propoziție elementară}}}^{\text{propoziție compusă}}"$$

în lectura: „Dacă „p", atunci „q"."

Tabelul de adevăr logic al implicației este:

p	q	p → q
F	F	A
F	A	A
A	A	A
A	F	F

Vom conveni să asociem, prin corespondență, „adevărului factual" al propozițiilor elementare cu sens același „adevăr logic" pentru propozițiile logice elementare corespunzătoare.

Pentru simplitatea expunerii și clarificărilor este ales un exemplu elementar din fizică.

Fie propoziția compusă:

$$\underbrace{\overbrace{„\text{Dacă } \overbrace{\underbrace{\text{două sarcini electrice sunt de semne contrare}}_{\text{propoziție elementară cu sens}}}^{p}\text{, atunci } \overbrace{\underbrace{\text{sarcinile electrice se atrag}}_{\text{propoziție elementară cu sens}}}^{q}."}^{p \rightarrow q}}_{\text{propoziție compusă [cu sens]}}$$

Cele două propoziții elementare sunt, amândouă, propoziții cu sens. Este propoziția compusă o propoziție cu sens? Răspunsul este afirmativ pentru că trimite la un *fapt*: „într-un laborator sunt observate fizic două sarcini electrice cărora le este atribuit semnul de sarcină și, totodată, este urmărită comportarea (dinamica) lor". (Desigur, atribuirea semnului de sarcină poate să fie corect făcută și atunci propoziția cu sens „p" este adevărată fizic sau, de exemplu, din cauza anumitor erori de măsurare atribuirea să fie greșită, situație în care propoziția este falsă din punct de vedere fizic (științific); aceleași observații pot fi făcute și în raport cu propoziția cu sens „q"). Presupunem, pentru început, că ambele propoziții cu sens, „p", respectiv „q" sunt adevărate științific. Acum: „Ce se poate spune despre adevărul factual al propoziției cu sens compuse?". Perspectiva unui răspuns, propusă aici, este în acord cu uzanțele științifice privind raportarea la realitate și atribuirea de sensuri factuale în limbaj științific [(!) e vorba de științe empirice, precum ‹fizica›]; astfel, perspectiva de răspuns este următoarea: propoziția cu sens compusă este adevărată numai în situația în care ambele propoziții elementare cu sens sunt adevărate.[314] În consecință, se observă că din tabelul implicației logice, pentru adevărul propoziției cu sens: „Dacă două sarcini electrice sunt de semne contrare, atunci sarcinile electrice se atrag." rămâne logic relevantă doar linia:

p	q	$p \to q$
A	A	A

Următoarele remarci sunt importante pentru ceea ce se urmărește a fi subliniat în analiza de față. Discuția va fi limitată făcând referire doar la o singură linie.

Considerăm linia logică:

p	q	$p \to q$
F	A	A

Pornind de la această linie reluăm propoziția: „Dacă două sarcini electrice sunt de semne contrare, atunci sarcinile electrice se atrag.", dar acum cu precizarea că prima propoziție este considerată, factual-fizic, falsă. În continuare, fără a intra în analize de detaliu suplimentare, asociem în mod corespunzător – conform convenției stabilite – falsului ′fizic′ al primei propoziții falsul ei ′logic′ și reconfigurăm exprimarea în limbaj sub forma: „Dacă două sarcini electrice sunt de același semn, atunci sarcinile electrice se atrag." [încă odată, aceasta este o alternativă de exprimare sugestivă care are însă *semnificația* construcției logico-lingvistice tocmai prezentate]. În mod evident această propoziție compusă, cu sens factual-fizic, este falsă în fizică. Dar, ca și propoziție fără sens, logică, ea este adevărată. Prin analogie, situația este logic similară cu cea din exemplul anterior cu propoziția fără sens, matematică, $3 + 4 = 7$ adevărată.

314 Strict legat de acest context al analizei nu este abordată aici nici problema criteriilor (științifice) de adevăr ale propozițiilor cu sens, nici problema felului în care sunt conectate, corelate, relaționate propozițiile cu sens între ele. (De exemplu, este lipsită de relevanță fizică o corelare de felul: „Dacă două sarcini electrice q_1 și q_2 sunt de semne contrare, atunci două corpuri de mase m_1 și m_2 se atrag.".)

❍ Complementar celor spuse mai sus este prezentat în continuare un exemplu analitic – foarte sugestiv la nivel de limbaje – cu referire la relația dintre propoziții fără sens ale logicii și propoziții matematice, propoziții înțelese în acest exemplu ca propoziții ale logicii ′încărcate′ cu semnificații/sensuri matematice [relația „limbaj logic” / „limbaj matematic”]. (Observație. În contextul general al cărții, atunci când propozițiile logicii și ale matematicii sunt considerate ca aparținând aceleiași clase: cea a *propozițiilor fără sens*, este avut în vedere doar aspectul lor pur formal lipsit, în principal, de orice sensuri (/semnificații) factuale [sau, în carte, teologice].)

Fie, ca referință ilustrativă, următorul exemplu de incluziune a două mulțimi $B = \{1,2,5\}, A = \{1,2,3,4,5\}; B \subseteq A$. În cuvinte, incluziunea $B \subseteq A$ se exprimă astfel: „Mulțimea B este inclusă în mulțimea A dacă și numai dacă orice element care aparține mulțimii B aparține și mulțimii A.”.

Definiția matematică a incluziunii mulțimilor, folosind propoziții ale logicii ′încărcate′ însă cu semnificații/sensuri matematice (pentru simbolurile logice), este următoarea:

$$B \underbrace{\subseteq}_{\text{inclusă}} A \quad \overbrace{\Leftrightarrow}^{\text{dacă și numai dacă}} \quad \underbrace{\forall}_{\text{orice element}} \underbrace{x} \left(x \underbrace{\in}_{\text{aparține}} B \overbrace{\Rightarrow}^{\text{implică}} x \underbrace{\in}_{\text{aparține}} A \right).$$

Considerăm, în continuare, o mulțime specială din matematică: „mulțimea vidă”. Într-o caracterizare intuitivă, *mulțimea vidă* este mulțimea care nu are niciun element; notație: $\emptyset$.

Definiția formal-matematică a mulțimii vide este:

$$\emptyset = \left\{ x \,\middle|\, \underbrace{\overbrace{x \neq x}^{\text{negarea Principiului logic al identității}}}_{\text{sunt considerate acele elementele care au această proprietate}} \right\}.$$

• Observație matematică. În geometria euclidiană, propoziția: „Printr-un punct dat, exterior unei drepte, se pot duce cel puțin două drepte paralele la dreapta dată.” nu este o propoziție ‹ne-matematică (lipsită de sens matematic etc.)›, ci este, pur și simplu, o propoziție matematică falsă în cadrul geometriei euclidiene; ea este negația unei propoziții matematice adevărate: axioma de paralelism a geometriei euclidiene. [În schimb, ea este o propoziție matematică adevărată în cadrul geometriei Bolyai-Lobacevski[315].]

•• Observație logică. „Spre deosebire de logica clasică aristoteliană, care este o *logică bivalentă*, sistemul logic pus la punct de savantul polonez *Jan Łukasiewicz* renunță la *principiul terțului exclus* și acceptă pentru o propoziție posibilitatea existenței a trei

[315] Geometria Bolyai-Lobacevski este una dintre geometriile neeuclidiene.

valori de adevăr, „adevărat”, „fals” și „necunoscut”.”[316,317] Analog situației matematice ilustrate anterior, cu referire acum la logica bivalentă, enunțul: „Pentru o propoziție logică există mai mult de două valori posibile de adevăr.” nu este o propoziție ‹ne-logică (lipsită de sens logic etc.)›, ci este, pur și simplu, o propoziție logică falsă în cadrul logicii bivalente; ea este negația unei propoziții logice adevărate: *principiului terțului exclus.* Astfel, în prelungirea acestor observații, se poate spune despre propoziția matematică („predicatul logic”): „$x \neq x$” că este o propoziție falsă.[318]
Folosind definiția:

$$\emptyset = \{x | x \neq x\},$$

și punând în relația de definiție a incluziunii mulțimilor în loc de mulțimea B mulțimea vidă $\emptyset$, se obține următorul rezultat:

$$\emptyset \subseteq A \Leftrightarrow \forall x \left(\underbrace{x \in \emptyset}_{\substack{\text{falsă matematic} \\ \text{(deoarece fiecare element este identic cu el însuși} \\ \text{[nu încalcă Principiul logic al identității])}}} \rightarrow x \in A \right);$$

Asociem „falsului matematic” ⟼ „falsul logic”:

$$\emptyset \subseteq A \Leftrightarrow \forall x \left(\underbrace{\underbrace{x \in \emptyset}_{\text{falsă logic}} \rightarrow x \in A}_{\text{adevărată logic}} \right),$$

ceea ce logic înseamnă:

$$\underbrace{\emptyset \subseteq A \Leftrightarrow \forall x \left(\underbrace{\underbrace{x \in \emptyset}_{\text{falsă logic}} \rightarrow x \in A}_{\text{adevărată logic}} \right)}_{\text{adevărată logic}}.$$

Acum, asociem „adevărului logic” ⟼ „adevărul matematic”:

$$\underbrace{\emptyset \subseteq A \Leftrightarrow \forall x (x \in \emptyset \rightarrow x \in A)}_{\text{adevărată matematic}}.$$

---

316 https://www.scientia.ro/tehnologie/39-cum-functioneaza-lucrurile/861-cum-functioneaza-logica-trivalenta.html [Accesat 01 septembrie 2023]

317 La modul general, o *Logică polivalentă* este un sistem logic formalizat în care propozițiilor logice le sunt asociate mai mult de două valori posibile de adevăr.

318 Observație matematică. Propoziția „$x \neq x$” poate fi considerată și ca o propoziție matematică falsă prin aceea că ea neagă proprietatea de reflexivitate a relației de egalitate.

Mulțimea A fiind arbitrară, rezultatul *matematic*, formulat în cuvinte, este: „Mulțimea vidă este inclusă în orice mulțime.”. Rezultatul este pur matematic (și este un rezultat important în matematică). Propoziția este o *propoziție matematică fără sens*.

Observație critic-analitică complementară la nivel de transferuri între limbaje. Trecând acum „dincolo” de semnificația matematică a simbolurilor, prin încărcarea acestora cu *semnificații metafizice*, se poate formula, de exemplu, următoarea propoziție metafizică: „Nimicul (/neantul etc.) este în toate.”; (sau: „El – Nimicul – ne trimite tocmai către ființare.”[319]; sau, încă, tot cu referire la ‹nimic›: „ceea ce pur și simplu nu ființează, nimicul însuși, aparține ființării în întregul ei, în măsura în care fără ea nu ar mai fi nici nimicul” (M. Heidegger)[320]); toate aceste propoziții sunt calificate, în terminologia Tractatus-ului, drept *propoziții nonsens*. Trebuie făcută precizarea că o propoziție metafizică precum „Nimicul (/neantul etc.) este în toate.”, din perspectiva analizei de față, nu poate fi considerată ca având o legitimitate metafizică asigurată de matematică.

În Tractatus-ul lui Wittgenstein sunt exprimate clar astfel de delimitări, delimitări care, în ultimă instanță, țin de natura transcendentală a logicii și matematicii:

> „[...] propozițiile logice pot fi confirmate de experiență tot atât de puțin precum pot fi infirmate de experiență. Nu numai că o propoziție a logicii trebuie să nu poată fi infirmată prin nici o experiență posibilă, dar ea nici nu are voie să poată fi confirmată printr-o asemenea experiență.”[321]

Astfel de condiții sunt cât se poate de restrictive pentru știință. Formalismul logicii și al matematicii (*propoziții lipsite de sens*) exclude orice sens factual (*propoziții cu sens* – fie că este vorba de fapte obișnuite, ale vieții de zi cu zi ori de fapte științifice ['obiect' al unei științe sau alteia]). În același timp, formalismul logicii și al matematicii exclude și orice non-„sens” teologic (*propoziții nonsens existențiale, valorice etc.*). Nu numai pentru știință, dar și pentru teologie, logica, prin însăși natura sa, permite la nivelul unui discurs rațional teologic inferarea corectă unor propoziții teologice din alte propoziții teologice.

---

[319] Această propoziție este preluată după propoziția: „El – Nimicul în nimicnicirea sa – ne trimite tocmai către ființare.” [Heiddeger Martin – *Ce este Metafizica?*, în *Repere pe drumul gândirii*, Editura Politică, București, 1988, p. 45.], dar, cu remarca importantă că la Heidegger propoziția nu are câtuși de puțin un 'suport' matematic; aici este vorba doar de o ilustrare a unor tipuri de propoziții metafizice nonsens.

[320] https://www.contributors.ro/fenomenologia-nimicului/ [Accesat 01 septembrie 2023]

[321] Tractatus P 6.1222.

3.2. Propoziții fără sens

Propozițiile fără sens sunt, de asemenea, analizate, exemplificate și corelate cu alte propoziții, în multe contexte din lucrare; în acest paragraf caracterizarea și semnificarea lor este prezentată succint, cu referire numai la aspectele lor definitorii.

Propozițiile fără sens sunt, în principal, propoziții formale ce țin de limbajul logicii și al matematicii.

Prin încărcarea cu sensuri factuale a propozițiilor fără sens ale logicii (/matematicii) acestea devin *propoziții cu sens*.[322] [Este vorba, în fond, de problema semantică a semnificării semnelor (/simbolurilor) logice (/matematice) prin nume și propoziții (elemente care la rândul lor primesc semnificații și sensuri etc. – aspectele propriu-zis semantice nu sunt abordate aici[323])].

> „Propozițiile logice descriu eșafodajul lumii sau mai degrabă ele îl arată. Ele „tratează” despre nimic. Ele presupun că numele au semnificație, iar propozițiile elementare sens. Și aceasta este legătura lor cu lumea. [...].”[324].
>
> „Ne facem imagini ale faptelor.”[325]
>
> „Imaginea este un fapt.”[326]
>
> Avem însă și „imagini logice”, respectiv „imagini matematice”:
> Dacă forma reprezentării este forma logică [„matematică” n.n.], atunci imaginea se numește imagine logică [„matematică” n.n.].”[327]

S-a afirmat mai sus că în măsura în care ne facem imagini ale faptelor, aceste imagini „spun”, ele sunt propoziții cu sens care „spun”, nu „arată”. În schimb, în măsura

---

[322] Cu referire la propozițiile fără sens ale matematicii redăm următorul text (definitoriu pentru paradigma modernă de «științificitate»): „Filosofia este scrisă în această mare carte care stă deschisă permanent în fața ochilor noștri (mă refer la univers), dar care nu poate fi înțeleasă decât dacă cineva învață mai întâi să înțeleagă limba și să cunoască caracterele în care este scrisă. Este scrisă în limbaj matematic, iar caracterele sunt triunghiuri, cercuri și alte figuri geometrice, fără de care înseamnă că, omenește, este aproape imposibil să se înțelegă vreun cuvânt din ea; în absența acestora este o rătăcire zadarnică printr-un labirint întunecat.” („La filosofia è scritta in questo grandissimo libro che continuamente ci sta aperto innanzi a gli occhi (io dico l'universo), ma non si può intendere se prima non s'impara a intender la lingua, e conoscer i caratteri, ne' quali è scritto. Egli è scritto in lingua matematica, e i caratteri son triangoli, cerchi, ed altre figure geometriche, senza i quali mezi è impossibile a intenderne umanamente parola; senza questi è un aggirarsi vanamente per un oscuro laberinto.”) – Galilei, Galileo, *Il Saggiatore* , pp. 16-17, www.liberliber.it; http://www.e-text.it/ [Accesat 01 septembrie 2023]

[323] Ilustrăm astfel de aspecte, în această notă, prin câteva propoziții din Tractatus, dar care au și o relevanță ontologică la nivel de relație limbaj-lume, una de interes mai general pentru analiza din carte. „Semnele simple utilizate în propoziție se cheamă nume.” – Tractatus P 3.202.; „Numele reprezintă în propoziție obiectul.” – Tractatus P 3.22.; „Numele desemnează obiectul. Obiectul este semnificația lui. [...].” – Tractatus P 3.203.; „Configurației semnelor simple în semnul propozițional îi corespunde configurația obiectelor în starea de fapt.” – Tractatus P 3.21.

[324] Tractatus P 6.124.

[325] Tractatus P 2.1.

[326] Tractatus P 2.141.

[327] Tractatus 2.181.

în care accentul cade pe forma reprezentării, formă logică sau matematică, atunci referința este *imaginea logică* sau *matematică*. Dar, imaginile logice sau matematice nu „spun", ele „arată".

„Imaginea poate reprezenta orice realitate a cărei formă o are. [...]"[328]

În acest fel, legat de „a spune" și, respectiv de „a arăta", imaginile științifice (/ale faptelor) *spun* ceva despre lume, în timp ce imaginile matematice (/logice) *arată* ceva despre lume. Într-o construcție teologico-analitică prin analogie, „imaginile teologice", dacă sunt ale unor fapte din lumea omului *spun* ceva 'de pe Pământ', iar dacă sunt despre Împărăția (/lumea) lui Dumnezeu *arată* ceva din această Împărăție. Mai mult, dacă „imaginile teologice" despre Împărăția lui Dumnezeu sunt logic (/matematic) raționale ele, ca să zicem așa, *arată* în dublu registru. În acest ultim caz, este presupusă – desigur teologic discutabilă și interpretabilă – o formă logică (/matematică) a imaginii; din punct de vedere teologico-analitic nu este câtuși de puțin vorba de a accepta sau respinge teologic acea imagine, cât de a orienta, prin intermediul ei, spre posibile clarificări teologice.[329]

„Dar forma reprezentării ei nu poate fi reprezentată de către imagine; ea o arată [s.n.]."[330]

Pornind dinspre propoziția matematică $y = kx,\ k - \text{constantă}$, propoziție care este o *propoziție fără sens*, și schimbând (pentru comoditate) notațiile astfel $\underbrace{y}_{s} = \underbrace{k}_{v}\underbrace{x}_{t}$,

---

[328] Tractatus 2.171.

[329] Următorul exemplu poate fi considerat ilustrativ în acest sens: „Gutberlet a realizat că studiul infinității a intrat într-o nouă fază odată cu aspectele matematice și filosofice ale cercetărilor cantoriene. Problema principală care-l preocupa pe Gutberlet era o provocare: cea a infinitului matematic asupra existenței unice și absolute a lui Dumnezeu. După cum s-a dovedit, schimbul de scrisori asupra acestei probleme l-a încurajat tot mai mult pe Cantor să ia în considerare aspectele teologice ale teoriei sale asupra numerelor transfinite. A fost afirmația lui Cantor că în loc să diminueze amploarea naturii și atotputerniciei lui Dumnezeu, numerele transfinite, de fapt, au sporit-o." // „Gutberlet realized that the study of infinity had entered a new phase with the appearance of Cantor's mathematical and philosophical studies. The question uppermost in Gutberlet's mind concerned the challenge of mathematical infinity to the unique, absolute infinity of God's existence. As it turned out, correspondence over this question increasingly encouraged Cantor to consider the theological aspects of his theory of the transfinite numbers. It was Cantor's claim that instead of diminishing the extent of God's nature and dominion, the transfinite numbers actually made it all the greater." – Cantor's letter to Gutberlet, Jan. 24, 1886, in Cantor (1887/88), 396-98, din articolul: Dauben Joseph W. – *Georg Cantor and Pope Leo XIII: Mathematics, Theology and the Infinite*, Journal of the History of Ideas, vol 38, No. 1, 1977, 85, § 7. *Gutberlet and the Appreciation of Cantor's Work in Germany* [Constantin Gutberlet este un exemplu de teolog interesat de astfel de clarificări. El a studiat filosofia și teologia la Colegiul Roman din 1856 până în 1862, vizitând în același timp și Universitatea Germană din Roma. În 1866 a devenit profesor de filosofie, apologetică și dogmatică, iar în 1866 a fondat revista *Philosophisches Jahrbuch der Gbrres-Gesellschaft*, un lider în răspândirea gândirii neo-scolastice. Dar, în 1886 a publicat un articol cu o semnificație deosebită bazându-se pe teoria mulțimilor a lui Cantor în apărarea propriilor sale puncte de vedere asupra naturii teologice și filosofice a infinitului.]

[330] Tractatus P 2.172.

$\underbrace{k}_{v}$ − constantă și, în continuare, 'încărcând' simbolurile matematice cu semnificații fizice/mecanice: s – spațiul, v – viteza (constantă), t – timpul, obținem următoarea propoziție: $s = vt$, care înseamnă ‹legea mișcării [pentru $\vec{v}$ − constant, rectilinii] uniforme› și care este astfel o propoziție științifică (a mecanicii), este o *propoziție cu sens*, propoziție care în acest fel „spune” ceva despre fapte, nu „arată”. Schimbând 'polaritatea' lecturii, pornind dinspre propoziția cu sens $s = vt$ (legea mișcării rectilinii uniforme) și punând/schimbând acum accentul pe *imaginea matematică* $y = kx$, k − constantă, obținem o *propoziție fără sens*, care „arată” o „formă matematică” a reprezentării; ea nu „spune” nimic 'factual', nimic despre faptul fizic ca atare, eventual doar că acesta este un fenomen/fapt liniar, dar liniaritatea este un atribut/proprietate matematică și nu fizică.

Având în spate aceeași imagine matematică, aceeași formă matematică de reprezentare: $y = kx$, k − constantă, sunt posibile și alte *propoziții cu sens* ale fizicii:

• [electricitate] $\underbrace{y}_{U} = \underbrace{k}_{R}\underbrace{x}_{I}$, $\underbrace{k}_{R}$ − constantă, $U = RI$, unde U – tensiunea electrică, R – rezistența electrică a conductorului (constantă), I – intensitatea electrică; *propoziția cu sens* este ‹legea lui Ohm în curent continuu pentru o porțiune de circuit›

sau

• [termodinamică] $\underbrace{y}_{p} = \underbrace{k}_{\text{o constantă fizică}}\underbrace{x}_{T}$, $\underbrace{k}_{\text{constantă fizică}}$ − constantă, $p = kT$, unde p – presiunea unui gaz, T – temperatura gazului, k – o constantă fizică; *propoziția cu sens*, simplificat formulată aici, este următoarea: ‹presiunea unui gaz crește sau scade cu creșterea sau scăderea temperaturii›.

Între aceste fenomene fizice nu există nici o legătură de natură fizică, de 'sens fizic', ci doar una de „imagine matematică”, de „formă matematică de reprezentare” (de *propoziție fără sens*): *liniaritatea* [„*ecuație liniară*” sau „*funcție liniară*”, după cum dorim să abordăm matematic problema formei matematice de reprezentare[331]]; toate aceste fenomene sunt fenomene fizice liniare (în această descriere fizico-matematică).[332]

În alt plan decât cel anterior, prin încărcarea cu „sens teologic” a propozițiilor fără sens ale logicii (și matematicii) acestea devin *propoziții nonsens* (ale teologiei).

Dimensiunea transcendentală a *propozițiior fără sens* ale logicii este o *condiție necesară* de posibilitate a propozițiilor cu sens (despre fapte) atât în limbajul natural,

---

[331] Noțiunile matematice de „*ecuație liniară*”, respectiv „*funcție liniară*” sunt, desigur, distincte matematic.

[332] Astfel, cu referire la P 2.171, pentru a sublinia aspectul științific menționat, avem „liniaritatea matematică” ca și „*forma matematică* de reprezentare” a fenomenelor fizice liniare, iar cu referire directă la conținutul propoziției P 2.17, dacă reprezentăm matematic-liniar un fenomen fizic neliniar, atunci „forma de reprezentare” din imaginea fizică nu este corectă în sensul în care ea nu este adecvată reprezentării respectivului fapt-fizic.

cât și în cel științific. Dimensiunea transcendentală a *propozițiior fără sens* ale matematicii este o *condiție necesară* de posibilitate a propozițiilor cu sens (despre fapte) ale științelor contemporane: este, mai ales pentru științele fizice-naturale, paradigma galileiană actuală de științificitate. Dimensiunea transcendentală a propozițiilor fără sens ale logicii și matematicii NU este o *condiție necesară* de posibilitate a propozițiilor nonsens teologice, dar ea se poate proiecta într-o formă de limbaj rațional teologic.

La nivel de „existență” și „adevăr”: • o „teoremă de existență” matematică (propoziție matematică) stabilește „existența” numai a unui *obiect matematic* și doar într-un cadru matematic; • o propoziție simbolică matematică este „adevărată (sau falsă)” numai conform unor criterii logico-matematice, nu prin 'corespondența cu faptele', respectiv nu prin 'credință'. Distincțiile nu trebuie estompate, trecute sub tăcere sau refuzate; ele trebuie analizate, clarificate. Consecințele pot afecta serios fiecare dintre domenii.

3.2.1. Pot fi propozițiile fără sens ale logicii și matematicii o ‹formă de argument ontologic›?[333]

Filosofic vorbind, este falsă impresia că există argumente ontologice (în sensul de dovezi logice [sau matematice]) ale existenței lui Dumnezeu; sau, complementar științific, că, de exemplu (un exemplu contemporan), prin „creaționismul științific” știința (în acest caz e vorba de *propoziții cu sens* ale științelor) sprijină în vreun fel, susține în vreun fel – chiar și indirect – ceva în 'sens teologic' (în acest caz ar fi vorba de *propoziții nonsens* ale teologiei) din Lumea lui Dumnezeu – eventual, la limită, ar putea susține chiar „existența lui Dumnezeu”. Un limbaj logic sau matematic sau chiar științific-empiric proiectat asupra Lumii lui Dumnezeu poate în schimb să „arate”.[334] Valoarea teologică a unui limbaj teologic (matematic-teologic) nu sporește însă prin raționalitatea matematicii și nici prin valoarea pe care matematica o are pentru alte domenii, precum științele. La fel, valoarea teologică a unui limbaj teologic (logic-teologic) nu sporește prin raționalitatea logicii datorită importanței/valorii logicii în viața noastră de zi cu zi. Unor astfel de pretenții, cu consecințele ce decurg de aici, le este preferabilă „tăcerea”. Numai dacă se consideră, de exemplu, că limbajul matematic și cel artistic sunt pe același plan în exprimarea teologică, „tăcerea” matematicii în teologie ar putea fi „ruptă”. Limbajul matematic este tot atât de puțin „relevant” (sau la fel de relevant) pentru teologie pe cât este, de exemplu, limbajul artistic pentru

---

[333] Legat de conținutul acestui paragraf se fac trimiteri, în această notă, doar la două referințe: Anselm din Canterbury – PROSLOGION – *Discurs despre existența lui Dumnezeu* ; Dauben Joseph W. – *Georg Cantor and Pope Leo XIII: Mathematics, Theology and the Infinite*, Journal of the History of Ideas, vol 38, No. 1, 1977, 85.

[334] Încă odată, „a arăta” este înțeles aici în sensul wittgensteinian din Tractatus.

știință.[335] (Ca joc, desigur, se poate pune sub forma artistică a unei poezii legea conservării energiei, dar o eventuală valoare pentru fizică a acestei întreprinderi numai fizica o poate stabili / aprecia.) Raportarea prin orice formă de limbaj, altul decât cel teologic, la existența lui Dumnezeu, la Lumea (Împărăția) lui Dumnezeu, se află în mod evident în această situație.

Propoziția teologică a cărei formă de reprezentare este una matematică, deci care este o imagine matematică, nu comunică, nu *spune* nimic – prin această „imagine matematică" – despre un „conținut care *există*" în Lumea lui Dumnezeu, ea nu este conectată – prin imaginea matematică – în nici un fel cu astfel de „conținuturi teologice", cu astfel de „existențe teologice". O sugestie suplimentară ar fi următoarea: o „imagine matematică teologică" este pe același plan cu o imagine artistică teologică" (melodie, pictură, poezie etc.), dar în timp ce imaginea artistică vorbește („arată") sensibilității noastre, imaginea matematică teologică vorbește („arată"), dacă putem zice așa, mai de grabă rațiunii noastre.

O ilustrare sugestivă: se acceptă că fotografia, ca imagine, reflectă o realitate existentă a cărei „proiecție", în forma ei specifică, este fotografia. Fie, de exemplu, o fotografie document. Această fotografie este o imagine: imaginea unui fapt; fotografia este astfel, în fond, o „propoziție cu sens" despre un fapt. (Completare. Dacă trecem însă printr-o valorizare subiectiv-personală dincolo de faptul ca atare, să zicem că pentru noi ea reflectă ceva frumos (estetic) sau (i)moral sau existențial, atunci fotografia arată (/transmite) o imagine frumoasă (estetică) sau (i)morală sau existențială, este proiecția estetică sau morală sau existențială a unui „fapt" și nu mai este simplul „fapt ca atare" – ea devine în acest fel o „propoziție nonsens" [propoziție care însă poate fi deosebit de importantă, de valoroasă etc. pentru noi].)

De exemplu, folosind „infinitul matematic" (o „propoziție fără sens") în construcția imaginii teologice a infinității lui Dumnezeu, prin aceasta – *prin mijlocirea* infinitului matematic – doar se sugerează, doar se „arată" un ipotetic aspect al infinității lui Dumnezeu; este, ca să spunem așa, un fel de apropiere de infinitatea lui Dumnezeu; însă, precizare importantă, nu este un atribut care să aparțină în mod necesar naturii infinității Divine. Nici în cazul unui tablou (o „propoziție nonsens") care îl „prezintă" pe Dumnezeu aceasta nu înseamnă că Dumnezeu este „așa". Tabloul despre Dumnezeu se adresează sensibilității noastre în timp ce „tabloul teologic-matematic" se adresează rațiunii noastre. Desigur, și într-un caz și în celălalt, poate mai mult în cazul matematic, am putea spune că se produce „înțelegere". Posibil. Numitorul comun însă pare să fie

[335] Pentru acest aspect al relației limbajului artistic cu limbajul științific se poate consulta în CAPITOLUL III. Teologie analitică și limbaj – *o structurare posibilă a limbajului teologic* – 3.3.1. *Propoziții nonsens – propoziții cu sens. Completare*

altul: și o imagine și cealaltă, aspect esențial, provoacă „trăire”. Matematica *singură* nu produce nici cunoaștere științifică, nici cunoaștere teologică.[336] Mai mult, dacă este obligatoriu ca matematica să nu intre în conflict cu aplicarea ei în știință, posibilitatea unui conflict între matematică și teologie este din capul locului exclusă. Pe de o parte, dacă este evident că teologia și matematica nu se suprapun, ar trebui să fie la fel de evident că nici știința și matematica nu se suprapun.[337] Pe de altă parte, matematica poate cuprinde lumea faptelor, poate ajunge până la fapte, limitele lumii științifice sunt și limitele aplicării matematicii, dar ea nu poate cuprinde lumea lui Dumnezeu, nu poate ajunge la „conținuturile”, la „existențele”, nici chiar la „formele” acestei lumi. Din interiorul matematicii nu se poate afirma nimic despre ontologia Lumii omului, nu se poate afirma nimic despre ontologia Lumii lui Dumnezeu.

Perspectiva transcendentală înseamnă că se pornește dinspre matematică înspre lumea faptelor, se aruncă „plasa” limbajului matematic asupra lumii faptelor, fenomenelor. Prin analogie și extindere de limbaj, în context teologic, se aruncă „plasa” limbajului matematic asupra lumii transcendente a lui Dumnezeu. Aceasta însă nu înseamnă că vreunei „existențe matematice”, după criteriile de existență din matematică, îi corespunde în mod necesar o „existență teologică”, după criterii de existență din teologie. În mod similar, aceasta nu înseamnă nici că vreunei „existențe matematice”, după criteriile de existență din matematică, îi corespunde în mod necesar o „existență factuală (factual-științifică [/empirică])”, după criterii de existență din diversele științe.

În cazul propozițiilor de teologie rațională pornite dinspre matematică este folosită forma matematică într-o relație de proiecție, adică imaginea matematică se proiectează *asupra* Lumii teologice, iar aceasta se face *numai* prin semnificarea teologică a simbolurilor matematice; cu alte cuvinte, sunt construite *propoziții nonsens* ale teologiei pe scheletul unor *propoziții fără* sens ale matematicii. Situații similare se regăsesc și în relația matematicii cu Lumea factuală a științei. În particular, propozițiile despre Dumnezeu sunt propoziții de teologie-rațională deoarece „arată” ceva despre Dumnezeu în baza unei „imagini matematice”. În mod evident aceasta se face fără încălcarea corectitudinii, raționalității limbajului matematic, dar și fără încălcarea cerințelor interne ale teologiei, respectiv a normelor, adevărurilor și valorilor teologice.

Propozițiile matematice nu înseamnă că există Dumnezeu, că Dumnezeu este infinit, că există anumite atribute ale lui Dumnezeu etc. O propoziție matematică, doar

---

336 Cele două forme de cunoaștere amintite: „cunoaștere științifică” și „cunoaștere teologică” sunt, din perspectiva Filosofiei analitice, foarte diferite. [Și ar fi, desigur, extrem de restrictiv, iar în cele din urmă filosofic discutabil, ca știința să monopolizeze, să dicteze singura formă de cunoaștere posibilă. (Evident, nu se va intra aici în această dezbatere epistemologică.)]

337 Wittgenstein încearcă să legitimeze aceste distincții care devin esențiale pentru felul în care el propune structurarea, compartimentarea limbajelor în Tractatus.

ca propoziție matematică, nu este imagine teologică a nimic din „Lumea (/Împărăția) lui Dumnezeu”. Cu toate acestea, limbajul semnelor matematice, atunci când ele devin simboluri cu semnificații teologice, poate trimite la o *imagine teologică* pe care aceste semne-simboluri o construiesc, o reprezintă, cu observația că orice afirmație cu conținut teologic, având sens teologic, nu ține de matematică. Ceea ce ține de matematică, de logică în general, reprezintă doar o chestiune de limbaj „subiacent”, de limbaj „suport”, de limbaj *formal* care conferă anumite forme limbajului pe care îl „deservește” (natural, științific, teologic, filosofic, artistic etc.), ca să ne exprimăm așa. Dacă vorbim logic (/matematic) în teologie, atunci proiectăm forme logice (/matematice) în limbaj teologic.

Ceea ce trebuie (re)subliniat, din perspectiva teologiei analitice, este faptul că dincolo de forma logică sau matematică a limbajului teologic rațional, există un orizont mistic de semnificare a simbolurilor logice sau matematice. Fiind dat un anumit context matematic, cu ale sale propoziții fără sens, cu ale sale forme matematice, trebuie repetat încă odată că acele *forme matematice* nu reprezintă fundamente nici pentru existența lui Dumnezeu (ca un posibil argument ontologic), nici pentru imagini sau atribute teologice ale lui Dumnezeu, nici, în ultimă instanță, pentru credința în Dumnezeu. Ele nu sunt decât *forme* de limbaj și doar forme de limbaj care fac posibil un anumit tip discurs rațional despre Dumnezeu. O propoziție de teologie-rațională despre Dumnezeu, poate avea *sens teologic*, poate *arăta* ceva teologic, chiar dacă nu-i „atribuie” o formă matematică lui Dumnezeu, acelui Dumnezeu despre care vorbește, ci doar proiectează asupra Lui, în discurs, o formă matematică. (Reamintim cu acest prilej un exemplu din fizică: când se vorbește de „fenomene fizice *liniare*”, *liniaritatea* nu este un atribut, o proprietate fizică propriu-zisă, ci este imaginea matematică asociată fenomenului fizic ca rezultat al modelării matematice a respectivului fenomen.) Numai în acest fel o propoziție de teologie-rațională *arată* o anumită *imagine teologică*, o imagine care are la bază, are ′în spate′, o *imagine matematică* a unui „fapt” care nu este din această *lume*. (Analog, o imagine iconică a lui Dumnezeu nu înseamnă că Dumnezeu este așa, ci ea este pur și simplu o *imagine teologică*, o imagine care încearcă să ni-l *arate* pe Dumnezeu printr-o *imagine* (/formă) *artistică*; de exemplu, un tablou cu Isus expus în Biserică [sau tabloul lui Michelangelo: „Crearea lui Adam”] etc.)

3.3. Propoziții nonsens

Propozițiile nonsens, la fel ca și *propozițiile cu sens*, respectiv *propozițiile fără sens*, sunt analizate, ilustrate și puse în corespondență cu alte propoziții, în multe părți ale lucrării; în acest paragraf caracterizarea și semnificarea lor este prezentată,

de asemenea, succint, cu referire numai la aspectele lor definitorii, dar, inevitabil, pentru coerență și claritate, sunt reluate anumite trăsături ale lor deja prezentate.

Wittgenstein face o distincție categorică între „a spune” și „a arăta”, distincție de care depind toate considerațiile Tractatus-ului, în particular cele cu privire la fapte, la logică, la matematică, la filosofie, la etică, la religie etc. sau, specific filosofic, cu privire la tot ceea ce este transcendent sau transcendental în raport cu ceea ce este imanent, cu ceea ce aparține lumii faptelor (sau fenomenelor).

„Ceea ce *poate* fi arătat *nu poate* fi spus.”[338]

Pentru o *propoziție cu sens*, un „al doilea sens” – altul decât cel empiric-factual, cel *spus* – un „sens care trece dincolo de fapte”, și care este prezent numai în propozițiile nonsensuri (propoziții care pot însoți [/dubla] propoziția cu sens), *se arată*. Dar dacă vorbim totuși logic, matematic, științific despre Lumea lui Dumnezeu (sau despre „existența lui Dumnezeu”), atunci trebuie să acceptăm că am depășit granițele limbajului nostru destinat, într-un fel sau altul, direct sau indirect, Lumii omului („atributelor” [/predicatelor] din Lumea omului), și suntem în zona inexprimabilului. Astfel, la nivel de limbaj teologic, exprimări de felul: „EU SUNT CEL CARE SUNT. Și a adăugat: „Așa să le spui fiilor lui Israel: ‹EU SUNT m-a trimis la voi.›.”[339]; „Dintotdeauna, Eu Sunt [...].”[340]; „El este chipul Dumnezeului nevăzut, [...].”[341]; „[...] prin El au fost create toate în ceruri și pe pământ: cele văzute și cele nevăzute [...]”[342]; „El este mai înainte de toate și toate subzistă în el.”[343] (cu alte cuvinte: „existența în sine”; „eternitatea”; „imaginea/chipul nevăzutului”; „exhaustivitatea creației vizibile și invizibile”; „începutul absolut”, „substanța universală”), depășesc limitele limbajului, se situează în zona „inexprimabilului”.

„Există, bineînțeles, inexprimabilul. Este ceea ce se *arată*, este misticul.”[344]

Într-o primă caracterizare, în raport cu științele, prin „inexprimabil” înțelegem, că matematica, științele empirice etc. nu se pot pronunța/exprima asupra unor chestiuni care nu sunt matematice, științifice (nu aparțin strict domeniului lor; transgresează limitele domeniului lor exprimare legitimă). [„Această plantă este frumoasă.” – din punct de vedere botanic (/științific) toate plantele sunt la fel de frumoase sau de urâte,

338 Tractatus P 4.1212.

339 Exodul 3, 14 [I. ELIBERAREA DIN EGIPT – TINEREȚEA ȘI VOCAȚIA LUI MOISE – *Misiunea lui Moise*] – Vechiul Testament, *Biblia* – Departamentul de Cercetare Biblică, Iași 2016

340 Isaia 43, 13 [II. DEUTERO-ISAIA – CARTEA MÂNGÂIERII LUI ISRAEL – *Domnul este unicul Dumnezeu*] – Vechiul Testament, *Biblia* – Departamentul de Cercetare Biblică, Iași 2016

341 Coloseni 1, 15 [II. PARTEA DOGMATICĂ – *Imn în cinstea lui Cristos*] – Noul Testament, Sapientia

342 Coloseni 1, 16 [II. PARTEA DOGMATICĂ – *Imn în cinstea lui Cristos*] – Noul Testament, Sapientia

343 Coloseni 1, 17 [II. PARTEA DOGMATICĂ – *Imn în cinstea lui Cristos*] – Noul Testament, Sapientia

344 Tractatus P 6.522.

altfel spus sunt, ca „fapte”, 'neutre' la valori estetice; botanica nu se poate exprima, cu legitimitate științifică, asupra unor astfel de valori. „Această ecuație este frumoasă.” – din punct de vedere matematic toate ecuațiile sunt la fel de frumoase sau de urâte, altfel spus sunt 'neutre' la valori estetice; matematica nu se poate pronunța, cu legitimitate matematică, asupra unor astfel de valori. La fel, a spune zoologic despre lup (șarpe etc.) că este imoral (viclean etc.) sau matematic despre o ecuație că este păcătoasă, trece dincolo de sfera exprimabilului biologic sau matematic.]
(Pentru a ′echilibra pozițiile′ în ceea ce privește raportarea la „inexprimabil” vom adăuga imediat aici și următoarea precizare complementară: „Într-o a doua caracterizare, în raport cu teologia (ne rezumăm doar la această referință aici), prin „inexprimabil” înțelegem că teologia nu se poate pronunța/exprima asupra unor chestiuni care nu sunt de natură teologică (nu aparțin strict domeniului ei; transgresează limitele domeniului ei de exprimare legitimă). Exemplu ilustrativ de caz: ‹Creaționismul științific›.)

Cu alte cuvinte, binele, frumosul, ceea ce face ca viața să merite trăită etc. nu sunt în lumea faptelor, nu sunt intrinseci „faptului-ca-atare”– din ‹lumea omului (fie ′cea de zi cu zi′, fie ′cea științifică′)›.

> „Lumea este totalitatea faptelor [...].”[345]

> „Toate propozițiile [cu sens n.n.] au aceeași valoare.”[346]

> „Sensul lumii trebuie să stea în afara ei. În lume totul este cum este și totul se întâmplă cum se întâmplă; nu există *în* ea nici o valoare, și dacă ar exista ea nu ar avea nici o valoare.
> Dacă există o valoare, care are valoare, atunci ea trebuie să stea în afara oricărui eveniment și a unui anumit fel de a fi. Căci orice eveniment și orice fel de a fi sunt întâmplătoare.
> Ceea ce îl face să nu fie întâmplător nu poate să fie *în* lume; căci dacă ar fi așa, acel ceva ar fi iarăși întâmplător.
> El trebuie să stea în afara lumii.”[347]

> „Este clar că etica nu poate să fie exprimată. [nu poate să fie ′spusă′ prin referire la sensul factual al unor fapte n.n.].
> Etica este transcendentală.
> (Etica și estetica sunt *unul și același lucru* [adică sunt pe nivelul comun al unor sensuri din afara lumii faptelor n.n.].)”[348]

În acest context, o remarcă importantă trebuie făcută. Omul trăiește într-o lume a faptelor care își au sensul lor factual-intrinsec (natural, științific), dar, indiscutabil, trăiește în același timp și într-o lume a «faptelor-pline-de-sens» înțelegând prin aceasta

[345] Tractatus P 1.1.
[346] Tractatus P 6.4.
[347] Tractatus P 6.41.
[348] Tractatus 6.421.

încărcarea lor cu sensuri (valori) estetice, etice, existențiale, absolute etc. (evident, altele decât cele factuale). De exemplu, un „fapt istoric” ca fapt al unei științe precum Istoria își are sensul său științific-istoric, dar el poate să fie 'încărcat' și cu un alt fel de sens, un sens existențial, într-un alt orizont de semnificare decât cel particular istoric.

> „Creştinismul nu se întemeiază pe un adevăr istoric; mai curând, el ne oferă o relatare (istorică) și spune: iar acum, crede! Dar nu: crede această relatare cu acel fel de credință ce ține de o relatare istorică, ci mai curând: crede, orice s-ar întâmpla. Și aceasta o poți face numai ca rezultat al vieții trăite. Ai aici o relatare, nu te raporta la ea așa cum te raportezi la altă relatare istorică! Las-o să ocupe un loc *cu totul diferit* în viața ta. Nu e nimic *paradoxal* în aceasta!”[349]

Biblia este un text al cărui limbaj vorbește „natural” despre fapte, dar faptele, în mod indispensabil, sunt încărcate cu sensuri care, explicit sau implicit, trimit la Dumnezeu. (Observație. Deși în a doua parte a vieții („Cercetări filosofice”; „Lecții și convorbiri despre estetică, psihologie și credință religioasă”; „Caietul albastru”; „Despre certitudine” etc.) Wittgenstein are noi orientări filosofice în raport cu prima sa poziție asupra limbajului (cea din „Tractatus”), totuși această primă poziție rămâne, în trăsăturile sale generale, paradigmatică pentru filosofia analitică a limbajului și implicit pentru o parte din paradigma metodologică a teologiei analitice. Asemănarea cu poziția din Tractatus a distincției dintre știință (aici Istoria ca știință a „faptelor istorice”) și „problemele noastre de viață” (aici privite ca „sensuri existențiale” personale ale „faptelor trăite” de noi – Creştinismul) rămâne similară cu cea din Tractatus.)

Pentru a aduce clarificări suplimentare cu privire la distincția analitică dintre *propoziții cu sens* și *propoziții nonsens* și, în același timp, pentru coerența viziunii dată de o aceeași perspectivă filosofică, exemplele alese spre a fi citate în continuare sunt tot unele wittgensteiniene, dar nu din Tractatus (mai sunt și altele în plus, cu referire la Cercul de la Viena, etc.).

> „[...] în loc să spun: „Etica este cercetarea generală a ceea ce este bun.”, aș putea spune că etica este cercetarea a ceea ce este valoros sau a ceea ce este cu adevărat important, sau aș putea spune că etica este cercetarea sensului vieții, sau a ceea ce face ca viața să merite să fie trăită, sau a modului corect de a-ți trăi viața. [...] Acum, primul lucru frapant în legătură cu toate aceste expresii este că fiecare din ele este de fapt folosită în două sensuri foarte diferite. Pe unul îl voi numi sensul comun sau relativ, iar pe celălalt sensul etic sau absolut. Dacă spun, de exemplu, că acesta este un scaun *bun*, aceasta înseamnă că scaunul servește unui anume scop predeterminat, iar cuvântul bun are aici înțeles numai în măsura în care acest scop a fost fixat în prealabil. De fapt, în sensul său relativ, cuvântul bun înseamnă pur și simplu corespunzător unui anumit standard predeterminat. [...] Esența acestei diferențe

[349] Wittgenstein Ludwig – *Lecții și convorbiri despre estetică, psihologie și credința religioasă*, p. 150, Editura Humanitas, București, 1993.

pare să fie în mod evident aceasta: fiecare judecată de valoare relativă este un simplu enunț factual și de aceea poate fi pus într-o formă care își pierde orice aparență a unei judecăți de valoare; [...] Ceea ce vreau eu să susțin este că – deși toate judecățile de valoare relativă pot fi prezentate ca fiind simple enunțuri factuale – nici un enunț factual nu poate fi sau implica vreodată o judecată de valoare absolută.”[350]

Prima clarificare se referă la 'aparența' unor *propoziții cu sens* de-a fi, mai degrabă, *propoziții nonsens*: „fiecare judecată de valoare relativă este un simplu enunț factual și de aceea poate fi pus într-o formă care își pierde orice aparență a unei judecăți de valoare”.

În limbaj există numeroase situații în care, cu referire la fapte, sunt folosite cuvinte cu conotații la nivelul unor sensuri etice, estetice, teologice etc., dar în realitate nu sunt decât un alt mod de a vorbi despre anumite atribute de ordin factual, astfel încât, exprimări de acest fel pot fi simplu reconfigurate prin „propoziții cu sens” neambigue din acest punct de vedere. Aspectul menționat a fost ales aici făcând referire la un exemplu ce ține de viața cotidiană.

Reluăm în parte, în acest nou context, câteva ilustrări anterioare.

Există exemple științifice, în matematică de pildă, când se afirmă despre o demonstrație că este frumoasă (sau despre o demonstrație că este bună) dacă este simplă, clară, concisă etc.; acestea sunt atribute ale demonstrabilității matematice și, în acest fel, „o demonstrație frumoasă (bună)” înseamnă de fapt o demonstrație simplă, clară, concisă fără a avea vreo valoare propriu-zis estetică (sau etică). Există, desigur, și posibilitatea ca un fapt științific să fie încărcat cu un sens valoric exterior faptului ca atare, o *propoziție nonsens*, fără posibilitatea reconfigurării acesteia ca și *propoziție cu sens*. Imaginăm următoarea situație. «Doi cercetători în domeniul botanicii studiază, în laborator, aceeași floare. Unul exclamă: „Ce floare frumoasă! I-aș duce un buchet soției mele!” Celălalt, făcând o grimasă, afirmă: „Nu aș dărui un buchet cu astfel de flori unei femei. Sunt urâte.”.» Cei doi cercetători nu pot reconfigura științific afirmațiile lor prin *propoziții cu sens* astfel încât să cadă de acord, pe baza unor criterii de adevăr ale botanicii, care dintre cele două propoziții este adevărată: „Floarea este frumoasă.” sau „Floarea este urâtă.”. Mai mult, logica poate să fie 'suspendată' în sensul în care principiul non-contradicției nu este aplicabil aici, aceasta în măsura în care admitem că fiecare om este liber și îndreptățit în felul său să aprecieze, să 'trăiască' estetic floarea. Nu mai insistăm asupra acestor ilustrări.

A doua clarificare se referă la distincția dintre *propozițiile cu sens* și *propozițiile nonsens* înțelese ca propoziții având un anumit „sens absolut” asociat (/în semnificația) lor (indiferent că este vorba de un 'nivel' ontologic, etic, estetic etc.): „[...] – deși

[350] Wittgenstein Ludwig – *O conferință despre etică* (traducere de Cătălin Partenie), în Flonta Mircea (ed.), *Filozoful – Rege?*, Editura Humanitas, București, 1992, pp. 46-47.

toate judecățile de valoare relativă pot fi prezentate ca fiind simple enunțuri factuale – nici un enunț factual nu poate fi sau implica vreodată o judecată de valoare absolută”[351,352].

În acest fel, „faptele” au o caracteristică esențială pentru Wittgenstein: sunt întâmplătoare, nu sunt și nu pot să fie în vreun fel absolute; în „lume” nu există nimic de ordinul *absolutului*.[353]

În ce privește însă „Împărăția lui Dumnezeu” aceasta are prin excelență ′dimensiunea absolutului′. Mai mult, chiar „lumea omului” ca „lume teologică” are alături, desigur, de elementele ei întâmplătoare și ′elemente absolute′, dar, un ′absolut′ înțeles într-un orizont teologic.

Ilustrăm aici acest aspect printr-un singur exemplu: o normă etică precum „Să nu ucizi!” este, într-un orizont exclusiv laic, o propoziție cu sens fiind reductibilă (sociologic, antropologic, economic, juridic) la o propoziție despre fapte.

Fie, astfel, actul/*faptul* uman de „a ucide” și domeniul care se ocupă cu studiul acestuia:

> „Criminologia este un domeniu interdisciplinar atât în științele comportamentale cât și în științele sociale, incluzând cercetările făcute de sociologi, de psihologi, de filosofi, de medici psihiatrii, de biologi, de antropologi sociali, precum și universitari în domeniul legislației.”[354]

Se observă că „faptul de a ucide” este obiect de cercetare al unor discipline științifice: biologia, medicina, psihologia, sociologia, antropologia etc. Fiecare studiază „crima” cu metodele sale, cu paradigmele sale și formulează despre acest *fapt* – fapt care are

---

351 Wittgenstein Ludwig – *O conferință despre etică*, (traducere de Cătălin Partenie), în Flonta Mircea (ed.), *Filozoful-Rege?*, Editura Humanitas, București, 1992, p. 47.

352 Pentru mai multă claritate și coerență cu poziția lui Wittgenstein referitoare la aceste aspecte este ilustrativ următorul fragment, ceva mai extins: „Cuvintele noastre, folosite așa cum le folosim în știință, sunt vase capabile numai să conțină și să transmită înțeles și sens, înțeles și sens *natural* [„propoziții cu sens” n.n.]. Etica, dacă este ceva, este supranaturală [„Este clar că etica nu poate să fie exprimată. Etica este transcendentală. Etica și estetica sunt *unul și același lucru*.” (Tractatus – P 6.421.)], [„propoziții nonsens” n.n.] iar cuvintele noastre nu exprimă decât fapte; [...]. [...] în ce privește faptele și propozițiile [„propozițiile cu sens” n.n.], nu există decât valori relative și un bine, drept etc. relativ.”/ „Dacă vom citi, de exemplu, în cartea lumii – de care vorbeam – descrierea unei crime, cu toate detaliile sale fizice și psihologice, simpla descriere a acestor fapte nu va conține nimic din ceea ce noi am putea să numim propoziție *etică* [„propoziție nonsens” n.n.]. Crima va fi exact la același nivel cu oricare alt eveniment, să zicem căderea unei pietre. Desigur, citirea acestei descrieri poate să ne producă durere sau mânie, sau orice altă emoție, sau am putea citi despre durerea sau mânia produsă de această crimă în sufletul altor oameni atunci când ei au aflat despre ea, dar toate acestea nu sunt decât fapte, fapte și iar fapte [„propoziții cu sens” n.n.] și nu etică. [„propoziții nonsens” n.n.]” – Ludwig Wittgenstein – *O conferință despre etică*, (traducere de Cătălin Partenie), în Flonta Mircea (ed.), *Filozoful-Rege?*, Editura Humanitas, București, 1992, pp. 47-48.

353 Despre posibilitatea sau imposibilitatea asocierii faptelor cu „atributele”: *întâmplător*, respectiv *absolut* sau făcut numeroase referiri pe parcursul lucrării (de exemplu, se poate consulta CAPITOLUL III. Teologie analitică și limbaj – *o structurare posibilă a limbajului teologic* 3.3.1. *Propoziții nonsens – propoziții cu sens. Completare*

354 https://ro.wikipedia.org/wiki/Criminologie [Accesat 01 septembrie 2023]

în contextul fiecărei științe sensul său factual specific – *propoziții cu sens*. Într-o știință socială care studiază și aspecte normative propoziția cu sens poate lua și forma: „Omul nu trebuie să ucidă.” Să luăm, spre exemplificare, o astfel de știință: sociologia.[355] Foarte schematic și simplificat sunt făcute următoarele considerații. Sociologic-științific, crima este un *fapt social*[356] ce ține de comportamentul unor membri ai comunității umane. Ea afectează practici sociale care asigură coeziunea internă a unei comunități, stabilitatea și continuitatea comunității precum și a instituțiilor care reglementează viața socială a comunității. Astfel de atribute ale fenomenelor sociale și relația lor cu crima, în perspectiva consecințelor acesteia la nivelul faptelor sociale, este ceea ce, științific, are în vedere sociologia. Cu referire la aceste domenii se poate spune, de asemenea, că normativitatea statuată legislativ prin: „Omul nu trebuie să ucidă.” are un caracter universal în sensul în care este prezentă la diverse comunități umane aflate în spații geografice mult diferite și, totodată, situate istoric în perioade mult diferite; această ′universalitate′ este însă concret-condiționată în toate cazurile de anumite situații factuale care sunt menite să asigure conviețuirea (/existența; supraviețuirea) comunităților (/societăților) respective și în acest fel nu se schimbă natura de „propoziție cu sens” a respectivei norme etice.
Observație. La modul filosofic general, a ceea ce este un *fapt*, îl cităm încă o dată pe Wittgenstein (cu o caracterizare aici 'la limită' a crimei ca fapt):

> „[...] descrierea unei crime, cu toate detaliile sale fizice și psihologice, simpla descriere a acestor fapte nu va conține nimic din ceea ce noi am putea să numim propoziție *etică* [cu un anume sens valoric absolut al faptului ca atare n.n.]. Crima va fi exact la același nivel cu oricare alt eveniment, să zicem căderea unei pietre.”[357]

În acest orizont factual de sens propoziția „Să nu ucizi.” este o *propoziție cu sens* și reprezintă un fapt potențial printre alte fapte. S-a insistat aici, la nivel de limbaj, pe *sens*ul *factual* al propoziției pentru a putea reliefa în continuare, cu referire la aceeași propoziție, ce înseamnă posibilitatea unui *sens*, complementar, *absolut* al

---

355 „*Sociologia* este știința socială ce studiază regulile sociale și procesele care leagă și separă oamenii, nu numai ca indivizi dar și ca membri ai asociațiilor, grupurilor și instituțiilor. [...] Sociologia constă în studiul vieții sociale umane, a grupurilor și societăților.” – https://ro.wikipedia.org/wiki/Sociologie [Accesat 01 septembrie 2023]
„[...] Sociologia este o cunoaștere obiectivă a realității sociale. Obiectul ei este de a studia acțiunea umană colectivă sau acțiunea oamenilor trăind în grup. În viața socială, în domeniul economic, politic, juridic, religios, cosmic, omul este spectator și actor, adică, el este parte a fenomenului social, dar și acționează ca parte a lui.” – https://ro.wikipedia.org/wiki/Postulatele_sociologiei [Accesat 01 septembrie 2023]

356 „[faptele sociale n.n.] o categorie de fapte care prezintă caracteristici foarte speciale: ele constau în maniera de a acționa, de a gândi și de a simți exterioare individului și înzestrate cu o putere de convingere în virtutea căreia i se impun.” – Durkheim Émile – *Regulile metodei sociologice* (traducere de Dan Lungu), Editura Polirom, Iași, 2002, p. 37.

357 Wittgenstein Ludwig – *O conferință despre etică*, p. 48.

propoziției și, prin aceasta, transformarea ei, din punct de vedere analitic, într-o *propoziție nonsens*. Prin urmare, complementar, normativitatea din: «Să nu ucizi!»[358], înțeleasă ca una dintre cele „Zece Porunci" *transmise de Dumnezeu* prin Moise *omului* are, teologic vorbind, prin caracterul ei Divin, acela de „Poruncă a lui Dumnezeu", o dimensiune absolută și în acest fel ea este, în contextul analitic de față – chiar dacă ea se referă la fapte care-l privesc pe om –, o „propoziție nonsens".

«[1] Atunci Dumnezeu a rostit toate aceste cuvinte:»[359]

«[2] „Eu sunt Domnul Dumnezeul tău, care te-am scos din țara Egiptului, din casa sclaviei."»[360]

«[13] „Să nu ucizi!"»[361]

În *context biblic* „Să nu ucizi." este o poruncă rostită de Dumnezeu și prin aceasta ea este filosofic, într-un orizont transcendent de sens, dar, totodată și teologic, o propoziție care are o normativitatea absolută conferită de Divinitate. În acest fel vorbim despre un *sens absolut* al propoziției care îi conferă acesteia statutul de *propoziție nonsens*. În măsura în care omul, în lumea sa a faptelor naturale, încearcă să-și reprezinte, să înțeleagă această propoziție *doar* cu referire la faptele din viața de zi cu zi, fapte care îi asigură supraviețuirea și conviețuirea sa ca ființă socială, propoziția este atât: o *propoziție cu sens*. În măsura în care omul însă însoțește aspectele anterioare și printr-un act de credință în Dumnezeu, expresie a relației sale cu Divinitatea, propoziția devine în acest nou cadru un alt tip de propoziție: o *propoziție nonsens* (nu este afectată numai relația omului cu alți oameni, ci și relația omului cu Dumnezeu).
Completare. La nivelul consecințelor factuale ale crimei va sta un fapt: criminalul este pedepsit de către comunitate și va sta în închisoare. La nivelul consecințelor teologice însă va fi altceva decât un simplu fapt: crima este un „păcat"; Dumnezeu îl va pedepsi în felul său pe criminal, cu o pedeapsă de altă 'natură' decât pedeapsa umană.

Spre deosebire de științele empirice în care nu există semnificații și sensuri absolute, în teologie acestea sunt prezente.

În prelungirea celor spuse mai sus și complementar acestora, ilustrăm cu încă un exemplu, fără a intra în detalii aici[362], distincția dintre *propoziții cu sens* și *propoziții*

---

[358] Exodul 20:13 [IV. ALIANȚA DE PE SINAI – *Cele 10 porunci*] / Deuteronom 5:17 [I. PRIMUL DISCURS AL LUI MOISE – *Decalogul*] – Vechiul Testament, *Biblia* – Departamentul de Cercetare Biblică, Iași 2016

[359] Exodul 20, 1 [IV. ALIANȚA DE PE SINAI – *Cele 10 porunci*] – Vechiul Testament, *Biblia* – Departamentul de Cercetare Biblică, Iași 2016

[360] Exodul 20, 2 [IV. ALIANȚA DE PE SINAI – *Cele 10 porunci*] – Vechiul Testament, *Biblia* – Departamentul de Cercetare Biblică, Iași 2016

[361] Exodul 20, 13 [IV. ALIANȚA DE PE SINAI – *Cele 10 porunci*] – Vechiul Testament, *Biblia* – Departamentul de Cercetare Biblică, Iași 2016

[362] Unele exemple ilustrate succint în anumite contexte ale lucrării, cum este și acesta, sunt prezentate însă dezvoltat în anumite capitole ale cărții.

nonsens. Astfel, o *propoziție cu sens* care este însoțită de exprimarea unei trăiri subiective devine, în acest caz, o *propoziție nonsens*. O reprezentare a acestui aspect se găsește fomulată în programul de reconstrucție filosofică al Cercului de la Viena:

> „Calitățile constatate în mod subiectiv – roșeața, plăcerea – sunt ca atare doar experiență [trăire[363]] [în limbaj: propoziții nonsens n.n.], nu cunoaștere; optica fizică admite doar ceea ce, în principiu, poate înțelege și un orb [în limbaj: propoziții cu sens n.n.]."[364]

Considerații de acest fel în ce privește utilizarea limbajului l-au condus pe Wittgenstein la trasare unor frontiere, unor limite în cadrul *Limbajului*. În rezumat: *Propozițiile cu sens* sunt propoziții despre fapte. *Propozițiile fără sens* sunt propoziții ale logicii și matematicii. Propozițiile logicii și ale matematicii nu spun nimic despre lumea faptelor, dar ele sunt condiții necesare ale propozițiilor cu sens despre lume (cu precizarea că propozițiile matematicii sunt condiții necesare pentru propozițiile cu sens ale științelor empirice). Posibilitatea propozițiilor cu sens se bazează pe posibilitatea semnificării empirice a semnelor.

> „Posibilitatea propoziției se bazează pe principiul reprezentării obiectelor prin semne. [...]"[365]

Prin delimitare, a treia categorie de propoziții sunt *propozițiile nonsens*. Pentru aceasta este de subliniat încă o dată statutul propozițiilor lipsite („vide") de sens sau fără sens: sunt condiții necesare (logica și matematica) pentru ceea ce poate fi gândit logic *și* cu semnificație (/empirică), adică pentru propozițiile cu sens. Ele nu sunt însă și condiții suficiente chiar pentru propozițiile cu sens: ele sunt ceva „mai puțin" în limbajul despre fapte.[366] Dincolo de limita a ceea ce poate fi gândit: logic *și* cu semnificație (/empirică), adică dincolo de propozițiile cu sens și, totodată, dincolo de a avea în logică (matematică) o „condiție necesară", se situează *propozițiile nonsens*. Acestora, spre deosebire de celelalte două tipuri de propoziții amintite mai sus, nu li se atribuie 'valoare de adevăr'. Aceasta nu înseamnă câtuși de puțin că nu s-ar putea vorbi de „adevăr teologic [adevăr de credință etc.]" sau de o relație „frumos-adevărat" ori că nu s-ar putea spune că „adevărul este bun (adevărul are o anumită valoare)" etc. Ceea ce este de remarcat e distincția care trebuie făcută între diferite

---

363 În unele traduceri cuvântul „experiență" este tradus prin „trăire" și este mai apropiat de spiritul întregului text la care facem aici referire.

364 Carnap R., Hahn H., Neurath O., *Concepția științifică despre lume: Cercul de la Viena*, p. 239 (în volumul *Filosofia contemporană în texte alese și adnotate*, A. Boboc, I.N. Roșca (ed.), Tipografia Universității București, 1985).

365 Tractatus P 4.0312.

366 Precizări despre „condiții necesare" și „condiții suficiente" vor fi făcute în cuprinsul capitolelor. Aici înțelesul este direct: matematica, doar matematica singură, nu este suficientă pentru a vorbi în științe despre fapte.

tipuri/categorii de „adevăr" (de raportare la cuvântul „adevăr (/adevărat)"). De exemplu, un „adevăr de credință" nu este un adevăr de felul „adevărului matematic", nici de felul „adevărului epistemologic al științelor empirice" (cum de altfel, nici „adevărul matematic" nu este un adevăr de felul „adevărului epistemologic al științelor empirice").

În analiza de față, din perspectiva teologiei analitice, prezintă interes doar comentarea propozițiilor nonsens înțelese ca „nonsensuri" în spiritul Tractatus-ului (în cadrul logico-filosofic și lingvistic care a fost delimitat aici).

> „Wittgenstein distinge [...] nonsensurile banale, simple încălcări ale logicii limbajului comun, de nonsensurile care pot fi întâlnite în lucrări ale filosofilor. Sursa specifică a celor din urmă este încercarea de a spune ceva despre ceea ce nu se poate spune nimic, despre ceea ce *se arată*. [...] sunt propoziții ce par a avea sens"[367].

Propozițiile nonsens NU *spun* ele *arată*.

> „Există, bineînțeles, inexprimabilul. Este ceea ce se *arată*, este misticul."[368]

Critica filosofiei tradiționale este strâns legată de propozițiile nonsens. Prin încercarea de a vorbi despre ceea ce nu se poate vorbi, despre ceea ce se arată, filosofii au produs „nonsensuri".

> „Metoda corectă a filosofiei ar fi propriu-zis aceasta: să nu se spună nimic altceva decât ceea ce se poate spune, adică propoziții ale științei naturii – adică ceva ce nu are nimic de-a face cu filosofia – și apoi, ori de câte ori cineva ar vrea să spună ceva metafizic să i se arate că el nu a dat nici o semnificație anumitor semne în propozițiile sale. Această metodă ar fi pentru el nesatisfăcătoare – el nu ar avea sentimentul că l-am învățat filosofie – dar *ea* ar fi singura în mod riguros corectă."[369]

Iarăși, aceasta nu înseamnă câtuși de puțin că *propozițiile nonsens* nu își au valoarea și importanța lor pentru ființa umană, dar, într-un cu totul alt orizont de sensuri decât cel empiric-factual.

> „Noi simțim că chiar și atunci când toate problemele științifice *posibile* primesc un răspuns, problemele noastre de viață încă nu sunt câtuși de puțin atinse. [...]".[370]

Însăși Tractatus-ul este, în intenția și opinia lui Wittgenstein, o operă filosofică, adică plină de „nonsensuri":

> „Propozițiile mele clarifică prin faptul că cel ce mă înțelege le recunoaște, până la urmă, drept <u>nonsensuri</u> [s.n.], dacă prin ele – sprijinindu-se pe ele – s-a ridicat deasupra

---

[367] Flonta Mircea, *Propoziția cu sens ca „imagine logică"; propoziții cu sens, propoziții lipsite de sens și nonsensuri* în *Tractatus Logico-Philosophicus,* Wittgenstein Ludwig, Editura Humanitas, București, 2001, p. 47.

[368] Tractatus P 6.522.

[369] Tractatus P 6.53.

[370] Tractatus P 6.52.

lor. (El trebuie, pentru a spune așa, să arunce scara după ce a urcat pe ea). El trebuie să depășească aceste propoziții și apoi vede lumea în mod corect”[371].

Astfel de probleme și încercări de soluționare l-au condus pe Wittgenstein la a-i atribui filosofiei exclusiv un rol clarificator. Dincolo exclusivismul wittgensteinian, această formă de viață filosofică, orientată spre clarificări conceptuale, metodologice etc. este ceea ce caracterizează în principal filosofia analitică. La modul general, *teologia analitică* își are principala sursă de inspirație în *filosofia analitică* fiind în principal și ea orientată spre clarificări conceptuale, dar numai cu relevanță, semantică și hermeneutică, teologică.

Completare analitică. Acceptarea sau respingerea unei posibile interpretări teologice a unor „imagini logice / sau matematice” (propoziții fără sens) sau a unor „imagini ale faptelor” (propoziții cu sens) nu ține însă câtuși de puțin de logică/matematică sau de știință, ci numai de teologie; teologia analitică, cu referire la logică, matematică, știință etc. și limbajele acestora, doar propune un orizont interpretativ, un drum hermeneutic; dacă acest orizont se deschide sau dacă acest drum se înfundă e la latitudinea teologiei. Ca să ne exprimăm oarecum metaforic, luând logica drept referință, aceasta este doar o unealtă/o macetă deștelenitoare pe un drum încâlcit și mai puțin umblat. Dacă interpretarea teologică este acceptată se poate susține desigur că există astfel un suport rațional al interpretării în cauză, dar, încă o dată, cu mențiunea că logica nu este o condiție necesară pentru teologie (așa cum este pentru știință). Este posibil și ca interpretarea sugerată de logică și limbaj să se regăsească deja în 'achiziții' teologice avându-și originea în cu totul alte surse teologice, dar în acest caz, pentru acea interpretare, se poate spune că există acum și un suport logic-rațional al ei (sau, poate, într-o exprimare mai adecvată spiritului acestei analize: „există acum și o *formă* logic-rațională a interpretării”).

Complementar celor spuse, utilizarea unor metode (/modele) matematice în argumentarea teologică – în limbajul teologic asociat acestei argumentări – ține exclusiv de «metodă», altfel spus, ′nu trece dincolo de metodă′. Prin aceasta înțelegem aici că orice semnificații și interpretări la nivel de limbaj nu țin câtuși de puțin de matematică (/logică), ci țin, la rândul lor, numai de teologie; ceea ce se poate afirma este doar faptul că limbajul hermeneutic teologic este rațional-metodologic în sens matematic (/logic).[372]

Aceleași considerații rămân valabile și dacă înlocuim „teologie” cu, de exemplu, „metafizică”. Mai mult, fără a dezvolta însă aici acest aspect, natura problematică a

---

[371] Tractatus P 6.54.

[372] Ceea ce însă, cel puțin filosofic, trebuie precizat cu referire la „metodă” este faptul că pentru unii filosofi „*metoda* de a ne conduce bine rațiunea” sau „metoda geometrică” etc. rămân esențiale chiar și atunci când vorbim despre Dumnezeu: raționaliștii Descartes, Spinoza, Leibniz.

corelării anterioare: *propoziții fără sens* (*matematice/logice*) ↭ *propoziții nonsens teologice* rămâne problematic valabilă și în cazul unei corelări de tipul: *propoziții nonsens metafizice* ↭ *propoziții nonsens teologice*.

În continuare va fi prezentat succint un exemplu de interes teologico-analitic situat în registrul unei astfel de ′duble corelări′:

$$\left.\begin{array}{c} \textit{propoziții fără sens matematice} \\ \textit{propoziții nonsens metafizice} \end{array}\right\} \leftrightsquigarrow \textit{propoziții nonsens teologice,}$$

din Istoria filosofiei.

Pentru această ilustrare, este avută în vedere lucrarea lui SPINOZA – *ETICA*, cu sublinierea în primul rând a subtitlului care o însoțește: **ETICA** – DEMONSTRATĂ DUPĂ METODA GEOMETRICĂ [...][373]; analiza este limitată aici numai la ′Partea întâi *Despre Dumnezeu*′, și, mai mult, se rezumă doar la o singură ilustrare, având ca referire Propoziția XI „*Dumnezeu sau substanța alcătuită din atribute infinite fiecare exprimând o esență infinită și eternă există cu necesitate*.”, dar, mai ales, la DEMONSTRAȚIA acesteia. În ce privește propoziția XI, avută în atenție aici, Spinoza oferă trei demonstrații și, apoi, atașează o notă extinsă. Ceea ce se vrea subliniat în primul rând este faptul că această demonstrație deși plasată într-un context metafizic, pentru a fi înțeleasă în rigurozitatea sa formal-geometrică, chiar dacă propozițiile implicate sunt *propoziții nonsens*, necesită prezentarea întregului cadru conceptual (chiar și parțial așa cum este el selectat mai jos) – definiții și axiome – (acele definiții și axiome) de care demonstrația are nevoie.[374]

Definiții.[375]

I. „Prin cauza de sine înțeleg lucrul a cărui esență include existența sau a cărui natură nu se poate concepe decât ca existentă.”

II. „Lucrul care poate fi mărginit de un alt lucru de aceeași natură cu el, îl numesc finit în genul său. [...] Dar corpul nu este mărginit de gândire, nici gândirea de corp.”

---

[373] BENEDICTI DE SPINOZA – ETHICA – *Ordine geometrico demonstrata et in quinque partes distincta [...]* // Pentru prezentările din acest paragraf este avută ca referință în limba română: SPINOZA – *Etica*, Traducere din limba latină de Al. Posescu, Editura Științifică, București, 1957.

[374] În ce privește distincția ′metafizică′ / ′geometrie′, va fi citat, în completare, avertismentul lui Descartes plasat la începutul tratatului său de geometrie: „Până aici [* Descartes a publicat *Geometria* ca a treia anexă la lucrarea *Discours de la Méthode , Pour bien conduire la raison, et chercher la vérité dans les sciences. Plus La Dioptrique. Les Météores. Et La Géométrie. Qui sont des essais de cette Méthode, à Leyde,* 1637.] m-am străduit să mă fac înțeles de toată lumea; în ce privește acest tratat, mă tem însă că el nu va putea fi citit decât de către cei care cunosc ceea ce se află în cărțile de geometrie. De vreme ce ele conțin mai multe adevăruri foarte bine demonstrate, nu m-am sfiit să le folosesc și am considerat că este de prisos să le repet.” – citatul este din: Descartes René – Geometria, Editura Universal DALSI, București, 2000, p.12.

[375] Definițiile, axiomele, propozițiile și demonstrațiile sunt reproduse după textul Etica lui Spinoza, lucrare citată mai sus.

(Observație. Propoziția VIII „Orice substanță este cu necesitate infinită." NOTA 1: „Întrucât finitul este în realitate o negație parțială [este 'ceva' căruia îi sunt negate ‹anumite atribute› sau, cu alte cuvinte, nu îi sunt asociate anumite proprietăți/însușiri (/atribute) n.n.], iar infinitul este o afirmație absolută a existenței unei naturi oarecare [...].)
III. „Prin substanță înțeleg ceea ce există în sine și este conceput prin sine; adică acel lucru al cărui concept nu are nevoie de conceptul altui lucru, din care să trebuiască să fie format." (Observație complementară. Filosoful raționalist René DESCARTES concepe „substanța" astfel: „Când concepem substanța, concepem numai un lucru care există în așa fel, că nu are nevoie decât de el pentru a exista [...] la drept vorbind, nu există decât Dumnezeu care să fie astfel [...], dar pentru că între lucrurile create unele sunt de așa natură că nu pot exista fără altele, noi le distingem pe acestea de cele care nu au nevoie decât de ajutorul obișnuit al lui Dumnezeu, și le numim substanțe, iar pe celelalte le numim calități sau atribute ale acestor substanțe."[376])
IV. „Prin atribut înțeleg ceea ce intelectul percepe [„concepe" n.n.] în substanță ca alcătuindu-i esența." (Observație. Conform acestei definiții, pentru Spinoza „substanța" se identifică în esența sa cu „atributele" care o alcătuiesc (/o definesc conceptual) [acest aspect este subliniat de noi [s.n.] în fragmentul citat din demonstrația Propoziției IV: „Două sau mai multe lucruri distincte se deosebesc între ele, sau prin diversitatea atributelor substanțelor, sau prin diversitatea modificărilor acestora." DEMONSTRAȚIE: „[...] substanțe sau, ceea ce este același lucru, (*după Def. IV*) [...] atributele și modificările lor.".])
VI. „Prin Dumnezeu înțeleg existența absolut infinită, adică substanța alcătuită dintr-o infinitate de atribute, fiecare dintre ele exprimând o esență eternă și infinită. LĂMURIRE: Spun existența absolut infinită și nu infinită în genul său, pentru că unui lucru infinit numai în genul său putem să-i negăm infinit de multe atribute; pe când în ce privește ceea ce este infinit absolut, esenței sale îi aparține tot ceea ce exprimă o esență și nu implică vreo negație.".
VIII. „Prin eternitate înțeleg însăși existența întrucât o concepem ca decurgând cu necesitate din însăși definiția lucrului etern. LĂMURIRE. Într-adevăr, o astfel de existență este concepută ca adevăr etern, și de asemenea ca esență a lucrului; și de aceea, nu poate fi explicată prin durată sau prin timp, chiar dacă am concepe durata ca fără început și fără sfârșit.".

<u>Axiome</u>.
I. „Toate câte sunt sunt sau în sine sau în altceva."
IV. „Cunoașterea efectului atârnă de cunoașterea cauzei și o include."

---

[376] Descartes René – *Texte filosofice*, București, E.S.P.L.S.,1952, pp. 148-149.

VII. „Orice lucru care poate fi conceput inexistent nu include în esența sa existența.”

Pentru Propoziția XI va fi prezentată aici doar prima demonstrație care este și cea mai scurtă (sintetică). Pe parcursul tratatului, demonstrațiile lui Spinoza urmează tehnicile specifice demonstrațiilor din geometrie.[377] Astfel, cu referire la demonstrația Propoziției XI, aceasta se bazează pe o altă propoziție: Propoziția VII. Dar, demonstrația Propoziției VII se bazează, la rândul ei pe o altă propoziție, Propoziția VI, mai precis, pe Corolarul Propoziției VI.

Enunțăm pentru început Propoziția VI, prezentăm o demonstrație (o a doua: „altă demonstrație” a lui Spinoza) și apoi enunțăm Corolarul la care va face referire Spinoza.

Propoziția XI

„O substanță nu poate să fie produsă de altă substanță.”

ALTĂ DEMONSTRAȚIE. Aceasta se dovedește încă mai ușor prin absurditatea (tezei) contradictorii [este vorba, în fond, de *metoda reducerii la absurd* din matematică (n.n.)]. Căci, dacă substanța poate fi produsă de altceva, cunoașterea ei ar trebui să depindă de cunoașterea cauzei care a produs-o (*după Axioma* IV); și astfel (*după Definiția* III.) n-ar fi substanță. [Reluăm explicit, în termeni mai apropiați de limbajul strict matematic, demonstrația. Ipoteza acceptată ca punct de plecare va fi (rămânând la termenii lui Spinoza) „teza contradictorie”. Pentru aceasta pornim de la teza afirmată: „Avem o **substanță** ca **substanță**, iar această **substanță** NU poate să fie produsă de altă substanță.”; contrazicem această teză prin negarea ei și ținem cont că din punct de vedere logic dubla negație devine afirmație, apoi vedem ce consecințe decurg. Deci, presupunem prin negație că: „Acea **substanță** ca **substanță** poate să fie produsă de *altă* **substanță**.” sau, pentru a folosi exprimarea lui Spinoza: „O substanță poate să fie produsă de altceva.”. Conform Axiomei IV: „Cunoașterea efectului atârnă de cunoașterea cauzei.”, dar, atunci, conform Definiției III.: „ Prin substanță înțeleg ceea ce există în sine și este conceput prin sine; adică acel lucru al cărui concept nu are nevoie de conceptul altui lucru, din care să trebuiască să fie format.”, contrazicem o presupoziție pe care am asumat-o și de la care am pornit: anume că „avem o **substanță** ca **substanță**”, iar concluzia conduce la contrazicerea acestei asumpții și anume că: „**substanța** ca **substanță**” nu e substanță; în cuvintele lui Spinoza că: „n-ar fi substanță”.][378]

Exemplu din geometrie. Pentru mai multă claritate, vom ilustra, în mod analog cu exemplul metafizic-geometric ales, un exemplu pur matematic, din geometria euclidiană plană. Vom introduce, intuitiv, noțiunea de „drepte paralele” prin următoarea Definiție:

[377] În continuare, completările clarificatoare la DEMONSTRAȚIILE lui Spinoza, inserate în paranteze [...], ne aparțin și sunt marcate cu fonturi de dimensiuni mai mici fiind însoțite de: (n.n.).

[378] Precizăm că doar cu prilejul acestui prim contact cu o demonstrație a lui Spinoza am făcut oarecum pe larg o serie de explicitări. În continuare, în anumite cazuri, ele vor fi doar punctate pe scurt.

„Două drepte sunt paralele dacă și numai dacă distanța dintre ele este (/rămâne) constantă.”.[379] În continuare vom demonstra, tot prin analogie, Propoziția: „*Două drepte paralele nu se intersectează în niciun punct*.”. DEMONSTRAȚIE. Negăm ceea ce afirmă Propoziția și presupunem că există un punct P în care dreptele se intersectează. Dar, atunci, în acest punct distanța dintre cele două drepte este nulă (/zero) și în acest fel (conform Definiției dreptelor paralele), aceste drepte nu sunt paralele, rezultat absurd. Deci: „*Două drepte paralele nu se intersectează în niciun punct*.”.[380]
COROLAR: De aici urmează că o substanță nu poate să fie produsă de altceva. Căci în natură nu există nimic în afară de substanțe și de modificările lor, așa cum reiese din *Ax.* I și *Def.* III. și V. Iar o substanță nu poate fi produsă de o altă substanță (*după Prop. preced.*). Deci în chip absolut, o substanță nu poate fi produsă de altceva. *C.e.d.d.*
Acum, enunțăm Propoziția VII și prezentăm demonstrația acesteia.

Propoziția XI

„Existența ține de natura substanței.”

DEMONSTRAȚIE. Substanța nu poate fi produsă de altceva. (*după Cor. Prop. prec.*), ea va fi, deci, cauză de sine, ceea ce înseamnă (*după Def.* I.) că esența ei include cu necesitate existența, adică existența ține de natura ei. *C.e.d.d*.

Propoziția XI

„Dumnezeu sau substanța alcătuită din atribute infinite fiecare exprimând o esență infinită și eternă există cu necesitate.”

DEMONSTRAȚIE: Dacă tăgăduiești (aceasta) [este o formă de negație specifică demonstrațiilor matematice prin *reducere la absurd* (n.n.)], gândește – dacă se poate – că Dumnezeu nu există. Așadar (după Axioma VII – „Orice lucru care poate fi conceput inexistent nu include în esența sa existența.”), esența lui nu include existența. Dar aceasta (Propoziția VII – „Existența ține de natura substanței.”) este absurd. Deci Dumnezeu există cu necesitate. C.e.d.d.

---

[379] Caracterizare intuitivă: „Această distanță este egală pentru toate punctele, ceea ce înseamnă că dreptele paralele nici nu se apropie și nici nu se depărtează, ci rămân mereu la aceeași depărtare.”. – *Mică enciclopedie matematică – Drepte paralele și ortogonale*, Editura tehnică, București, 1980, p.174.

[380] În matematică, nu de puține ori, există definiții echivalente pentru una și aceeași noțiune [de exemplu, pentru definiția „limitei unei funcții într-un punct” – *Analiză matematică*, Universitatea București, vol. I, Ediția a V-a, Editura didactică și pedagogică, București, 1980 – Cap. V, *Limite de funcții. Continuitate* § 1. *Limita unei funcții într-un punct*, 2. *Definiția limitei cu ajutorul vecinătăților*; 3. *Definiția cu ε și δ a limitei*; 4. *Definiția cu șiruri a limitei*; pp. 164-174. Și în cazul dreptelor paralele există definiții echivalente, de exemplu, o altă definiție utilizată frecvent este: „*Două drepte coplanare sunt [...] **paralele** dacă nu au puncte comune [...]*.” – Zaharia M., Zaharia D., Peligrad S. – *Matematică: aritmetică, algebră, geometrie: clasa a V-a – Poziții relative ale punctelor și ale dreptelor*, partea a II-a, Ediția a X-a, Editura Paralela 45, Pitești, 2021, p.72

Completare. În continuare, vor fi enunțate ilustrativ (fără demonstrații) câteva propoziții – din Partea întâi – *Despre Dumnezeu* – care au, dincolo de natura lor metafizică, un real interes pentru teologie.

Propoziția XIV. „*În afară de Dumnezeu, nici nu poate să existe, nici nu poate fi concepută o altă substanță.*”; Corolarul I: „*De aici rezultă foarte clar: I) că Dumnezeu este unic [...].*”

Propoziția XV. „*Tot ce există se găsește în Dumnezeu și nimic nu poate să existe sau să fie conceput fără Dumnezeu.*”

Propoziția XVII. „*Dumnezeu lucrează numai după legile naturii sale și neconstrâns de nimeni.*”

Propoziția XIX. „*Dumnezeu sau toate atributele lui Dumnezeu sunt eterne.*”

Propoziția XX. „*Existența și esența lui Dumnezeu sunt unul și același lucru.*” [Completare teologică la Propoziția XX:

> «[13] Moise i-a zis lui Dumnezeu: „Iată, eu voi merge la fiii lui Israel [...] ce să le spun?”. [14] Dumnezeu i-a zis lui Moise: „EU SUNT CEL CARE SUNT.” Și a adăugat: „Așa să le spui fiilor lui Israel: „EU SUNT m-a trimis la voi.”„.»[381]]

3.3.1. Propoziții nonsens – propoziții cu sens. Completare

Primul exemplul ales, pentru un comentariu comparativ, este poezia lui Mihai Eminescu „La steaua”.

‣ Primele trei strofe:

La steaua care-a răsărit
E-o cale-atât de lungă,
Că mii de ani i-au trebuit
Luminii să ne-ajungă.

Poate de mult s-a stins în drum
În depărtări albastre,
Iar raza ei abia acum
Luci vederii noastre.

Icoana stelei ce-a murit
Încet pe cer se suie:
Era pe când nu s-a zărit,
Azi o vedem, și nu e.

---

[381] Exodul 3, 13-14, [I. ELIBERAREA DIN EGIPT TINEREȚEA ȘI VOCAȚIA LUI MOISE – *Misiunea lui Moise*] – Vechiul Testament, *Biblia* – Departamentul de Cercetare Biblică, Iași 2016

Propoziții cu sens: „Observațiile astronomice și calculele efectuate arată că steaua descoperită este la o distanță de 9 miliarde de ani lumină[382], adică razele de lumină care ne dau imaginea stelei au parcurs distanța până la Pământ în 9 miliarde de ani. Date fiind caracteristicile stelei (mărimea; luminozitatea; temperatura; magnitudinea; spectrul), este posibil ca acum, când steaua este observată pe Pământ, ea să nu mai existe de fapt." – Aceste propoziții au ca formă de exprimare o formă directă, economicoasă. Prezentarea unei situații astronomice [cu *semnificație* astrofizică] este la nivelul unui *sens*[383] științific de exprimare.

Propoziții cu sens: „La steaua care a răsărit e-o cale-atât de lungă, că mii de ani i-au trebuit luminii să ne-ajungă. Poate de mult s-a stins în drum în depărtări albastre, iar raza ei abia acum luci vederii noastre. Icoana stelei ce-a murit încet pe cer se suie: era pe când nu s-a zărit, azi o vedem, și nu e." – Și aceste propoziții prezintă la modul general aceeași situație astronomică [au aceeași *semnificație* astrofizică] cu cele de mai sus, dar limbajul este acum la un alt nivel, la nivelul unui *sens* artistic de exprimare (sens nefiresc pentru exprimările științifice – nu se vorbește, ca să zicem așa, în versuri, cu rime etc. – dar, la o adică, totuși posibil). Mai mult, prezența strofelor dă un plus de 'sens artistic' exprimării. Prin semnificația lor la nivel factual, ele *spun* ceva despre anumite fapte științifice. Ele sunt astfel *propoziții cu sens*.

‣ Ultima strofă

Tot astfel când al nostru dor
Pieri în noapte-adâncă,
Lumina stinsului amor
Ne urmărește încă.

Propoziție nonsens: „Tot astfel când al nostru dor pieri în noapte-adâncă, lumina stinsului amor ne urmărește încă." este, prin transfer metaforic în raport cu strofele anterioare, expresia artistică a unei trăiri, a unei stări subiective pe care poetul vrea s-o transmită, vrea s-o *arate* în felul său (amprenta personalității sale artistice). Propoziția este o *propoziție nonsens*, atât ca formă (poetică), dar, mai ales, ca și conținut

382 Ca o curiozitate, cea mai îndepărtată stea observată până acum este Icarus, care se află la *9 miliarde de ani-lumină de Pământ*. (April 2, 2018 – Hubble Uncovers the Farthest Star Ever Seen: Icarus, cu numele oficial de MACS J1149+2223 Lensed Star 1, este cea mai îndepărtată stea individuală văzută vreodată. Este vizibilă doar pentru că mărimea ei este amplificată de gravitatația unui grup (cluster) de galaxii masive, situat la aproximativ 5 miliarde de ani-lumină de Pământ. Numit MACS J1149+2223, acest grup este situat între Pământ și galaxia care conține steaua îndepărtată. *Credits:NASA, ESA, and P. Kelly (University of Minnesota)* – https://www.nasa.gov/feature/goddard/2018/hubble-uncovers-the-farthest-star-ever-seen [Accesat 01 septembrie 2023]

383 Este avută în vedere aici distincția lui Frege G. între *sens* și *semnificație*: *semnificația* unei expresii (cuvânt/semn/simbol) este dată de „obiectul" la care se referă expresia; *sensul* expresiei este dat de modul de a prezenta, de a reda sau exprima semnificația acelei expresii (cuvânt/semn/simbol).

(trăire). [În acest caz este, eventual, posibil ca propoziția să poată fi reformulată ca și simplu enunț factual, folosind cuvinte cu semnificație științific-psihologică, dar atunci ea își pierde orice aparență de exprimare artistic-subiectivă a unei trăiri. În plus, prin transformarea ei într-o astfel de propoziție cu sens, orice „conexiune” cu propozițiile astrofizice anterioare (chiar artistic/poetic exprimate) nu are legitimitate. Primele trei strofe sunt complet 'rupte' de ultima strofă acceptată ca fiind doar o formă artistică de exprimare a unei semnificații factual psihologice (științifice). Sunt, ca să spunem așa, două texte științifice – unul din astrofizică, unul din psihologie – fără nicio legătură științifică între ele.]

O *propoziție cu sens*[384] se referă la fapte, deci are, în accepțiunea fregeană a distincției dintre *sens și semnificație*[385], o semnificație factuală. Ca formă de exprimare însă (*sens* fregean) a unei referințe (*semnificație* fregeană) factuale, este posibil ca forma de exprimare să nu fie cea uzuală, cea îndeobște consacrată. Astfel, principial este posibil ca la un congres pe teme de fizică o comunicare științifică să fie prezentată în versuri. Ar fi, desigur, neobișnuit, dar câtă vreme ea este clară, la obiect, sub controlul inter-subiectiv al comunității științifice a fizicienilor etc. (adică satisface standardele de științificitate cerute unei comunicări), ea reprezintă, la nivel de limbaj, doar o „ciudățenie” în modul de a vorbi despre anumite teme la un congres științific. În orice caz, ea nu este atunci, cel puțin în acest context analitic, o poezie.[386]

Acest exemplu a vrut să sublinieze câteva aspecte analitice privind modalitățile de exprimare și riscul confuziilor pe care, în anumite situații, schimbările de limbaje – la acest nivel schimbările de exprimare – le pot genera. Un exemplu sugestiv în acest sens este cel al „creaționismului științific”. „Vorbind teologic” pe subiecte cu conținut strict științific nu înseamnă nimic altceva decât o schimbare de limbaj la nivelul unor forme de exprimare. Nu înseamnă „științificitatea” teologiei. Mai mult, pornind dinspre amestecurile de limbaje, nu se poate concluziona, pe de-o parte că știința sprijină anumite afirmații teologice, iar pe de altă parte că știința are anumite semnificații sau sensuri teologice. Este posibil însă – poate fi un exercițiu interesant (/chiar profitabil teologic) – să se 'încarce' cu sensuri/semnificații teologice anumite rezultate științifice, dar aceasta rămâne: teologie, doar teologie. Prin urmare, indiferent de limbajul folosit,

---

384 Aici ne situăm în terminologia wittgensteiniană.

385 Aici ne situăm în terminologia fregeană. / Frege Gottlob – *Sens și semnificație* [1892] – în „Materialismul dialectic și științele moderne, vol. 11 – Logică și filozofie – orientări în logica modernă și fundamentele matematicii” (ediție îngrijită de Tîrnoveanu M. și Enescu Gh.), pp. 54-79, Editura Politică, 1966, București.

386 O discuție având ca subiect „Ce este poezia?” nu va fi abordată în cuprinsul acestei completări asupra distincțiilor dintre propoziții cu sens și propoziții nonsens. Mai mult, în contextul analitic în care se pun accentele aici, convenim că dacă 'textul' „La steaua” ar fi redus doar la primele trei strofe atunci, la nivel de semnificație, el trimite la o seamă de fapte și în acest fel, din perspectiva analitică menționată, are un „sens factual”, cu alte cuvinte este un cumul de propoziții cu sens; textul nu ar fi astfel o poezie.

interpretarea nu reprezintă nimic altceva decât o lectură, o formă de hermeneutică teologică – de care teologia poate fi preocupată în interiorul *domeniului* ei – aplicată unor rezultate științifice. Față de interpretarea teologică însă, știința nu este angajată în nici un fel, este neutră cu alte cuvinte.[387]

Următorul exemplu are ca referință cartea cu titlul: „Inventarea și descoperirea ′particulei lui Dumnezeu′"[388] și este o prelungire a celor spuse anterior.

În sintagma „particula lui Dumnezeu" sunt prezente la nivel lingvistic două cuvinte: „particulă", ce ține de limbajul fizicii (științei) și „Dumnezeu", ce ține de limbajul teologiei. Atunci, cărui limbaj aparține „particula lui Dumnezeu"? (Reamintim, din capul locului, că dacă noțiunii de „particulă" [/subiectului logic S] având semnificație [/conținut al noțiunii] fizic-factuală îi asociem un „atribut" teologic [/un predicat logic P] intrăm într-o zonă ′minată′, cea a amestecului de limbaje din domenii diferite.)

Au fost selectate câteva pasaje din Prefața cărții menționate:

> „Știrea că ceva foarte asemănător cu bosonul[389] Higgs[390] a fost descoperit la CERN, la Geneva, pe 4 iulie 2012, s-a răspândit instantaneu în jurul lumii [...]. Semnale compatibile cu o particulă care fusese prima dată presupusă sau „inventată" în 1964 fuseseră în sfârșit găsite, după 48 de ani, cu prețul a multe miliarde de dolari. Dar de ce atâta zgomot pe tema asta? Ce este bosonul Higgs și de ce contează el atât de mult? Dacă această particulă este cu adevărat particula Higgs, ce ne spune ea despre lumea *materială* [s.n.] [...]?
> Răspunsurile la aceste întrebări se pot găsi în istoria așa numitului „Model standard" al *fizicii particulelor* [s.n.].
> [...]
> Bosonul Higgs este important în Modelul Standard deoarece implică existența unui câmp Higgs [...]. Fără câmpul Higgs, masa nu ar putea fi constituită și nimic nu ar putea să *existe*.

---

387 Prezentăm aici, doar cu intenția unei sumare ilustrări, titlul unei emisiuni Tv difuzate pe această temă: „Verdictul științei: creaționism".

388 Baggot Jim – *Inventarea și descoperirea „particulei lui Dumnezeu"*, Editura Humanitas, București, 2015

389 *Bosonii* sunt particule elementare care au spinul întreg și satisfac statistica Bose-Einstein. – https://ro.wikipedia.org/wiki/Boson [Accesat 01 septembrie 2023]

390 *Bosonul Higgs*, numit așa după fizicianul britanic Peter Higgs și supranumit „particula lui Dumnezeu", este o particulă elementară din familia bosonilor, care face parte din mecanismul de rupere spontană a simetriei ce conferă masă celorlalte particule elementare. – https://ro.wikipedia.org/wiki/Bosonul_Higgs [Accesat 01 septembrie 2023]
„În mass-media, bosonul Higgs a fost adesea numit „particula lui Dumnezeu", sintagmă preluată dintr-o carte publicată în 1993 pe această temă, [Hill, Christopher T.; Lederman, Leon M. (2013). *Beyond the God Particle*. Prometheus Books] cu toate că sintagma displace în mare măsură multor fizicieni, inclusiv lui Higgs, care o consideră „de senzație". [Sample, Ian (29 May 2009). „Anything but the God particle". The Guardian. Retrieved 24 June 2009; Evans, R. (14 December 2011). „The Higgs boson: Why scientists hate that you call it the 'God particle',,. National Post. Retrieved 3 November 2013]. – https://en.wikipedia.org/wiki/Higgs_boson [Accesat 01 septembrie 2023]

> Se pare că datorăm foarte mult existenței acestui câmp. Iată unul dintre motivele pentru care bosonul Higgs, particula câmpului Higgs, a fost prezentat în presă drept *particula lui Dumnezeu*. Acest nume e considerat total inacceptabil de oamenii de știință din domeniu, fiindcă exagerează importanța acestei particule și atrage atenția asupra relației nu întotdeauna simple dintre fizică și teologie. Este însă o denumire foarte îndrăgită de ziariști și de autorii de știință popularizată."[391]

Vor fi făcute în continuare câteva remarci asupra fragmentelor citate. Propozițiile selectate spre a fi citate nu au fost alese la întâmplare. Ele sunt legate în bună măsură de ceea ce își propune o parte a analizei și, respectiv, introducerea analitică în teologia analitică. În primul rând, toate propozițiile sunt *propoziții cu sens* despre fapte sau cu referire la un model [teoretic] al fizicii (orice model al fizicii reprezintă o colecție de propoziții cu sens). Chiar și atunci când în propoziție apare sintagma „particula lui Dumnezeu" este evident atât din conținutul/referința propoziției, cât și din context – abstracție făcând de o perspectivă critic-analitică în conformitate cu care asocierea generează un „nonsens" – că aceasta este o propoziție cu sens. Vom face, în modul analitic obișnuit, pornind de la fragmentul analizat, o distincție de limbaje: *limbaj științific ↔ limbaj jurnalistic ↔ limbaj de popularizare a științei*. Cu această distincție, urmând pentru clarificări linia fregeană a diferenței dintre sens și semnificație, se poate spune că cele două 'cuvinte': *boson Higgs* și *particulă a lui Dumnezeu* au o aceeași semnificație din lumea materială a fizicii, dar sunt sensuri diferite de exprimare aparținând unor limbaje diferite: *limbajul științific* și *limbajul jurnalistic*, respectiv, *limbajul de popularizare a științei*; cu observația suplimentară că limbajul jurnalistic sau cel de popularizare a științei preia în exprimarea sa o noțiune teologică a cărei semnificație nu este din lumea materială a fizicii. Se vede astfel cum limbajul jurnalistic sau cel de popularizare a științei prin amestecul de limbaje, poate conduce la confuzii, la ambiguități. Cu aceste precizări este posibil un răspuns la întrebarea de la începutul paragrafului: „Cărui limbaj aparține cuvântul „particula lui Dumnezeu"?". Aparține limbajului jurnalistic sau aparține limbajului de popularizare a științei; aceste limbaje, nu de puține ori, sunt amestecuri, mai mult sau mai puțin inspirate (/legitime) de limbaje.

Continuând analiza, într-o anumită ordine de idei (care nu respectă neapărat 'cronologia' textului citat la început) este menționată o propunere conceptuală cu semnificație fizică: „bosonul Higgs" este, ca propunere, o invenție conceptuală. Această

---

[391] Baggot Jim – *Inventarea și descoperirea „particulei lui Dumnezeu"*, pp. 5-6. // James Edward Baggott (data nașterii: 2 Martie 1957) este un scriitor britanic [..] publicând cărți și articole de popularizare a științei, de filosofia și istoria științei [...] A obținut o diplomă de licență la Universitatea din Mancester în 1978 și un doctorat în chimie-fizică la Universitatea din Oxford. A lucrat ca profesor la University of Reading [...] El însuși se consideră un „popularizator al științei" [...]. – https://en.wikipedia.org/wiki/Jim_Baggott [Accesat 01 septembrie 2023]

nouă noțiune fizică vine să articuleze – exprimându-ne oarecum plastic-metaforic – ochiurile unei plase teoretice de 'prindere' a particulelor din oceanul microcosmosului cuantic, plasă care este Modelul Standard. Se spune apoi ceva – într-o sumară înșiruire aici – ce ține de însăși natura cunoașterii științifice umane: investiție de timp pe termen lung (o jumătate de secol); efort intelectual uman orientat spre cercetarea fundamentală; mari investiții financiare (miliarde de dolari) fără vreo aplicabilitate imediată, nici măcar una întrezărită. Strâns legate de cunoașterea științifică empirică, de propozițiile cu sens și de noțiunile pur teoretice introduse pentru a da coerență unui model, sunt criteriile de existență și de adevăr specifice științei în cauză. În cazul de față, este vorba de existența bosonului Higgs conform criteriilor de existență ale fizicii; este vorba de adevărul sau falsitatea propoziției „Bosonul Higgs există." conform criteriilor de adevăr ale fizicii. *Existența* implică instrumente de investigare capabile să culeagă informații, implică un cadru-laborator în care experimentul să se poată efectua și, la fel de important, implică protocoale experimentale bine definite ce trebuie respectate; toate acestea pentru ca „existența" (sau „inexistența") bosonului Higgs să poată fi dovedită (/afirmată). *Adevărul* implică teoria științifică, 'canoanele' teoretice în care se interpretează rezultatele. În anumite situații complexe, sau la limită, sau fără suficientă informație, orice teorie științifică, în mod inevitabil, permite incertitudini, alternative în interpretare. Astfel, „existența relativă" și „adevărul relativ", legate de anumite circumstanțe experimentale, sunt, alături de relativitatea lor în perspectivă istorică, trăsături specifice cunoașterii științifice. Exemplificăm aceste aspecte cu referire la textul citat, precizând că s-au folosit diverse simboluri (ghilimele ' ', fonturi *italice*) pentru a reliefa cele menționate anterior: „știrea că 'ceva' *foarte asemănător* cu 'bosonul Higgs' *a fost descoperit* la CERN, la Geneva; *semnale compatibile cu* o 'particulă'; *dacă* această particulă *este cu adevărat* 'particula Higgs'; Bosonul Higgs este important [...] deoarece *implică existența* unui câmp Higgs [...]. Fără câmpul Higgs, masa nu ar putea fi constituită și *nimic nu ar putea să **există***.". S-a insistat aici pe relativitatea de moment a „existenței" sau a „adevărului" în știință tocmai pentru a sublinia acest atribut: „existență *relativă*" și „adevăr *relativ*". Cu toată această relativitate de moment 'știința' tinde însă, pe cât posibil, să decidă dacă ceva există sau nu există, dacă o propoziție științifică este adevărată sau falsă. Cercetări ulterioare apariției cărții lui Jim Baggot au condus la adevărul 'fizic' al propoziției „Bosonul Higgs există.", cu alte cuvinte la afirmarea existenței *cu adevărat* a bosonului Higgs pentru fizică.[392]

[392] • „Există bosonul Higgs?
Fizicienii [...] pe 4 iulie 2012 au anunțat că aceste experimente au condus la rezultate remarcabile. Cercetătorii au descoperit o particulă care are un comportament asemănător cu cel anticipat pentru bosonul Higgs. Acest rezultat conduce la o întrebare inevitabilă: Există particula cu adevărat? [...]

Dar, chiar și așa, de principiu, în știință orice existență și orice adevăr rămân relative. De exemplu, ca raportare științifică, este acceptată posibilitatea ca „legea conservării energiei” să fie falsificabilă. Este acceptată posibilitatea ca un perpetuum mobile să existe, deși, verdictul *actual* al științei este imposibilitatea existenței unui perpetuum mobile. În știință nimic nu poate avea asociat atributul de ABSOLUT; astfel, nici o existență, nici un adevăr nu sunt *absolute* în fizică. Prelungind aceste considerații într-un orizont filosofico-analitic (Tractatus), afirmația are un caracter mai general: un „FAPt” are asociabil numai atributul *accidentalului*; dacă „CEVA” **nu** poate avea atributul *accidentalului*, respectiv are „atributul” *absolutului*, atunci acel „CEVA” **nu** este un „FAPt”.[393]

Absolutul nu este un atribut al faptelor, nu poate fi prezent în limbajul științific despre fapte (în *propozițiile cu sens* ale științelor). În teologie în schimb, atributul „*absolut*” este frecvent prezent, în mod explicit sau implicit. Astfel, *existența* lui Dumnezeu (existență în sens teologic) este o *existență absolută*, nu este concepută sub nici o formă alternativa că Dumnezeu nu există. Propoziția „Isus a murit și a înviat din morți.” exprimă un *adevăr absolut de credință* în creștinism. Cu aceste precizări, la nivel de limbaj, propozițiile: „Dumnezeu există.” și „Isus a murit și a înviat din morți.” sunt *propoziții nonsens* ale teologiei. S-a insistat aici pe absolutul „existenței” și al „adevărului” religios tocmai pentru a sublinia prezența acestui atribut: „existență *absolută*” și „adevăr *absolut*” în teologie, spre deosebire de absența sa în știință.

În ce privește următoarea citare, tot din textul de mai sus: „Acest nume e considerat total inacceptabil de oamenii de știință din domeniu, fiindcă exagerează importanța acestei particule și atrage atenția asupra relației nu întotdeauna simple dintre fizică și teologie.”, două aspecte vor fi reliefate în continuare:

▪ Primul aspect vizează însăși interiorul fizicii (în diverse cazuri interiorul altor științe) și reprezintă o imixtiune din exterior în treburile interne ale fizicii (din partea

---

În zilele care au urmat anunțului din 2012 făcut de oamenii de știință implicați la CERN, cercetătorii au continuat să manifeste precauție. Testele trebuie să continue, iar datele trebuie să fie sub controlul comunității științifice. Pentru moment, unii fizicieni au acceptat o variantă de compromis, numind particula „boson similar” [„Higgslike”].” – https://science.howstuffworks.com/science-vs-myth/everyday-myths/higgs-boson-exist.htm [Accesat 01 septembrie 2023]

• „Doi ani mai târziu, după anunțul de la CERN privind descoperirea unei particule care probabil este bosonul Higgs, fizicienii de la Large Hadron Collider au confirmat că particula descoperită este cu siguranță bosonul Higgs, așa cum prevede Modelul Standard al fizicii particulelor elementare.” – https://www.extremetech.com/extreme/184953-lhc-confirms-weve-definitely-discovered-the-higgs-boson-and-sadly-it-behaves-exactly-as-the-standard-model-predicts [Accesat 01 septembrie 2023]

[393] Logic exprimându-ne, aspecte legate de predicatele logice *accidental*, respectiv *absolut*, în ceea ce privește asocierea lor cu subiectul logic *fapt*, se găsesc în CAPITOLUL III. Teologie analitică și limbaj – *o structurare posibilă a limbajului teologic* – 3.3.2. *Imagine teologică – despre posibilitatea unei analogii cu imaginea-fapt*

unor jurnaliști, a unor filosofi, a unor teologi, a unor ideologi etc.). În teologie conceptul de „Dumnezeu” are, într-o ordine valorică – dacă putem zicem așa –, o semnificație superlativ-absolută. Asociindu-i conceptului de „particulă”, ce ține de limbajul fizicii, atributul de „Dumnezeu” (chiar dacă e în forma „lui Dumnezeu” [unele traduceri au exprimarea „particula Dumnezeu”[394]]), ce ține de limbajul teologiei, se poate induce, prin transfer metaforic, o anumită ordonare valorică a „obiectelor fizicii”, ceva de felul: electronul este mai important decât neutronul etc., altfel spus, o exagerare a importanței unor particule fizice în raport cu altele; „Acest nume e considerat total inacceptabil de oamenii de știință din domeniu, fiindcă exagerează importanța acestei particule [...].”. Într-o exprimare analitică este vorba de a încărca anumite *propoziții cu sens* cu valori ontologic-filosofice: „Bosonul Higgs este important [...] deoarece implică existența unui câmp Higgs [...]. Fără câmpul Higgs, masa nu ar putea fi constituită și nimic nu ar putea să *existe*. Se pare că datorăm foarte mult existenței acestui câmp”. („Iată unul dintre motivele pentru care bosonul Higgs, particula câmpului Higgs, a fost prezentat în presă drept *particula lui Dumnezeu*.”)

▪ Al doilea aspect vizează susceptibilitatea față de posibilitatea suprapunerii unor sensuri/semnificații teologice peste cele strict științifice: „Acest nume e considerat total inacceptabil de oamenii de știință din domeniu, fiindcă [...] atrage atenția asupra relației nu întotdeauna simple dintre fizică și teologie.”

Un exemplu cât se poate de sugestiv, care ilustrează reticența oamenilor de știință (există și numeroși teologi care manifestă aceeași reticență) față de interferența unor sensuri teologice cu cele științifice, este oferit de „Creaționismul științific”. În terminologia analitică adoptată în această lucrare, limbajul „Creaționismului științific” este un amestec eterogen de propoziții cu sens și propoziții nonsens care, doar cu privire la cele spuse anterior, nu au în spatele lor criterii unitare de „existență” și „adevăr” etc.

Observație. Cartea „Inventarea și descoperirea „particulei lui Dumnezeu”„ este o carte de popularizare a științei destul de tehnică, așa cum se vede din cuprinsul ei și din glosarul de termeni științifici de la sfârșit. Trebuie făcută, cu referire la acest Cuvânt înainte al cărții și cu privire la celelalte capitole observația că sintagma „Particula lui Dumnezeu” mai este folosită foarte rar, de exemplu, în capitolul 8 când se face referire la o altă carte: „În cartea ceva mai donquijotescă a lui Lederman *Particula lui Dumnezeu* (*The God Particle*) [...].”[395]. (Cartea citată are titlul: *Particula lui Dumnezeu: Dacă Universul este Răspunsul, atunci care este Întrebarea?*, iar autorii sunt Leon M. Lederman, fizician Laureat al Premiului Nobel și Dick Teresi, scriitor, preocupat de

[394] „*Bosonul Higgs*, numit așa după fizicianul britanic Peter Higgs și supranumit „particula Dumnezeu”, [...]” – https://ro.wikipedia.org/wiki/Bosonul_Higgs [Accesat 01 septembrie 2023]

[395] Baggot Jim – *Inventarea și descoperirea „particulei lui Dumnezeu”*, p. 158.

popularizarea științei. Precizările de final vor doar să arate cât de deschise rămân, totuși, discuțiile pe aceste de teme.[396])

Încheiem paragraful, această „*Completare*", cu o încă o 'completare' ce vizează de astă dată raportul *propozițiilor fără sens* ale matematicii cu *propozițiile nonsens* ale teologiei, strâns legat însă doar de perspectiva contextuală prilejuită de sintagma „particula lui Dumnezeu".

Astfel, exemplu ales are ca referință este cartea cu titlul: „Este Dumnezeu matematician?"[397]. În sintagma „Dumnezeu matematician" sunt prezente la nivel lingvistic două cuvinte ce țin de limbaje diferite: „Dumnezeu", ce ține de limbajul teologiei și „matematician", ce ține, implicit, de limbajul matematicii în măsura în care este asociat cu acest limbaj (tot așa cum „fizician" ține de limbajul fizicii în măsura în care este asociat cu acest limbaj). Și în acest caz apare ca legitimă analitic întrebarea: „Cărui limbaj aparține exprimarea „Este Dumnezeu matematician?"„ A fost făcută mai sus distincția de limbaje: *limbaj științific ↔ limbaj jurnalistic ↔ limbaj de popularizare a științei*. Analog celor spuse anterior, este la fel de valabilă observația că limbajul de popularizare a științei preia în exprimarea sa o noțiune teologică a cărei semnificație nu este din sfera formală a matematicii. Și în acest caz, răspunsul la întrebarea „Cărui limbaj aparține exprimarea „Este Dumnezeu matematician?"„ este același: aparține limbajului de popularizare a științei. O dată în plus, se vede cum limbajul de popularizare a științei riscă prin amestecul de limbaje să conducă la confuzii, la ambiguități.

Au fost selectate câteva pasaje de la începutul primului capitol al cărții menționate (Capitolul 1 – Misterul):

> „Cu câțiva ani în urmă am ținut o conferință la Universitatea Cornell. Pe una dintre imaginile proiectate de mine se putea citi: „Este Dumnezeu matematician?". Îndată ce a apărut imaginea, l-am auzit pe un student din primul rând rostind nervos: „Oh, Doamne, sper că nu!".
> Întrebarea mea retorică nu era o încercare filosofică de a-l defini pe Dumnezeu în fața publicului, nici o stratagemă pentru a-i intimida pe cei ce suferă de fobia matematicii. Eu prezentam pur și simplu un mister cu care s-au luptat vreme de

[396] *The God Particle: If the Universe Is the Answer, What Is the Question?* is a 1993 popular science book by Nobel Prize-winning physicist Leon M. Lederman and science writer Dick Teresi. [...] Lederman explains in the book why he gave the Higgs boson the nickname „The God Particle". – https://en.wikipedia.org/wiki/The_God_Particle_(book) [Accesat 01 septembrie 2023]

[397] Mario Livio – *Este Dumnezeu matematician?*, Editura Humanitas, București, 2011 // Mario Livio (n. 1945 la București) este un astrofizician și matematician israelian, cunoscut și ca autor de cărți de popularizare a științelor: matematică, fizică, astronomie ș.a. După ce a fost profesor la Technionul din Haifa, în anul 1991 a fost cooptat ca director stiințific la Institutul Științific de Telescopie Spațială (Space Telescope Science Institut) care acționează Telescopul spațial Hubble din Statele Unite, de unde s-a retras ca profesor emerit în anul 2015. – https://ro.wikipedia.org/wiki/Mario_Livio [Accesat 01 septembrie 2023]

> secole cele mai originale minți – vădita omnipotență și omniprezență a matematicii. Acestea sunt genul de atribute asociate de regulă doar cu divinitatea."[398]

Observație. La fel ca și cartea „Inventarea și descoperirea 'particulei lui Dumnezeu'", și cartea „Este Dumnezeu matematician?" e tot o carte de popularizare a științei. În schimb, lectura ei necesită doar un bagaj minim de cunoștințe matematice – fiind astfel foarte 'prietenoasă'; accentul este pus pe o prezentare a matematicii într-o perspectivă istorică, iar cu referire la „Dumnezeu matematician" trebuie spus că asocierea matematicii cu Dumnezeu este destul de frecventă pe parcursul cărții. (Exemple. „Ideea că matematica e limbajul universului, și deci că Dumnezeu e matematician, a apărut în cercetările lui Arhimede."[399]; „[Galilei] Pentru el, matematica era pur și simplu limba universului. Pentru a înțelege universul, susținea el, trebuie să-i cunoaștem limba. Dumnezeu este într-adevăr matematician."[400]; „[...] ideile lui Descartes au deschis poarta sistematizării matematice a aproape tot ce există – esența însăși a ideii de Dumnezeu-matematician. Din punct de vedere strict matematic, prin stabilirea echivalenței între cele două perspective ale matematicii (algebrică și geometrică) considerate înainte disjuncte [...]."[401] „Aceste geometrii și altele păreau, cel puțin în primă instanță, invenții ingenioase ale unor minți pline de imaginație matematică, iar nu descrieri exacte ale spațiului fizic. Cum mai poate fi atunci apărată ideea de Dumnezeu-matematician? La urma urmelor, dacă „Dumnezeu face mereu geometrie" (afirmație atribuită de Plutarh lui Platon), care dintre aceste numeroase geometrii e practicată de Cel de Sus?"[402])

3.3.2. Imagine teologică – imagine-fapt – despre posibilitatea unei analogii

> „Posibilitatea tuturor analogiilor, a ceea ce face ca exprimările noastre să fie imagini este dată de logica reprezentării."[403]
>
> „Imaginea este un fapt."[404]

Pentru Wittgenstein, în Tractatus, noțiunea de „*imagine*"[405] , așa cum s-a mai spus, este folosită exclusiv cu referire la fapte. Din această perspectivă nu există

---

[398] Mario Livio – *Este Dumnezeu matematician?*, p. 11.
[399] Mario Livio – *Este Dumnezeu matematician?*, p. 72.
[400] Mario Livio – *Este Dumnezeu matematician?*, p. 90.
[401] Mario Livio – *Este Dumnezeu matematician?*, p. 111.
[402] Mario Livio – *Este Dumnezeu matematician?*, p. 181.
[403] Tractatus P 4.015.
[404] Tractatus P 2.141.
[405] Pentru a sugera aici, într-o oarecare măsură, semnificația specific wittgensteiniană din Tractatus a noțiunii de „imagine", înțeleasă astfel ca *propoziția cu sens* să fie o „imagine logică" despre 'fapte', va fi citat următorul fragment din: ‹În ajutorul cititorului – *Propoziția cu sens ca „imagine logică"*;

„imagine teologică” (decât dacă aceasta s-ar identifica cu un fapt din lumea omului) [(!) nu există nici „imagine artistică” – decât dacă aceasta ar fi o ′reproducere realistă′ a unui fapt din lumea omului].

Unul din obiectivele principale avut în vedere în această carte de teologie analitică este, așa cum s-a precizat explicit, relația dintre limbajul teologic și limbajul logic, iar una dintre direcțiile de abordare este prin *analogie*: analogia cu relația dintre „limbajul despre fapte” și „limbajul logic”. Aceasta pune în discuție, însă, posibilitatea unei alte analogii, aceea dintre „imagini”: „imagine științifică” (înțelegând, de fapt, mai general, o „imagine despre fapte”) vs. „imagine teologică”. Aceasta, la rândul ei, ridică întrebarea: „În ce măsură s-ar putea vorbi, printr-o analogie verosimilă, de noțiunea de „*imagine teologică*” având asociată în mod necesar o „imagine *logică*?” sau, cu alte cuvinte: „În ce măsură la nivel de limbaj teologic (teologic-rațional) sunt îndreptățite analitic anumite deplasări de semnificație dinspre ′zona *sens*ului analitic′ înspre ′zona *nonsens*ului analitic′?

Toată această corelare «imagine↭fapte» dezvoltată de Wittgenstein în Tractatus are un *suport ontologic*, se întemeiază pe o *presupoziție metafizică* fundamentală, presupoziție pe care o ilustrăm sumar aici, fără vreun comentariu filosofic, prin următoarea propoziție[406]:

> „Ceea ce orice imagine – oricare ar fi forma ei – trebuie să aibă în comun cu realitatea pentru a putea să o reprezinte în genere – într-un mod corect sau fals – este forma logică, adică forma realității.”[407].

[...]›, pp. 50-51 – Flonta Mircea în Wittgenstein Ludwig , *Tractatus Logico-Philosophicus*, Editura Humanitas, București, 2001. : „În originalul german relația dintre propoziție, ca imagine logică, și starea de lucruri este desemnată prin cuvinte din aceeași familie cu substantivul *Bild* (imagine): *abbilden*, *abbildende*, *Bezienhung*, *Abbildung*. Limba română nu ne oferă însă o asemenea posibilitate. În mod evident, cuvintele asociate cu *imagine*, în primul rând verbul *a imagina*, nu pot fi folosite pentru a exprima relația care există între propoziții și stările de lucruri ale căror imagini sunt ele. Ce posibilități oferă limba română pentru a reda modul în care sunt folosite în *Tractatus* expresia *abbilden* și cele derivate din ea? [...] *A oglindi*, *oglindire* [candidat posibil – Flonta] sugerează însă o reprezentare iconică, o imagine care redă și caracteristici calitative, nu numai pe cele structurale, sugestie inacceptabilă în cazul unei imagini logice care este un model. [...] În lipsa a ceva mai bun și în deplină cunoștință a caracterului nesatisfăcător al soluției, am optat pentru *a reprezenta*, respectiv *relație de reprezentare* și *formă a reprezentării*. [...].”.
„Faptul că elementele imaginii se raportează unele la celelalte într-un mod determinat arată că lucrurile se raportează unele la celelalte în acest fel. Această corelație a elementelor imaginii se numește structura ei, iar posibilitatea acestei structuri forma reprezentării.” – Tractatus P 2.15.; „Imaginea reprezintă obiectul din afara lui (punctul ei de vedere este forma ei de reprezentare); de aceea imaginea reprezintă obiectul ei într-un mod corect sau fals.” – Tractatus P 2.173.

[406] Un comentariu în acest sens a fost făcut în: CAPITOLUL I. Teologie analitică și Filosofie analitică – *o prezentare generală* – 1.2. *Filosofie și teologie analitică – câteva presupoziții legate de* LOGICĂ – Câteva remarci privind *forma logică*

[407] Tractatus P 2.18.

Prin *analogie*, a vorbi despre «imagini teologice» – în orizontul analitic propus în această carte – face necesar apelul la un suport onto-teologic, la o presupoziție onto-teologică fundamentală care, în mod plauzibil, este înfățișată aici într-un dublu registru: • Dumnezeu a înzestrat omul cu rațiune; • Împărăția (/lumea) lui Dumnezeu, relația om-Dumnezeu, Dumnezeu Însuși – în măsura în care admitem că Dumnezeu a lăsat omului (și) posibilitatea unei cunoașteri pe cale rațională a ființei (/a naturii) Sale [desigur o cunoaștere parțială] – au și o formă logic-rațională care să-i permită omului un acces logic-rațional la toate acestea, adică o reprezentare logic-rațională, iar datorită ′încărcării′ semnelor (/simbolurilor) cu semnificații și sensuri teologice o «imagine teologică».[408]

Acolo unde apropierea, ca să vorbim așa, de o anumită parte a lumii (/realității) teologice este posibilă numai prin «credință», acolo nu există imagini teologice, nu există exprimare, sau, într-o formulare curentă mai sugestivă, legat de acea lume (/realitate) teologică „nu avem cuvinte (/imagini) pentru a spune ceva"; cu cuvintele lui Wittgenstein:

„Există, bineînțeles, inexprimabilul. Este ceea ce se *arată*, este misticul."[409]

În spiritul analogiei și al presupoziției onto-teologice de mai sus, continuăm cu o adaptare și o reconfigurare având relevanță teologică a câtorva din propozițiile despre „imagine" prezente în Tractatus.[410]

Imaginea teologică este „imagine a *ceva*". Construim imagini teologice ale unor realități teologice.[411] În imaginea teologică și în acel „ceva" pe care această imagine îl reprezintă, trebuie să se găsească o identitate, trebuie să existe un ′numitor comun′, ca să zicem așa, pentru ca imaginea teologică să trimită la acel „ceva", să fie imaginea acelui „ceva". O imagine teologică poate reprezenta „un obiect", un „fapt" etc. ce aparține unei ‹lumi teologice›, unei ‹realități teologice›, numai dacă acel „obiect-teologic", „fapt-teologic", are o *formă logică* pe care imaginea teologică o poate

---

408 O referință semnificativă în acest sens poate fi considerată, de exemplu: **„***Scrisoarea Enciclică* F*IDES ET* R*ATIO a supremului pontif Ioan Paul al II-lea către episcopii bisericii catolice privind relația dintre credință și rațiune*" **(**ENCYCLICAL LETTER FIDES ET RATIO OF THE SUPREME PONTIFF JOHN PAUL II TO THE BISHOPS OF THE CATHOLIC CHURCH ON THE RELATIONSHIP BETWEEN FAITH AND REASON)

409 Tractatus P 6.522.

410 Pentru a nu mai dubla și încărca expunerea în textul principal, propozițiile din Tractatus avute în vedere sunt: P 2.1., P 2.151., P 2.1511., P 2.1513., P 2.1514., P 2.1515., P 2.16., P 2.171., P 2.18., P 2.182., P 2.2., P 2.202., P 2.61., P 4.01.; expunerea însă, pentru concizie și claritate, este prezentată sub forma unui text scurt, închegat, de sine stătător, fără trimiteri explicite.

411 Pentru a sublinia natura accentuat rațională („Orice imagine este *și* una logică. [...]" – Tractatus P 2.182.) a „imaginii teologice" așa cum este ea înțeleasă (/propusă) aici, reconfigurăm, în această notă de subsol, propoziția după cum urmează: „Construim modele (/imagini) teologice ale unor realități teologice."

reprezenta, o poate avea în comun cu „obiectul”, cu „faptul” respectiv; cu alte cuvinte, în imaginea teologică forma logică a reprezentării se află într-o relație de izomorfism cu ceea ce reprezintă ea, cu forma realității teologice. Astfel, se poate spune că imaginea teologică reprezintă o situație teologică posibilă în spațiul logic; mai mult, că orice imagine teologică este *și* una logică. (Încă odată și încă odată trebuie subliniat un aspect esențial pentru posibilitatea construcției prin analogie a noțiunii de „imagine teologică” având ca referință analitică Tractatus-ul. Pornim de la propoziția „Orice imagine este *și* una logică. [...]”[412] și de la sublinierea care îi aparține lui Wittgenstein: „*și*”. Redăm acum propoziția completă: „Orice imagine este *și* una logică. (Dimpotrivă, nu orice imagine este, de exemplu, una spațială.)”. Astfel, „componenta logică” apare ca și o condiție necesară, dar, nu și suficientă. Reconfigurăm acum propoziția accentuând suplimentar conjuncția „și”: „Orice imagine este ***ȘI*** una logică. [...]”. Ce se vrea însă a fi subliniat prin toate aceste observații și reconfigurări? Răspunsul este următorul: ‹”Imaginea” (unui fapt) este mai mult decât o „imagine logică”.›; ‹*Propoziția cu sens* este mai mult decât o *propoziție fără sens*.›. Analogia propusă lasă astfel câmp liber următoarei interpretări: ‹”Imaginea teologică” este mai mult decât o „imagine logică”.›; ‹*Propoziția* (teologică) *nonsens* este mai mult decât o *propoziție fără sens*.› – dar, evident subînțeles, cu „imaginea logică” prezentă ca și condiție necesară.) Pentru imaginea teologică, forma de reprezentare teologică a acesteia corespunde posibilității (/necesității) ca „entitățile (/obiectele) teologice” să se afle în relație unele cu celelalte în același fel în care se află în relație elementele imaginii teologice unele cu celelalte. Orice imagine teologică are propria ei relație de reprezentare. Relația de reprezentare constă din conexiunile corelative ale elementelor imaginii teologice **și** ale entităților (/obiectelor) teologice (a căror imagine este). Aceste conexiuni sunt, preluând o plastică exprimare wittgensteiniană, antenele elementelor imaginii teologice, antene cu ajutorul cărora imaginea ajunge să fie în contact cu lumea teologică, cu realitatea teologică. Imaginea teologică este în acest fel legată de lumea teologică, de o anumită realitate teologică, și ea accede la această lume/realitate. Concluzionând la nivel de limbaj, se poate afirma: „O *propoziție teologică* este o *imagine teologică* a unei anumite realitătii teologice.”; într-o formulare generală: „*Propoziția teologică* este un *model* al lumii teologice, al realității teologice, așa cum o *gândim* noi că este această lume (/realitate).” În prelungirea acestor considerații, cu referire strictă la „imaginile teologice” așa cum acestea au fost caracterizate aici, a construi o „imagine a lui Dumnezeu (sau a *ceva* despre Dumnezeu)”, ori a *ceva* din „Împărăția (/lumea) lui Dumnezeu” conduce (și) la următoarele consecințe particulare, încadrate însă în

[412] Tractatus P 2.182.

semnificația de principiu a presupoziției onto-teologice fundamentale de mai sus: „Dumnezeu are o formă logică”; „Împărăția lui Dumnezeu are o formă logică”.

Considerații rezumative de final pentru paragraful: „*Imagine teologică – imagine-fapt* – despre posibilitatea unei analogii”. Reluăm, într-o perspectivă teologico-analitică, întrebarea de la începutul paragrafului: „În ce măsură s-ar putea vorbi – prin analogie, o analogie care să fie totuși plauzibilă, îndreptățită – de noțiunea de „*imagine teologică*” pentru care să existe, în mod necesar, asociată intrinsec, o „imagine *logică*?”, sau, într-o altă formulare: „În ce măsură la nivel de limbaj teologic (desigur, un anumit tip de limbaj – cel pentru care logica este o condiție necesară) sunt legitime transferuri înspre afirmații de felul celor prezentate mai sus?”

▪ Prima observație este asupra propozițiilor cu sens din Tractatus. Dacă propoziția este o imagine, în mod necesar articulată logic, a unor fapte din „lumea aceasta” (lumea omului) atunci ea este o *propoziție cu sens*. Propoziția este cu sens indiferent dacă se referă la fapte din viața cotidiană sau la fapte științifice sau la „fapte teologice”, înțelegând aici prin „fapte teologice” fapte din această lume, dar prezentate în contextul unor relatări biblice (de exemplu: «[1] În acel timp Isus trecea printre lanuri de grâu, într-o sâmbătă. Discipolilor săi le era foame și au început să rupă spice și să le mănânce.»[413]), care însă – dincolo de faptul ′ca atare′ – sunt încărcate cu semnificații/sensuri teologice; observația vrea să sublinieze că în cazul „faptelor teologice” trebuie făcută o distincție clară între cele două ′nivele′.

▪ A doua observație este făcută, complementar, cu referire la „propozițiile nonsens” din Tractatus, aici, pentru sugestivitate, cu referire la „propozițiile artistice”. O creație estetică (de exemplu, un tablou artistic, NU un tablou-document; sau, o fotografie artistică, NU o fotografie document etc.) este o ′formă′ de „propoziție nonsens” indiferent de conținutul (/mesajul) ei artistic: propozițiile ‹Persistența memoriei› [Salvator Dali], respectiv ‹Crearea lui Adam› [Michelangelo Buonarotti] sunt ambele, în spiritul Tractatus-ului, „propoziții nonsens”. În măsura în care însă niciuna dintre aceste propoziții nu ′împărtășește′ o formă logică cu acel „*ceva*” la care face trimitere, ea nu este imagine (‹Crearea lui Adam› – nu este „imagine teologică”); pentru coerența clarității cu noțiunea de „imagine” propusă în lucrare, vom spune că ele nu sunt „modele” a „ceva”. (Într-un orizont teologic, fără a dezvolta subiectul, ‹icoanele› reprezintă un alt exemplu analitic de „propoziții nonsens”; este de analizat în ce măsură icoanele – cel puțin unele – sunt și „imagini teologice”.)

Completare la presupoziția onto-teologică fundamentală formulată pentru abordarea analogiei *imagine teologică – imagine-fapt*.

---

[413] Matei 12, 1 [VI. NECREDINȚA ȘI ÎMPOTRIVIREA IUDEILOR – *Spicele rupte și respectarea sâmbetei*] – Noul Testament, Sapientia

▪ A treia observație este, de fapt, o completare la presupoziția onto-teologică fundamentală formulată mai sus pentru abordarea analogiei: *imagine teologică – imagine-fapt*. Ilustrăm sintetic legătura în creştinism cu această presupoziție fundamentală prin următoarele versete: «26 Și a zis Dumnezeu: „Să-l facem pe om după chipul și asemănarea noastră [...]!". 27 Și l-a creat Dumnezeu pe om după chipul său. După chipul lui Dumnezeu l-a creat; [...]»[414]; «36 Isus a răspuns: „Împărăția mea nu este din lumea aceasta. [...] împărăția mea nu este de aici."»[415]. Pornind, simplificat, doar de la aceste versete s-ar putea legitima ideea unei „imagini teologice" asociată intrinsec/necesar cu o „imagine *logică*" pe următoarele considerente: Dumnezeu l-a înzestrat pe om cu o calitate excepțională și unică în cadrul Creației Sale: *Rațiunea*; *rațiunea* cu care să poată cunoaște această lume, dar cu care să aibă acces și la „alte lumi", cum este Împărăția lui Dumnezeu, sau chiar la posibilitatea de a-l cunoaște, în parte, pe Dumnezeu. Desigur, există și alte forme de cunoaștere pe care nu le amintim aici, însă rațiunea în corelarea sa cu limbajul rămâne o formă definitorie numai pentru OM. Să menționăm, complementar, această posibilitate și cu referire la Parabolele Împărăției ale lui Isus în care acesta începe cu cuvintele: „Împărăția cerurilor se aseamănă cu / este asemenea..." în care referințele sunt imagini (cu formă logică) cât se poate de naturale, de firești din această lume (factuală) a omului [„semănător"; „grăunte de muștar"; „plămadă"; „comoară"; „negustor"; „năvod"; „rege"; „stăpân-angajator"; „fecioare" etc.], lume a omului de la care pornind se poate accede la o cunoaștere despre Împărăția cerurilor. Într-o abordare atât teologică, cât și filosofică, este, în acest caz, legitimă presupoziția că lumile create de Dumnezeu, lumi la care omul să aibă acces prin cunoaștere, sunt și „lumi raționale", adică sunt „lumi" accesibile și rațiunii umane; în contextul analitic de aici: sunt și „lumi cu *formă logică*".

414 Geneza 1, 26-27 [I. ORIGINEA LUMII ȘI A OMULUI CREAȚIA ȘI CĂDEREA ÎN PĂCAT – *Prima relatare a creației*] – Vechiul Testament, *Biblia* – Departamentul de Cercetare Biblică, Iași 2016

415 Ioan 18, 36 [PĂTIMIREA ȘI MOARTEA LUI ISUS – *Isus înaintea lui Pilat*] – Noul Testament, Sapientia

CAPITOLUL IV.

Criterii de existență. Criterii de adevăr
– *scurte observații legate de limbaj* –

4.1. Observație filosofico-analitică asupra criteriilor de existență

‹Criteriile de existență (ne-logice)› ale propozițiilor cu sens: științifice, teologice etc. sunt exterioare logicii; cu atât mai mult ale propozițiilor nonsens.

> „Nu putem [...] să spunem în logică: există cutare și cutare lucru în lume [sau în matematică; sau în teologie etc.; n.n.], iar cutare nu."[416]

Exemplu ontologic – „legile naturii":

> „Dacă ar exista o lege a cauzalității, ea ar putea fi formulată astfel: „Există legi ale naturii."
> Dar, firește, acest lucru nu poate fi *spus* [s.n.]: el se arată.[417]"[418]

> „O constrângere potrivit căreia ceva trebuie să se întâmple deoarece altceva s-a întâmplat nu există.
> Există numai o necesitate *logică*."[419]

> „[...] nu există decât o necesitate l*ogică*."[420]

> „Faptul că soarele va răsări mâine este o ipoteză; iar aceasta înseamnă că noi nu *știm* dacă va răsări."[421]

> „Întreaga concepție modernă asupra lumii se sprijină pe iluzia că așa-numitele legi ale naturii sunt explicațiile fenomenelor naturii."[422]

---

[416] Datorită importanței acestei propoziții pentru întreaga lucrare (trecând deci dincolo de acest context), propoziția va fi citată în întregime:
„Logica pătrunde lumea: limitele lumii sunt și limitele ei.
Nu putem, prin urmare, să spunem în logică: există cutare și cutare lucru în lume, iar cutare nu.
Aceasta ar implica se pare că noi excludem anumite posibilități, iar acesta nu poate să fie cazul, deoarece altminteri logica ar terbui să treacă dincolo de limitele lumii; dacă ea va să zică ar putea să considere aceste limite și din partea cealaltă.
Ceea ce nu putem gândi, aceasta nu putem gândi. Nu putem așadar nici *spune* ceea ce nu putem gândi." – Tractatus P 5.61.

[417] Legat de aceste aspecte, facem aici o trimitere generală la perspectiva transcendental-kantiană expusă de Kant în *Critica rațiunii pure*.

[418] Tractatus P 6.36.

[419] Tractatus P 6.37.

[420] Tractatus P 6.375.

[421] Tractatus P 6.36311.

[422] Tractatus P 6.371.

„Astfel oamenii de azi stau în fața legilor naturii ca în fața a ceva intangibil, ca și cei din vechime în fața lui Dumnezeu și a Sorții. [...][423]."[424]

Complementar, următorul grupaj de propoziții este foarte explicit în acest sens:

„[...] propozițiile logice pot fi confirmate de experiență tot atât de puțin precum pot fi infirmate de experiență. Nu numai că o propoziție a logicii trebuie să nu poată fi infirmată prin nici o experiență posibilă, dar ea nici nu are voie să poată fi confirmată printr-o asemenea experiență."[425]

„Ar fi doar prea ciudat dacă am putea demonstra *logic* o propoziție cu sens [/sau o propoziție nonsens teologică; n.n.] pe baza altora și, *de asemenea*, una logică. Este de la început clar că demonstrația logică a unei propoziții cu sens [/sau a unei propoziții nonsens teologice; n.n.] și demonstrația *în* logică trebuie să fie două lucruri cu totul diferite."[426]

Cu privire la criteriile de existență (/falsitate) ale propozițiilor au fost făcute diverse comentarii în CAPITOLUL III. Teologie analitică și limbaj – *o structurare posibilă a limbajului teologic*. Acest paragraf aduce o serie de completări și precizări analitice.

„Existența" ca atribut al unui obiect: „ceva *există*", „cineva *există*" este, din punct de vedere filosofic, o chestiune problematică. Ea continuă să fie o chestiune la fel de controversată în filosofia (logica și ontologia) analitică contemporană.

În continuare va fi ilustrată, printr-un exemplu simplu, o critică a „existenței" ca *atribut* din perspectiva analitică a încălcării granițelor limbajului, mai precis a încălcării felului în care limbajul este utilizat în mod legitim. Dacă în construcția „Balena este mamifer." renunțăm la atributul mamifer conectat la obiectul-subiect balenă obținem propoziția „Balena este.". Procedând așa copula „este", dintr-un cuvânt care leagă *atributul* „mamifer" de *subiectul* „balenă", se transformă ea însăși într-un *atribut* al *subiectului* „balenă", acela de „existență", de „a fi": „Balena există.". Simplificând și condensând prezentarea, eroarea de limbaj la care se face referire poate fi pusă mai bine în evidență completând cu următorul exemplul. „În acvariu se pot vedea balene și rechini." În această propoziție renunțăm la cuvântul „rechini" și păstrăm doar conjuncția copulativă „și". Obținem propoziția „În acvariu se pot vedea balene și.". În acest fel „și" ar trebui să primească o valoare (proprietate/însușire) atributiv-adjectivală, eventual de felul celei din propoziția „În acvariu se pot vedea balene albastre.", ori aici se observă ușor că ceva nu este în regulă cu limbajul nostru,

[423] Propoziția – P 6.372 – se continuă („[...]") astfel: „Și unii, și alții au dreptate și nu au dreptate. Cei din vechime sunt mai clari deoarece recunosc un punct final clar, în timp ce în noul sistem lucrurile ar trebui să apară ca și cum *totul* ar fi explicat."

[424] Tractatus P 6.372.

[425] Tractatus P 6.1222.

[426] Tractatus P 6.1263.

că s-a încălcat ceva din felul în care folosim în mod normal/corect limbajul. După copula „este", la fel ca după conjuncția copulativă „și", ar trebui să mai urmeze „ceva" la nivel lingvistic. Această „absență" poate induce aparența de predicat sau atribut pentru „este", respectiv, pentru „și". Ele primesc (/li se atribuie) în acest fel o funcție sintactică care le este străină gramatical. Este o modalitate prin care, ca idee, se generează un anumit tip de confuzii la nivel de limbaj, iar trecând dincolo de granițele limbajului se pot genera confuzii mai ample, de natură ontologică, gnoseologică etc.

Ilustrăm aceste aspecte cu exemplul kantian și cu două exemple – Wittgenstein; Carnap – din filosofia analitică a primei jumătăți a secolului XX.:

> „Ca *predicat logic* poate servi tot ce vrei, chiar și subiectul poate deveni propriul lui predicat căci logica face abstracție de orice conținut. Dar *determinarea* este un predicat care se adaugă la conceptul subiectului și-l sporește. Ea nu trebuie deci să fie deja conținută în el.
> *A fi* nu este, evident, un predicat real, adică un concept despre ceva, care s-ar putea adăuga conceptului unui lucru. [...] În folosirea logică, acest verb este numai copula unei judecăți. Judecata: „*Dumnezeu este atotputernic.*" conține două concepte, care își au obiectele lor: Dumnezeu și atotputernicia; micul cuvânt *este* nu e vreun predicat în plus, ci numai ceea ce pune predicatul *în relație* cu subiectul. [...]
> Când gândesc deci un lucru, oricare și oricâte ar fi predicatele (chiar în determinarea completă), nu se adaugă nimic lucrului prin faptul că adaug: acest lucru *este*."[427]

> „În limbajul cotidian se întâmplă foarte des că unul și același cuvânt desemnează în moduri diferite – prin urmare aparține unor simboluri diferite – sau că două cuvinte care desemnează în mod diferit sunt folosite în propoziție aparent în același fel. Astfel, cuvântul „este" apare drept copulă, drept semn al identității și drept expresie pentru existență; „a exista" apare ca verb intranzitiv, la fel ca și „a merge"; „identic" apare ca adjectiv; noi vorbim despre ceva, dar și despre faptul că se întâmplă ceva. (În propoziții ca „Verdele este verde" – unde primul cuvânt este un nume propriu, iar al doilea un adjectiv – aceste cuvinte nu au pur și simplu semnificații diferite, ci sunt simboluri diferite.)"[428]

> „O limbă constă dintr-un vocabular și o sintaxă, adică dintr-o sumă de cuvinte care au o semnificație, și din reguli de formare a propoziției; aceste reguli indică felul în care se pot forma propoziții din cuvinte de diferite specii. În conformitate cu aceasta, există două feluri de pseudo-propoziții: sau cele în care figurează cuvinte despre care s-a admis prin eroare că ar avea semnificație; sau cele în care cuvintele au în mod individual sens, dar sunt asamblate contrar sintaxei, astfel încât nu pot da o propoziție cu sens."[429]

---

427 Kant Immanuel – *Critica rațiunii pure*, Capitolul al treilea. *Idealul rațiunii pure* – Secțiunea a patra. *Despre imposibilitatea unei dovezi ontologice a existenței lui Dumnezeu*, pp. 459-460, Editura IRI, București, 1994

428 Tractatus P 3.323

429 Carnap Rudolf – *Depășirea metafizicii prin analiza logică a limbajului* – în volumul *Vechea și noua logică*, Editura Paideia, București, 2001, pp. 43-44

„Se pare că cele mai multe erori logice, care sunt comise în pseudo-propoziții, se bazează pe deficiența de ordin logic ce ține de întrebuințarea verbului „*a fi*” în limba noastră (și cuvintele corespunzătoare în aproape toate limbile europene). Prima eroare o constituie ambiguitatea cuvântului „a fi”; acesta se utilizează o dată ca o copulă înaintea unui predicat („eu sunt flămând”) , iar altă dată pentru desemnarea existenței („eu sunt”). [...] A doua eroare constă în forma verbului în cea de-a doua semnificație, anume cea a *existenței*. Prin forma verbală este prezumat în mod iluzoriu un predicat acolo unde nu există nici unul.”[430]

În considerarea „existenței” ca atribut, aceasta, „*existența*” – adică, ce anume înseamnă pentru un domeniu sau altul (științe empirice, matematică, teologie) „*a exista*” – trebuie bine definită și trebuie formulate „criterii de existență” acceptate la nivelul comunităților respective. Implicit, trebuie formulate și „criterii de adevăr” pentru propozițiile despre „existență”.

Științele au astfel de criterii, *propriile lor criterii*. Care sunt criteriile de existență pe care științe formale precum matematica, respectiv științe empirice precum fizica, biologia, istoria etc. le folosesc în interiorul domeniilor lor pentru a afirma despre ceva că *există*?

În matematică avem explicit așa numitele „teoreme de existență”. Sintetic formulat, o „teoremă de existență” este o teoremă care afirmă că *cel puțin un* ”obiect matematic” are o anumită proprietate (proprietate matematică! – matematica nu ar putea, eventual, dovedi existența sau inexistența lui Dumnezeu numai dacă Dumnezeu ar fi un „obiect matematic”!; observația rămâne valabilă și pentru „obiecte fizice” etc.). În acest sens, *teorema fundamentală a algebrei*, în exprimarea: „Orice ecuație algebrică cu coeficienți complecși, cu o singură necunoscută, admite cel puțin o rădăcină în corpul numerelor complexe. [Într-o altă formulare avem propoziția alternativă: „Pentru orice ecuație algebrică cu coeficienți complecși, cu o singură necunoscută, există cel puțin o rădăcină în corpul numerelor complexe.”]” este o teoremă de existență. În matematică, criteriile de *existență* a „ceva” țin exclusiv de o normativitate specific matematică și de coerența teoretică internă specifică matematicii în afirmarea unei *existențe matematice*. Această normativitate, respectiv coerență teoretică internă reprezintă, împreună, o condiție în același timp necesară și suficientă.

În schimb, spre deosebire de matematică, pentru fizică normativitatea și coerența teoretică internă – specifice teoriilor fizice – conform cărora, de exemplu, este anticipată (/afirmată) teoretic existența unor entități fizice, reprezintă doar o condiție necesară, dar nu și suficientă. Este nevoie **și** de puneri în corespondență cu lumea

430 Carnap R. – *Depășirea metafizicii prin analiza logică a limbajului* (în volumul – *Vechea și noua logică*, Editura Paideia, București, 2001, p. 66.)

faptelor fizice conform unor „protocoale experimentale” recunoscute de comunitatea oamenilor de știință (fizicieni). *Experimentul* Michelson–Morley efectuat în 1887, unul din experimentele importante din istoria fizicii, a dovedit că eterul luminifer, ca mediu fizic în vid, mediu prin care lumina se propagă, *nu există* (nu este o „existență fizică”). Experimentul ca atare este expresia unor criterii de existență specifice științei fizicii. Afirmarea existenței sau inexistenței unei planete între planeta Mercur și Soare este la nivelul științific al „faptului fizic”. Afirmarea existenței lui Dumnezeu NU este la nivelul „faptului fizic”, științific. A spune că Dumnezeu nu există din punctul de vedere al fizicii înseamnă a-l defini pe Dumnezeu ca o entitate/obiect/fenomen al fizicii (ca pe un mediu fizic; ca pe o planetă; ca pe o undă; ca pe o particulă; un câmp etc.) și a intra în acest fel în „jocul” criteriilor de existență ale fizicii. Existența sau inexistența lui Dumnezeu nu este o problemă a fizicienilor sau a oamenilor de știință în general (din diverse domenii) așa cum nici existența sau inexistența unor fapte ca obiecte ale unei științe sau alteia nu este o problemă a teologilor. La fel stau lucrurile, de exemplu, și pentru biologie sau pentru istorie (de pildă, pentru „faptul istoric” înțeles într-un sens strict științific).

Trebuie subliniat un aspect deosebit de important cu privire la „criteriile de existență” din științe. Comunitatea științifică este, pentru fiecare știință în parte, cea care stabilește aceste criterii de existență (ca de altfel și criteriile de adevăr pentru propozițiile despre „existență”).[431] Să observăm totodată că vorbind despre criterii de existență și de adevăr în cazul unei științe naturale precum fizica și în cazul unei științe sociale precum istoria, acestea pot să difere semnificativ. Astfel, „faptul fizic” și „faptul istoric” nu au, în specificitatea lor, ‹criterii de existență› *identice*.

Teologia are la rândul ei criterii proprii de existență. (O observație în prelungirea celor spuse mai sus: la fel de puțin criteriile teologice de existență sunt în corespondență cu criteriile matematice de existență, respectiv cu criteriile de existență ale diferitelor științe empirice. Complementar, o teorie matematică nu anticipează apriori „existența” unor fapte științifice; și tot la fel, o teorie matematică nu anticipează apriori nici „existențe” teologice.) [În general, când cineva, de exemplu, un ateu, se interesează de credința cuiva, una dintre primele întrebări pe care i le adresează acestuia este următoarea: „Crezi că **există** Dumnezeu?”. (Desigur, acel ′cineva′ care pune întrebarea își are propriile convingeri cu privire la criteriile după care „ceva” „există”, în particular după care Dumnezeu există sau nu.)]

---

[431] O dezbatere filosofică pe tema rolului hotărâtor jucat de comunitățile științifice în stabilirea paradigmelor de cercetare și soluționare a problemelor științifice (în particular a „existențelor” și „adevărurilor” științifice) este propusă în cartea: Kuhn Thomas – *Structura revoluțiilor științifice*. (Kuhn Thomas S. – *Structura revoluțiilor științifice*, Editura Humanitas, București, 2008)

În acest context al „‹existenței› ca *atribut* (/predicat logic)”, ilustrăm felul în care Dumnezeu, la cererea lui Moise, își prezintă *natura* Sa, felul în care, s-ar putea spune, se auto-definește: singurul atribut pe care Dumnezeu și-l atribuie, pe care îl dezvăluie/îl Revelează, prin Moise, omului, este tocmai *atributul existenței*.

> «13 Moise i-a zis lui Dumnezeu: „Iată, eu voi merge la fiii lui Israel și le voi spune: „Dumnezeul părinților voștri m-a trimis la voi.”; și dacă mă vor întreba: „Care este numele lui?”, ce să le spun?”. 14 Dumnezeu i-a zis lui Moise: „EU SUNT CEL CARE SUNT.” Și a adăugat: „Așa să le spui fiilor lui Israel: 'EU SUNT m-a trimis la voi. '”.»[432]

Din punct de vedere strict logic, în propoziția „Eu Sunt.” prezența implicită doar a predicatului existențial („Eu sunt cel care Sunt.”) lasă deschise toate posibilitățile predicative care pot însoți, complementar, „existența” teologică a lui Dumnezeu.[433] Fac excepție, desigur, cele care neagă existența acestuia sau cele care negă – direct sau indirect – atribute teologice specifice lui Dumnezeu (atribute definitorii, exprimate prin alte propoziții teologice). De exemplu, a spune, a sugera, altfel decât metaforic (!metafora – ca „propoziție nonsens” – poate încălca logica[434]), despre Dumnezeu că e „bătrân”, prin trimiterea pe care „bătrânețea” o face spre o anumită finitudine temporală a ființei, înseamnă o încălcare a principiului logic al non-contradicției în raport cu o serie de atribute definitorii ale lui Dumnezeu: de pildă, fie în acest sens, ca referință, următoarele fragmentele de rugăciuni: „Dumnezeule Cel Veșnic [...].”[435]; „Sfinte Dumnezeule, Sfinte Tare, Sfinte-fără-de-moarte [...]”[436].

Într-o interpretare teologică plauzibilă, propoziția „Eu sunt Cel care Sunt.” poate însemna că Dumnezeu nu se definește pe sine, pentru om, în vreun fel determinat; El își lasă deschise toate posibilitățile de manifestare, autonomia absolută de a fi când vrea, cum vrea, ce vrea. Dumnezeu se manifestă liber, aparent arbitrar în raport cu omul, pe căile hotărâte de El. În acest sens al ′absolutului′, atributul existenței ține

---

432 Exodul 3, 13-15, [I. Eliberarea din Egipt – Tinerețea și vocația lui Moise – *Misiunea lui Moise*] – Vechiul Testament, *Biblia* – Departamentul de Cercetare Biblică, Iași 2016

433 Pe parcursul acestei prezentări a teologiei analitice mai sunt făcute referiri (mai scurte sau mai dezvoltate) la propoziția „Eu sunt Cel care sunt.” în diverse alte contexte teologico-filosofice. (De exemplu: Capitolul II. Principiile logicii 2.1. *Principiul identității*; Capitolul III. Teologie analitică și limbaj – *o structurare posibilă a limbajului teologic* – 3.3. *Propoziții nonsens* etc.)

434 Tabloul lui Michelangelo „Crearea lui Adam” este o astfel de metaforă care, legat de aspectele logice prezentate aici, asociind unui fragment din tablou propoziția (cu sens): „Dumnezeu Tatăl este bătrân.” încalcă, în felul precizat în text, logica. Dar, tabloul este o *propoziție nonsens* care, prin medierea unor imagini plastice cu încărcătură simbolică și prin intermediul sensibilității noastre căreia, în fond, îi este adresat, ne transmite un mesaj teologic. (În această privință, nu va fi abordată aici o analiză hermeneutică a „propoziției artistice” care este tabloul.)

435 „Rugăciunea întâia, a Sfântului Macarie cel Mare, către Dumnezeu Tatăl” – https://ro.wikisource.org/wiki/Rugăciuni_de_seară [Accesat 01 septembrie 2023]

436 Rugăciunea „Sfinte Dumnezeule”.

de transcendență, este un „atribut transcendent”. Într-o posibilă interpretare filosofic-metafizică aceasta ar putea însemna că Dumnezeu nu se definește pe sine cu vreuna din determinațiile imanente ale lumii omului, singurele la care acesta ar avea acces în înțelegere, reprezentare și exprimare (la limită determinații empirice, factuale, fenomenale), ci ′pur existențial (/pur ontologic)′, transcendent. Astfel, în acest sens al absolutului, atributul existenței ține de transcendență, este un „atribut transcendent”. Transcendența atributului „existență” în raport cu Dumnezeu orientează prin natura sa metafizică nu înspre „obiectivitatea factuală” a lumii, ci înspre mistic.

Din punct de vedere teologic, existența lui Dumnezeu „ca existență” rămâne în sfera credinței, a misterului Divin pe care credința îl acceptă. (Nu este un atribut pe care vreun protocol verificaționist-empiric, al uneia sau alteia dintre științele empirice, să-l poată confirma sau infirma; în mod asemănător, nicio demonstrație logică sau matematică nu poate confirma sau infirma existența lui Dumnezeu.) Felul în care Dumnezeu se Revelează oamenilor, felul în care *existența* Lui este recunoscută ca atare de aceștia, își are particularitățile sale, își are specificul său care este complet diferit de cel științific (al uneia sau alteia dintre științe). Credința este altceva decât rațiunea, este altceva decât intuiția empirică dată prin simțuri. Înseamnă altceva: că existența lui Dumnezeu nu poate fi probată doar printr-o sumă de experiențe științifice însoțite de teoriile asociate lor; sau că nu poate fi probată doar la capătul unei demonstrații matematice; sau că nu poate fi probată doar la capătul unei argumentări logico-filosofice dublată de o serie de presupoziții ontologice (metafizice), cum este în ultimă instanță orice *argument ontologic*. (În mod tradițional-istoric *argumentul ontologic* este un demers logic – și prin aceasta exclusiv rațional –, este un argument logic-deductiv, dar, totodată, este și o formă de analiză conceptuală, pentru demonstrarea existenței lui Dumnezeu; cu precizarea foarte importantă că simbolurile din acest demers, cel puțin în parte, sunt încărcate cu semnificații teologice!) Însă, pentru teologie, în ce privește „*logica* 'existenței' lui Dumnezeu” – dincolo de constrângerile impuse de natura logicii (constrângeri prezente, dar nu neapărat necesare) – rămân deschise spre interpretare aspectele pur ontologice și gnoseologice.

Exemplificăm foarte pe scurt.

Prin actul creației divine, „Lumea omului – Natura” primește același atribut al „existenței” pe care Dumnezeu și-l atribuie Sieși. În acest sens, misticul înseamnă că această Lume există.

> „Nu *cum* este lumea [*cum* – „obiect al științelor” n.n.] reprezintă misticul, ci *faptul că* ea există.”[437]

[437] Tractatus P 6.44.

Odată ce lumea „există”, pentru unii teologi – Augustin – *miracolele* din această Lume nu mai sunt în ordine ontologică, ci gnoseologică.

> „Prin urmare, o profeție a unui miracol nu se împlinește contrar naturii, ci contrar a ceea ce cunoaștem ca natură.”[438]

Din punct de vedere filosofic problemele rămân de interes pentru rațiune, pentru cunoașterea prin simțuri, pentru orice fel de experiență: fie ea empirică – adică în ordinea faptelor –, fie ea mistică.

4.1.1. Condiție suficientă ⇝ Criteriu de existență”; Condiție necesară ⇝ Criteriu de posibilitate a existenței

Revenind la forma logică $p \rightarrow q$, la *condițiile suficiente* și, respectiv la *condițiile necesare*, s-au făcut anterior, pe scurt, având ca referință matematica, următoarele afirmații: *condițiile suficiente* pot fi interpretate uneori ca și „criterii de existență”, în timp ce *condițiile necesare*, într-o aceeași interpretare, nu asigură propriu-zis existența, ci sunt doar condiții de posibilitate ale acesteia, altfel spus, condiții fără de care existența nu ar fi efectiv posibilă. Chiar dacă logica este neutră la astfel de semnificări ce trec dincolo de granițele ei, în încercările analitice de a aduce clarificări suplimentare în interiorul altor domenii (decât cel matematic) poate fi asumată libertatea ca pornind de la interpretările de mai sus să se construiască analogii cu intenții clarificatoare, în primul rând la nivel de limbaj. (Un avertisment se impune în acest caz: libertatea analogiilor este însoțită de anumite exigențe; prin urmare, trebuie permanent avute în vedere limitele și riscurile analogiilor.)

Urmărind un scop clarificator-analitic, reluăm parțial, cu referire interpretativă la contextul propus, câteva exemple anterioare.[439] Cu această precizare, și ca să se rămână în principal doar în sfera limbajului, vom conveni să acceptăm următoarele două 'convenții' de echivalență «(onto-)lingvistică»: „*condiție suficientă ≊ criteriu de existență*” și „*condiție necesară ≊ criteriu de posibilitate a existenței*”.

$$\mathrm{i}'_3)\quad \text{„Dacă } \underbrace{\text{îmi iau umbrela}}_{\textit{criteriu de existență pentru "'faptul' ploaie"}}\text{, atunci } \overbrace{\text{plouă.}}^{\substack{\textit{criteriu de posibilitate pentru} \\ \textit{existența "'faptului' de a purta umbrela"}}}\text{"}$$

În acest fel, reformulând pentru prezentul context – cel al unor *criterii de existență* sau *de posibilitate a existenței* – o parte din comentariile anterioare, cu referire la

---

[438] Augustin – *The City of God*, Book XXI, Chapter 8. – https://www.biblestudytools.com/history/early-church-fathers/nicene/vol-2-saint-augustin/city-of-god/book-xxi.html [Accesat 01 septembrie 2023]

[439] CAPITOLUL II. Principiile logicii – 3.4. *Principiul rațiunii suficiente* – Exemplele: i'_3); i''_3); i'''_3). Desigur, și în aceste reluări de exemple, este vorba în mod obișnuit de ‹regulă›, nu de ‹excepții›.

comportamentul nostru uzual în funcție de *starea vremii*, ploaia poate fi considerată ca un criteriu de posibilitate a existenței faptului „purtare a umbrelei"; este importantă precizarea (legătura cu ′condiția necesară′) că în absența ploii nu-mi iau umbrela. Pe de altă parte, cu referire la starea vremii, a vedea oameni cu umbrele pe stradă conduce la o concluzie ′natural-ontologică′ firească: plouă – ′există ploaie′.

i_3'') „Dacă $\overbrace{\text{plouă}}^{\substack{\textit{criteriu de existență pentru} \\ \textit{„'faptul' de a purta umbrela"}}}$, atunci $\underbrace{\text{îmi iau umbrela}}_{\substack{\textit{criteriu de posibilitate pentru} \\ \textit{existența „'faptului' ploaie"}}}$."

În acest fel, ploaia poate fi considerată ca un criteriu de existență pentru acel fapt semnificat prin purtare a umbrelei. Similar, purtarea umbrelei poate fi considerat un *criteriu de posibilitate a existenței* pentru faptul „ploaie"; cu precizarea (legătura cu ′condiția necesară′) și pentru acest caz că ne purtarea umbrelei înseamnă absența ploii.[440]

Observație logică. Formal: $(p \rightarrow q) \wedge (q \rightarrow p) \Leftrightarrow p \leftrightarrow q$. Dacă o „condiție necesară" este și „condiție suficientă" (sau dacă o „condiție suficientă" este și „condiție necesară"), atunci avem ceea ce se numește o *echivalență logică*. Această „echivalență logică" este redată într-un limbaj logic-rațional prin sintagma: „dacă și numai dacă". În cazul exemplului de mai sus exprimarea corespunzătoare din limbajul natural este: „Dacă și numai dacă plouă îmi iau umbrela." (sau, o variantă alternativă: „Dacă și numai dacă oamenii de pe stradă poartă umbrele plouă."). Considerație onto-logică. *Existența* „′faptului′ ploaie" este echivalentă cu *existența* unui alt ′fapt′: „′faptul′ de a purta umbrelă" (sau reciproc: *Existența* „′faptului′ de a purta umbrelă" este echivalentă cu *existența* unui alt ′fapt′: „′faptul′ ploaie"). Ceea ce s-a vrut a fi subliniat aici, la nivel de ‹criterii de existență›, este că, în anumite situații, pe baza existenței unor fapte putem afirma existența altor fapte.

i_3''') „Isus: [...]

dacă $\overbrace{\text{ați avea credință și nu v-ați îndoi, (Aveți credință în Dumnezeu}}^{\textit{criteriu de existență } \text{[logic–ontologic–teologic] pentru „'faptul' de a muta munții"}}$![441]),

ci chiar

$\overbrace{\text{de ați spune acestui munte: «Ridică-te și aruncă-te în mare.» așa va fi}}^{\textit{criteriu de posibilitate } \text{pentru } \textit{existența } \text{[logic–ontologic NU ȘI teologic] „credinței în Dumnezeu"}}$"[442]

---

[440] Precizăm, încă odată, că în exemplele ilustrate a fost vorba numai de un mod comportamental obișnuit, unul în raport cu care s-a avut în vedere doar ‹regula›, nu și ‹excepțiile› de la regulă.

[441] Marcu 11, 22 [V. ACTIVITATEA LUI ISUS ÎN IERUSALIM – *Credința și rugăciunea*]

[442] Matei 21, 21 [IX. ACTIVITATEA LUI ISUS ÎN IUDEEA ȘI IERUSALIM – *Smochinul blestemat*]

În context teologic, și în noua recontextualizare, propoziția, „credința în Dumnezeu”, „credința neîndoielnică în Dumnezeu” poate reprezenta un *criteriu de existență* pentru faptul de „a muta munții din loc” („a înfăptui lucruri deosebite în lumea faptelor” n.n.). Dar, tot în context teologic, un miracol sau un fapt cu totul deosebit săvârșit în ordinea naturală a lucrurilor, cum ar fi mutarea unui munte în mare la comandă, nu poate reprezenta, riguros teologic (eventul, doar într-un mod foarte general, vag), un *criteriu de posibilitate a existenței* credinței în Dumnezeu; aceasta în sensul în care, pe de o parte, „fără a putea muta munții din loc” nu înseamnă că nu poate exista credință în Dumnezeu, că nu ar fi efectiv posibilă credința în Dumnezeu, dar, pe de altă parte, în sensul în care – și acesta este aspectul subliniat aici – „a putea muta munții din loc” nu pune în discuție posibilitatea existenței credinței în Dumnezeu. Așa cum s-a arătat mai sus: „Oameni cât se poate de obișnuiți și de simpli cred sincer în Dumnezeu făcând doar lucruri cât se poate de firești în viața lor de zi cu zi.” este o propoziție care nu reprezintă o condiție necesară pentru credința în Dumnezeu. Complementar, pe scurt, în această recontextualizare, ea nu reprezintă nici un *criteriu de posibilitate a existenței* credinței în Dumnezeu.

Această observație teologică vrea să sublinieze, din nou și din nou, diferența (/distanța) dintre logică și potențialele ′încărcări′ ale structurilor și propozițiilor acesteia cu semnificații de tipul: „*condiții suficiente / necesare*”, „*criterii de existență / de posibilitate a existenței*” etc., venind dinspre interpretări matematice, teologice, filosofice sau din diferite științe. Din nou, nediferențierea limbajului logic de limbajul teologic (de limbajul matematic; de limbajul științific etc.) poate genera ambiguitate, confuzie, stranietate, uneori chiar situații paradoxale pentru teologie (la fel ca și pentru celelalte domenii).

Observația anterioară a vrut, în plus, să sugereze critic existența unor limite în ce privește analogiile legate de „*condiții suficiente / necesare*”, „*criterii de existență / de posibilitate a existenței*”. Totuși, nu de puține ori în limbaj – așa cum s-a putut vedea deja – construcția unor propoziții pe forma logică „p → q″ însoțită de interpretări asociate unor astfel de „*condiții* și *criterii*” poate aduce un plus de claritate și de consistență la nivel de semnificații pentru diferitele domenii.

În continuare va fi ilustrată această perspectivă analitică printr-un exemplu teologic. Pentru exemplificare este aleasă pericopa „Tânărul bogat”[443]:

> «[18] Odată, un om cu vază l-a întrebat: „Învățătorule bun, ce trebuie să fac ca să moștenesc viața veșnică?” [19] Isus i-a spus: „[...] [20] Cunoști poruncile: *Să nu comiți adulter! Să nu ucizi! Să nu furi! Să nu dai mărturie falsă! Cinstește-l pe tatăl tău și pe mama ta!*” [21] El i-a spus: „Toate acestea le-am păzit din tinerețe.” [22] Auzind

[443] Matei 19, 16-29 ; Marcu 10, 17-31 ; Luca 18, 18-30

aceasta, Isus i-a spus: „Îți mai lipsește un lucru: vinde tot ce ai și dă săracilor și vei avea comoară în ceruri, apoi vino și urmează-mă!”.»[444]

Vom reprezenta logic-formal textul de mai sus:

criteriu de existență pentru „a moşteni viața veşnică”

”Să nu comiţi adulter! Să nu ucizi! Să nu furi! Să nu dai mărturie falsă! Cinsteşte-l pe tatăl tău şi pe mama ta! ” ⟶

[*porunci din Vechiul Testament*]

criteriu de posibilitate pentru existența „respectului față de LEGE”

„⦃Se moşteneşte⦄ Viața veşnică. ” .

Raportându-ne la această exprimare (implicație), se ridică – în termenii noștri – întrebarea (pusă de ′omul [iudeul] cu vază′): „Reprezintă „respectul față de LEGE” un *criteriu de existență* (un *criteriu care asigură existența / viața*), după moartea fizică din această lume, în preajma lui Dumnezeu?! Cuvintele lui Isus permit un răspuns categoric: NU! Simplificând comentariul (făcând abstracție de ′sacrificiul material′ amintit de Isus) *criteriul de existență* necesită în plus „[apoi] vino și urmează-mă”: „urmarea lui Isus”, adică, pe lângă respectul față de Vechiul Testament, o condiție suplimentară este și aderarea la Noul Testament („urmarea lui Isus”), cu alte cuvinte îmbrățișarea (perspectivei/)”credinței creștine”.

criteriu de existență pentru „a moşteni viața veşnică”

Respect față de Vechiul Testament [Respectarea Legii] şi "urmarea lui Isus"

⟶ „⦃Se moşteneşte⦄ Viața veşnică. ”[445]

Lectura logică se limitează doar la sfera propozițiilor fără sens aflate în spatele unor propoziții nonsens teologice. Lectura teologică își poate suprapune sau nu – printr-o variantă de analogie/transfer – anumite interpretări logice ale formei logice subiacente ca interpretări teologice. La nivel de limbaj, logica este independentă în relația ei cu teologia, teologia este liberă în relația ei cu logica.

4.2. Observație filosofico-analitică asupra criteriilor de adevăr

Cu privire la criteriile de adevăr (/falsitate) ale propozițiilor au fost făcute diverse comentarii în CAPITOLUL III. Teologie analitică și limbaj – *o structurare posibilă a limbajului teologic*. Acest paragraf aduce o serie de completări și precizări analitice.

444 Luca 18, 18-22 [IV. URCAREA SPRE IERUSALIM – *Tânărul bogat*] – Noul Testament, Sapientia

445 Nu se va mai dezvolta aici un comentariu complementar cu privire la criteriile de posibilitate a existenței respectului față de Vechiul Testament și ale urmării lui Isus. (Comentariul teologic ar trebui să facă referire, printre altele, la pasajele scripturale: «Exigențele / Condițiile urmării lui Isus» [Matei 10, 34-39; 16, 24-28 / Marcu 8, 34-38 / Luca 9, 57-62].) De asemenea, o analiză teologică în detaliu a acestor aspecte trebuie să aibă neapărat ca referință, cel puțin, și Scrisoarea Sfântului Apostol Paul către Romani, II. PARTEA DOGMATICĂ – Noul Testament, Sapientia)

În continuare este abordată foarte succint problema relației „adevăr”↔”limbaj”, înțelegând prin aceasta „adevărul” ca posibil atribut al unei propoziții. Formele de exprimare avute în vedere sunt: „Propoziția este adevărată.”; „Propoziția este falsă.”; „Despre această propoziție nu se poate spune că este adevărată sau falsă.”. Exemplul următor, deși formal, este simplu și sugestiv pentru accentele analitice care urmează a fi puse.

În logică și în logica matematică se introduce prin definiție *funcția de valuare*:

$$v: \underbrace{\mathcal{B}}_{\text{mulțimea (tuturor) } propozițiilor\ logice} \longrightarrow \left\{ \overbrace{\mathrm{A/1}}^{adevăr\ logic}\ ,\ \overbrace{\mathrm{F/0}}^{fals\ logic} \right\}$$

prin reprezentarea $v(\mathrm{p}) = \begin{cases} \mathrm{A}\text{, dacă p este } \boldsymbol{adevărată}\ \textbf{logic} \\ \mathrm{F}\text{, dacă p este } \boldsymbol{falsă}\ \textbf{logic} \end{cases}$,

unde $\mathcal{B}$ – este mulțimea tuturor $propozițiilor\ logice$.

A spune despre o propoziție logică p că este $adevărată\ logic$ sau că este $falsă\ logic$ înseamnă a avea niște criterii (indiferent cât de riguroase sau de arbitrare sunt acestea) conform cărora i se pot asocia propoziției respectivele atribute. Următoarea exprimare, deși tautologică, este, totuși, sugestivă: „Adevărul logic al unei propoziții este *doar* un adevăr logic.” (nu de altă natură: științific empiric; teologic etc.).

Exemplu. Fie tabelul de definiție al implicației logice:

p	q	p → q
F	F	A
F	A	A
A	A	A
A	F	F

Propoziția compusă „p → q” o vom formula în cuvinte astfel (în cel mai obișnuit mod): „Dacă p, atunci q.”

Să presupunem că avem următoarea *propoziție* ***falsă științific-biologic***: „Oamenii se înmulțesc prin ouă.”. Să presupunem în continuare că avem propoziția ***adevărată științific-fizic***: „Sarcinile electrice de semne contrare se atrag.”.

Facem următoarele „asocieri logice”:

$$\underbrace{\text{”Oamenii se înmulțesc prin ouă.”}}_{\text{p–propoziție logică}},$$

$$\underbrace{\text{”Sarcinile electrice de semn contrar se atrag.”}}_{\text{q}},$$

$$\underbrace{\text{"Dacă oamenii se înmulțesc prin ouă, atunci sarcinile electrice de semn contrar se atrag."}}_{p \to q}$$

și, introducem aici următorul „criteriu logic de adevăr": dacă o propoziție este adevărată/falsă științific, atunci propoziția logică asociată este adevărată/falsă logic. Deci se poate scrie:

$$\textit{falsă științific-biologic} \underbrace{\mapsto}_{\text{prin asociere/'criteriu logic de adevăr'}} \textit{falsă logic},$$

$$\text{adevărată științific-fizic} \underbrace{\mapsto}_{\text{prin asociere/'criteriu logic de adevăr'}} \text{adevărată logic.}$$

În acest caz, propoziția

$$\underbrace{\text{"Dacă oamenii se înmulțesc prin ouă, atunci sarcinile electrice de semn contrar se atrag."}}_{p \to q}$$

considerată în *sens logic*, ca și *propoziție logică*, este ***logic adevărată***! [conform liniei

p	q	p → q
F	A	A

din tabelul de definiție al implicației logice]

Dar 'dincolo de logică'? Ce se poate spune despre propoziția „Dacă oamenii se înmulțesc prin ouă, atunci sarcinile de semn contrar se atrag."? Trimite ea la vreun fapt (/are ea ca semnificație un fapt) oarecare (să zicem din biofizică)? Nu. În acest caz – conform interpretării analitice propuse în carte – ea nu este o propoziție cu sens. Conform aceleiași interpretări, propoziția logică *asociată* (/subiacentă) este o propoziție fără sens. Totuși, propoziția:

$$\underbrace{p}_{\text{"Oamenii se înmulțesc prin ouă."}} \to \underbrace{q}_{\text{"Sarcinile electrice de semn contrar se atrag."}}$$

„Dacă oamenii se înmulțesc prin ouă, atunci sarcinile electrice de semn contrar se atrag." este corect construită gramatical! În același context analitic de raportare la limbaj propus în cartea de față, ea este o propoziție nonsens (eventual, am putea zice că ea aparține unei forme de limbaj artistic[446]; eventual).

Observație. Propoziția p: „Oamenii se înmulțesc prin ouă." este o propoziție despre fapte (a biologiei) – este deci o propoziție cu sens; ea este o propoziție falsă (conform

[446] [...] mișcarea artistică Dada a constat dintr-un grup de artiști plastici, scriitori și teoreticieni, care refuzaseră logica, rațiunea și estetica societății capitaliste a timpului instaurând expresivitatea dată de nonsens, hazard, iraționalitate [...] – https://ro.wikipedia.org/wiki/Dadaism [Accesat 01 septembrie 2023]

criteriilor de adevăr ale biologiei).[447] Propoziția q: „Sarcinile electrice de semne contrare se atrag.” este o propoziție despre fapte (a fizicii) – este deci o propoziție cu sens; ea este o propoziție adevărată (conform criteriilor de adevăr ale fizicii). Cu aceste precizări, exemplul anterior permite totodată, la nivel de limbaj, o remarcă importantă. Fiind date două propoziții cu sens, se poate construi cu acestea o propoziție nouă (compusă), care să fie însă o propoziție nonsens. Cu alte cuvinte, prezența într-o frază (propoziție compusă) chiar numai a unor propoziții-componente cu sens nu reprezintă o condiție suficientă pentru ca fraza să fie propoziție cu sens (dar reprezintă o condiție necesară [de exemplu, dacă o frază are în componența sa o propoziție care se referă la Dumnezeu, atunci fraza nu poate fi „propoziție cu sens”]). Dacă propoziției compuse, fie că este o propoziție cu sens, fie că este o propoziție nonsens, i se poate asocia o propoziție logică (la modul general, poate avea o formă/structură logică), propoziția logică asociată este fără sens și, important, „fără sensul” său este independent de sensul sau nonsensul propoziției a cărei formă logică o reprezintă. (Completare. Într-un variantă mai tare se poate afirmă că: fiind date două propoziții cu sens, se poate construi cu acestea, chiar pe o formă logică corectă, o propoziție nouă – compusă – care să fie, însă, o propoziție nonsens.)

Următorul exemplu[448], complementar celui anterior, pune accentul pe „adevăr”, mai mult, pe „adevărul absolut”.

Pentru coerența de ansamblu a analizei din această lucrare reluăm câteva afirmații făcute mai înainte. Propozițiile „Afară plouă.”, respectiv, „Afară nu plouă.” sunt două propoziții cu sens, sens dat de „faptul-ploaie”. Enunțând una dintre propoziții, de exemplu: „Afară plouă.”, există numai două posibilități de adevăr în funcție de 'starea de fapt' de-afară: • ea este adevărată dacă afară plouă; • ea este falsă dacă afară nu plouă. În continuare, construim cu cele două propoziții, fiecare cu sens, următoarea propoziție compusă: „Afară plouă sau afară nu plouă.”.[449]

Înainte de a continua analiza, facem următoarea completare intermediară. Fie în limbaj natural afirmația: „Deseară mă voi duce la film sau voi cina la un restaurant.”. Acum, dacă suntem raționali în sensul unei gândiri logice subiacente limbajului natural, această propoziție devine adevărată în cazul în care cel puțin una dintre acțiuni va fi efectuată; în caz contrar, propoziția se va dovedi falsă. Reamintim o presupoziție care a fost enunțată anterior: ‹Prin „raționalitate în sensul unei gândiri logice subiacente

---

[447] Exemplul este asemănător cu cel de felul: „Balenele sunt pești.” (cum s-a crezut odată), propoziție despre fapte, dar falsă biologic, întrucât s-a dovedit ulterior că balenele sunt mamifere.

[448] Propozițiile care alcătuiesc exemplul sunt prezente și în alte contexte urmărind, desigur, în acele contexte alte obiective de clarificare.

[449] Cu precădere, în cadrul paragrafelor dedicate PRINCIPIILOR LOGICII a fost analizată propoziția „Afară plouă și afară nu plouă.”.

limbajului natural" înțelegem că vom asocia „adevărului factual", respectiv, „falsului factual" al propozițiilor: „Desearǎ mǎ voi duce la film." și „Desearǎ voi cina la restaurant.", „adevărul logic", respectiv, „falsul logic" al propozițiilor corespunzătoare p și q.› În afirmația „Desearǎ mǎ voi duce la film sau voi cina la un restaurant." cuvântul „sau"

"∨"

are valoarea conectorului logic „ ∨ ". În plus, „adevărului logic" al propoziției fără sens: „p ∨ q" îi este asociat „adevărul factual" al propoziției cu sens: „Desearǎ mǎ voi duce la film sau voi cina la un restaurant.". Cu aceste precizări și conform tabelului de definiție al operatoruli logic „ ∨ (sau)"

p	q	p ∨ q
A	F	A
F	A	A
A	A	A
F	F	F

se justifică cele spuse mai sus: propoziția cu sens „Desearǎ mǎ voi duce la film sau voi cina la un restaurant." este adevărată dacă cel puțin unul dintre fapte (una dintre acțiuni) se produce și este falsă dacă nici unul dintre fapte nu s-a produs.

„Desearǎ mǎ voi duce la film."	„Desearǎ voi cina la restaurant."	„Desearǎ mǎ voi duce la film sau voi cina la un restaurant."
A	F	A
F	A	A
A	A	A
F	F	F

Ceea ce trebuie subliniat e următorul aspect: există fapte pentru care propoziția „Desearǎ mǎ voi duce la film sau voi cina la un restaurant." este falsă: în loc să fi mers la film am fost la meci și în loc să fi cinat la restaurant am cinat acasă.
Mai mult, această completare ilustrează cum din două propoziții cu sens se poate construi o altă propoziție cu sens.

Analizăm în continuare propoziția compusă: „Afară plouă sau afară nu plouă.”.[450] Fie deci, în limbaj natural, afirmația: „Afară plouă sau afară nu plouă.”. Presupunem că suntem și în acest caz raționali în sensul unei gândiri logice subiacente limbajului natural: propoziția devine adevărată în cazul în care cel puțin un fapt corespunzător uneia dintre propoziții se va petrece; în caz contrar, propoziția se va fi falsă. Asociem și acum „adevărului factual”, respectiv, „falsului factual” al propozițiilor: „Afară plouă.” și „Afară nu plouă.”, „adevărul logic”, respectiv, „falsul logic” al propozițiilor corespunzătoare p și q; de asemenea, în propoziția „Afară plouă $\underbrace{\text{sau}}_{\text{”}\vee\text{”}}$ afară nu plouă.” cuvântului „sau” îi corespunde conectorul logic „ ∨ ”. Pentru acest caz adăugăm următoarea completare logică privind conectorul logic negație:

p	¬p
A	F
F	A

Și în limbajul natural, dacă o propoziție este adevărată, atunci negația ei este falsă, respectiv, dacă o propoziție este falsă, atunci negația ei este adevărată.[451] Cu aceste precizări avem următorul tabel sintetic (cu „¬” și „ ∨ ”) de reprezentare:

p	¬p	p ∨ ¬p
A	F	A
F	A	A

Propoziția logică: „p ∨ ¬p” este o *tautologie*. În această exprimare ea este „adevărată” în virtutea formei sale logice indiferent de interpretarea variabilei logice propoziționale „p”.[452]

Pentru început, fie următoarea caracterizare de tip „dicționar explicativ” al unei limbi:

---

[450] În parte, o serie de considerații asupra acestei propoziții au fost făcute și în paragrafele: CAPITOLUL II. Principiile logicii – 2.2. *Principiul noncontradicției*; 2.3. *Principiul terțului exclus* și 3.1. *Propoziții cu sens*, dar, în paragrafele respective accentul a fost pus, în analiză, în principal pe propoziția: „Afară plouă și afară nu plouă.”

[451] Nu este abordată în acest loc problema felului în care se neagă diferite propoziții; acceptăm că știm să negăm propozițiile care sunt în discuție aici.

[452] Cu referire la tautologie într-un sens analitic, facem aici trimitere la CAPITOLUL III. Teologie analitică și limbaj – *o structurare posibilă a limbajului teologic* – 3.1. *Propoziții cu sens*, și la propozițiile: P 4.46; P 4.461; P 4.4611; P 4.462.

„Tautologie[453] – 1. (log.) judecată în care subiectul și predicatul logic sunt exact aceeași noțiune, exprimată sau nu prin același cuvânt; 2. (în log. simbolică) expresie care în cadrul unui sistem formal este adevărată în orice interpretare; 3. (lingv.) pleonasm; 4. procedeu stilistic (în special retoric) care constă în repetarea unor cuvinte cu același înțeles, dar cu funcții diferite, marcate prin deosebire de intonație sau de formă și care are rolul de a sublinia o calitate sau o acțiune.”

Înainte de a relua analiza propoziției „Afară plouă sau afară nu plouă.” vor fi făcute, în raport cu această caracterizare 'de dicționar' a tautologiei, câteva remarci cu privire la unul din textele biblice invocate mai sus:

> «[13] Moise a zis lui Dumnezeu: „Iată, când mă voi duce la copiii lui Israel și le voi spune: „Dumnezeul părinților voștri m-a trimis la voi”; și mă vor întreba: „Care este Numele Lui?” Ce le voi răspunde?”; [14] Dumnezeu a zis lui Moise: „Eu sunt Cel ce sunt.” Și a adăugat: „Vei răspunde copiilor lui Israel astfel: „Cel ce Se numește 'Eu sunt”, m-a trimis la voi. '”» [454]

Vom izola din text exprimarea: [14] „Dumnezeu a zis lui Moise: „Eu sunt Cel ce sunt.” [...]” cu accent pe propoziția „Eu sunt cel Ce sunt.”. Pentru această propoziție construim reprezentarea logică:

$$\overbrace{\text{Eu}}^{S_{\text{subiect logic}}}\quad \overbrace{\text{sunt}}^{\overbrace{\text{copula ('este')}}^{\text{S este P.}}}\quad \overbrace{\text{cel Ce sunt}}^{P_{\text{predicat logic}}}.$$

și propunem următoarea referință analitică:

> „Două simboluri diferite pot [...] să aibă în comun semnul (semnul scris sau semnul sonor etc.) – ele desemnează atunci în moduri diferite.”[455]
>
> „În limbajul cotidian se întâmplă foarte des că unul și același cuvânt desemnează în moduri diferite – prin urmare aparține unor simboluri diferite – [...].”[456]

Dacă acceptăm aceste considerații ale lui Wittgenstein, atunci cuvântul-semn „sunt”: întrebuințat o dată ca și *copula* „este”, iar apoi ca și *predicat* (/atribut) existențial, aparține unor simboluri diferite și deci desemnează în moduri diferite. Prin urmare, propoziția „Eu sunt cel Ce sunt.” nu este o tautologie în sensul: „1. (log.) judecată în care subiectul și predicatul logic sunt exact aceeași noțiune, exprimată sau nu prin același cuvânt”, ci *subiectului logic* '*Dumnezeu* (*Eu*)' îi este asociat *predicatul logic 'cel Ce sunt*'. În acest fel Dumnezeu „se definește” [parțial] poporului său prin asocierea atributului *existență* cu Numele său, nume redat aici prin cuvântul „Eu”.

---

[453] NOUL DICȚIONAR UNIVERSAL AL LIMBII ROMÂNE – Editura Litera Internațional, București, 2007

[454] Exodul 3, 13-14, [I. ELIBERAREA DIN EGIPT TINEREȚEA ȘI VOCAȚIA LUI MOISE – *Misiunea lui Moise*] – Vechiul Testament, *Biblia* – Departamentul de Cercetare Biblică, Iași 2016

[455] Tractatus P 3.321.

[456] Tractatus P 3.323.

Să considerăm acum textul în ansamblul său, adică împreună cu propoziția: „Și a adăugat: „Vei răspunde copiilor lui Israel astfel: „Cel ce Se numește „Eu sunt” [s.n.], m-a trimis la voi.”. Cu această completare construim reprezentarea logică de mai jos:

$$\overbrace{\text{Eu sunt}}^{S-\text{subiect logic}} \quad \overbrace{\quad}^{\text{copula e absentă,dar subînțeleasă}} \quad \overbrace{\text{cel Ce sunt}}^{P-\text{predicat logic}} .$$

Pentru acest caz, cu referire la definiția anterioară a tautologiei, vom prelua, cu anumite accente, varianta: 4. procedeu stilistic care constă în repetarea unor cuvinte cu același înțeles [...] și care are rolul de a sublinia o calitate [...]. Dumnezeu subliniază „existența Sa” ca aparținând Numelui Său. Mai precis, în acest fel Dumnezeu „se arată” [parțial] poporului său prin sublinierea atributului *existență* ca: *natură* intrinsecă Numele Său.

În mod firesc se poate ridica întrebarea: „Ce importanță teologică au astfel de distincții?” Undeva pe parcursul prezentării s-a afirmat că teologia analitică preia în analizele sale instrumente ale filosofiei analitice orientate spre limbaj. „EXISTENȚA lui Dumnezeu”, cu toată complexitatea și varietatea consecințelor sale, reprezintă un subiect central pentru teologie. Distincțiile anterioare, într-o formă foarte concentrată (și, se speră, totodată simplă) au vrut să sugereze doar, cum, preluând parte din acele instrumentele filosofice de investigare a limbajului, teologia analitică poate orienta spre punerea în discuție a unor alternative hermeneutice teologice cu privire la „EXISTENȚA lui Dumnezeu”: • se numără, EXISTENȚA, printre atributele lui Dumnezeu? Ce înseamnă pentru teologie, în această ipoteză-atributivă, că Dumnezeu există? • poate fi EXISTENȚA abordată și într-un alt plan, unul non-atributiv, ce ține de însăși caracterul sacru al Numelui lui Dumnezeu? (în teologie problema Numelui lui Dumnezeu are o importanță, o semnificație cu totul aparte; în plus, ea este prin excelență specifică teologiei [de factură iudeo-creștină]). [În termeni filosofici, distincțiile pot fi urmărite pe domenii diferite: ontologie, gnoseologie, axiologie etc.] Cu referire doar la distincțiile de mai sus, a spune în ce măsură acestea pot avea sau nu relevanță teologică, ori, a evalua în ce măsură textul Scriptural îndreptățește punerea lor în discuție, privește *doar* teologia; răspunsurile pot veni numai dinspre teologie; în parte, și în particular, dinspre teologia analitică.

Reluăm propoziția: „Afară plouă sau afară nu plouă.”.

„Afară plouă.”	„Afară nu plouă.”	„Afară plouă sau afară nu plouă.”
A	F	A
F	A	A

Problema filosofico-analitică pe care o ridică acum clarificarea de față este următoarea: „Adevărului logic” al propoziției fără sens: „p ∨ ¬p” îi poate fi asociat un „adevăr factual” pentru propoziția cu sens: „Afară plouă sau afară nu plouă.”? Dacă afară plouă propoziția este adevărată. Dacă afară e senin propoziția este adevărată. Dacă afară ninge propoziția este adevărată. Oricum ar fi vremea afară propoziția este adevărată. Cu alte cuvinte, pentru orice stare de fapt propoziția este adevărată. Altfel spus, adevărul propoziției „Afară plouă sau afară nu plouă.” este absolut, indiferent de faptele la care ne raportăm! Prin urmare, ceea ce trebuie subliniat e următorul aspect: nu există fapte pentru care propoziția „Afară plouă sau afară nu plouă.” să fie falsă. Atunci, considerând-o, dincolo de propoziția fără sens „p ∨ ¬p”, ca fiind totuși o propoziție corect construită gramatical și adusă în limbaj, ce 'fel' de propoziție este?

Fie în acest context de clarificare, din nou, următoarea succesiune de propoziții wittgensteiniene[457]: „Lumea este totalitatea faptelor [...].”[458]; „Lumea este tot ce se întâmplă.”[459]; „[...] În lume totul este cum este și totul se întâmplă cum se întâmplă; [...]. [...] orice eveniment și orice fel de a fi [orice fapte (n.n.)] sunt întâmplătoare. Ceea ce îl face să nu fie întâmplător nu poate să fie *în* lume [nu poate să fie un fapt (n.n.)]; căci dacă ar fi așa, acel ceva ar fi iarăși întâmplător [ar fi un fapt (n.n.)]. El trebuie să stea în afara lumii [faptelor (n.n.)].”[460] Nu există nici un fapt care să reprezinte semnificația unei propoziții cu sens, astfel încât propoziția să fie absolut adevărată. Este propusă aici o exprimare simplă, poate sugestivă: „Faptele sunt contingente și prin aceasta se opun absolutului (nu sunt absolute). Dumnezeu este absolut și prin aceasta nu este întâmplător.”. Întrucât un *fapt* este întâmplător despre el se poate enunța o propoziție care este falsă. Fără a mai încărca cu explicitări analiza, vom accepta și o formulare reciprocă, conform căreia dacă despre „ceva” se enunță o propoziție care este întotdeauna adevărată, atunci cel „ceva” nu este un *fapt*.

Facem încă odată observația că propozițiile: „Afară plouă sau afară nu plouă.”, respectiv „Afară plouă și afară nu plouă.” ilustrează cum din două propoziții cu sens se poate construi o propoziție compusă nonsens.

---

457 Aceste propoziții vor fi reluate într-un context cu accente preponderent ontologice pentru a reliefa, odată în plus, natura *contingentă* a oricărui *fapt*. (În fond, una dintre opozițiile de fundal, opoziție care trebuie recunoscută ca atare, trebuie acceptată și depășită în clarificările analitice, este cea dintre *relativul științific* și *absolutul teologic*. Această opoziție este și una dintre sursele, la nivel de limbaj, distincției dintre *propozițiile cu sens* ale științei și *propozițiile nonsens* ale teologiei, iar la nivel de adevăr dintre *adevăruri* științifice *relative* și *adevăruri* teologice *absolute*.)

458 Tractatus P 1.1.

459 Tractatus 1.

460 Tractatus P 6.41.

Relația dintre abordarea analitică a diferitelor „forme” de adevăr și specificitatea diferitelor forme de propoziții / de limbaje: *adevăr formal – propoziții lipsite de sens* (ale logicii și matematicii); *adevăr factual* (empiric) – *propoziții cu sens* (ale științelor empirice); *adevăr de credință – propoziții nonsens* (ale teologiei) este o componentă atât filosofico-analitică cât și teologico-analitică esențială în analiza limbajului și a clarificărilor conceptuale. Aceasta subliniază importanța pentru filosofie, dar și pentru teologie a noțiunii de „adevăr” în relația sa cu limbajul.[461]

Ceea ce neapărat trebuie subliniat este următorul aspect: „criteriile de adevăr”, specifice fiecărei științe, sunt stabilite de comunitățile științifice respective și țin astfel de o anumită autoritate în domeniu a comunităților științifice respective. Acest aspect nu este specific numai științelor; aspectul este valabil și atunci când lipsesc inter-subiectivitatea și verificabilitatea de tip științific – de exemplu, în cazul autorității comunităților teologice (sau artistice etc.).

Propozițiile adevărate ale științelor formale, cum sunt logica și matematica, satisfac criterii ale adevărului de o cu totul altă natură decât fizica, istoria, teologia etc. Există reguli ale unui „joc” simbolic prin care *propoziția simbolică* la care se ajunge este apreciată ca adevărată sau falsă. Propozițiile lipsite de sens (formale) sunt a priori în măsura în care sunt independente de experiență. Valoarea lor de adevăr este stabilită de reguli strâns legate de limbajul în care sunt formulate. Nu de puține ori, încărcarea simbolismului logic sau matematic cu semnificații factuale sau semnificații de altă natură (teologică, artistică etc.) generează imagini contraintuitive sau aparente nonsensuri.

Propozițiile adevărate ale teologiei stau în relație directă cu adevărurile fundamentale de credință, iar pentru aceste propoziții este esențială articularea lor cu un întreg sistem de convingeri, de credințe, de certitudini, de crezuri pentru care nu există neapărat un suport rațional sau factual, dar pentru care este acceptată în mod neproblematic existența unei relații cu totul particulare, cu totul specifice, relația: Om⇜⇝Dumnezeu; această relație, în ultimă instanță, este „ceea ce” dă coerența tuturor propozițiilor adevărate teologic.[462]

Este sugestivă în acest sens, deși aparține unui domeniu al „teoriilor adevărului” – epistemologia –, diferit de teologie, *teoria coerentistă a adevărului*. Teoria coerentistă a

[461] Acest tip de relație este obiect al unor ample dezbateri filosofice și teologice și există, desigur, o vastă literatură dedicată acestui subiect. Prezentarea de față schițează doar aspectele de interes pentru temele tratate în carte.

[462] Din punct de vedere teologico-analitic ar putea fi foarte profitabilă teologic, cel puțin la nivel de clarificări (dar și hermeneutic), o abordare *coerentistă* a cunoașterii religioase, a adevărului teologic, privită comparativ, prin analogie, cu abordările filosofice ale *coerentismului* din Filosofia Cunoașterii. (O referință orientativă succintă, propusă în acest sens aici este pasajul dedicat coerentismului dintr-un Dicționar filosofic citat pe parcursul lucrării: Dancy Jonathan și Sosa Ernest (editat de) – *Dicționar de Filosofia Cunoașterii*, vol. I.-II., vol. I A-H, – **coerentism**, pp. 144-150, Editura Trei, București, 1999)

adevărului pare să fie mai relevantă pentru teologie decât teoria adevărului corespondență. Adevărurile de credință sunt cele îmbrățișate și statuate de comunitatea de credință. Astfel, în condiționarea unor criterii teologice de adevăr poate intra necesitatea coerenței cu infailibilitatea acceptată a unor scrieri (Cărți, Texte), cu Tradiția (forța conservatoare a unor interpretări transmise istoric și a unor dogme normative anistorice), cu Autoritatea recunoscută a Bisericii (Instituții cu autoritate recunoscută) etc.

În cartea de față, în paradigma, ca să spunem așa, de raportare la limbaj sunt introduse trei tipuri de propoziții: *propoziții fără sens*, *propoziții cu sens* și *propoziții nonsens*. Distincțiile dintre cele trei tipuri de propoziții: *cu sens*, *fără sens* și *nonsens* sunt categorice. Nu este admisă încălcarea frontierelor domeniilor din interiorul limbajelor pe care fiecare din acestea le delimitează.

Propozițiile sunt imagini: propozițiile cu sens (ale științelor) sunt imagini ale unor fapte; propozițiile fără sens ale logicii (și ale matematicii) sunt imagini ale unor forme de reprezentare simbolică; propozițiile nonsens, prin extindere, pot fi considerate și ele un fel aparte de imagini (de exemplu, cele ale teologiei sunt imagini ale misticului [în particular ale lui Dumnezeu etc.]).

„La o primă privire, propoziția – așa cum este tipărită ea bunăoară pe hârtie – nu pare să fie o imagine a realității despre care tratează. Dar nici notele scrise nu par să fie, la prima vedere, o imagine a muzicii, și nici scrierea fonetică (în litere) o imagine a limbajului nostru sonor. Și totuși aceste limbaje ale semnelor se dovedesc, chiar și în sens obișnuit, a fi imagini a ceea ce ele reprezintă."[463]

4.2.1. Completări analitice privind „adevărul" propozițiilor fără sens / „adevărul" propozițiilor cu sens / „adevărul" propozițiilor nonsens

‹Criteriile de adevăr (ne-logice)› ale propozițiilor cu sens: științifice, teologice etc. sunt exterioare logicii; cu atât mai mult ale propozițiilor nonsens.

„Este caracteristica distinctivă a propozițiilor logice [propoziții fără sens n.n.] că noi putem recunoaște că sunt adevărate doar considerând simbolul și acest fapt cuprinde în sine întreaga filosofie a logicii. Și astfel, este unul din faptele cele mai importante că adevărul și falsitatea propozițiilor nelogice [propozițiile cu sens (/propozițiile nonsens {ex. teologice}) n.n.] *nu pot fi* recunoscute considerând doar propoziția."[464]

Trecând dincolo de criteriile propriu-zise de adevăr și făcând, complementar, referire la aspecte metodologice, altfel spus la metodele specifice diferitelor domenii

---

[463] Tractatus 4.011.
[464] Tractatus P 6.113.

de a-și construi (/deriva) propriile propoziții adevărate, logica, matematica, științele empirice, teologia, metafizica etc. își au fiecare metodele lor caracteristice. Astfel, cu referire doar la teologie, nu există „argument ontologic" – logic sau matematic – prin care să fie afirmată (/dovedită) sau infirmată existența lui Dumnezeu. Cu referire la aceste aspecte metodologice, Wittgenstein face în mod explicit o distincție categorică între adevărul propozițiilor fără sens ale logicii (/matematicii) și adevărul propozițiilor cu sens științifice (/despre fapte).

> „Ar fi doar prea ciudat dacă am putea demonstra *logic* o propoziție cu sens pe baza altora și, *de asemenea*, una logică. Este de la început clar că demonstrația logică a unei propoziții cu sens și demonstrația *în* logică trebuie să fie două lucruri cu totul diferite."[465]

O parte din aspectele care urmează sunt prezente, într-un fel sau altul, în diverse contexte ale analizei de față urmărind clarificări strict legate de conținutul acelor tematici.

Exemplificarea următoare vrea să sugereze, să *arate* existența unor diferențe între adevărul *propozițiilor fără sens* (formale), aici cele matematice, și adevărul altor propoziții, aici cele *cu sens* (factuale). În plus, se sugerează că în limbaj termenul (noțiunea/conceptul) de „adevăr" nu este 'monopolul' unui singur domeniu (matematica, științele empirice, teologia, logica, filosofia). „Adevărul" își are legitimitatea sa specifică în fiecare dintre domenii și aceasta dincolo de absența unui numitor comun (fie acesta și filosofic) între semnificațiile sale din diferitele limbaje.

În continuare, prin afirmația că propozițiile științifice cu sens sunt „nematematice" se înțelege că acestea sunt 'mai mult' decât, doar, propoziții matematice lipsite de sens: sunt propoziții matematice încărcate cu semnificații empirice. Încă o dată, limbajul formal (logic, matematic) este o condiție necesară pentru limbajul despre fapte, dar nu și o condiție suficientă.

Pentru ilustrarea acestui aspect este propus, din nou, pe scurt, un exemplu simplu și în același timp sugestiv.[466] Presupunem că facem afirmația: „În ogradă sunt șase găini și două gâște deci în total zece păsări domestice." Deoarece este încălcat adevărul matematic (formal) $6 + 2 \neq 10$, cu alte cuvinte propoziția matematică (logică) din spatele faptelor este falsă, nu se merge, în mod firesc (științific), mai departe la stabilirea corespondenței cu faptele. Presupunem acum că propoziția matematică din spatele faptelor este adevărată, altfel spus se face afirmația: „În ogradă sunt șase găini și

---

[465] Tractatus P 6.1263.

[466] Un exemplu similar a fost prezentat în CAPITOLUL III. Teologie analitică și limbaj – *o structurare posibilă a limbajului teologic* 3.1. *Propoziții cu sens*. Reiterarea aici a respectivului tip de exemplu este făcută pentru a putea fi urmărit într-un același cadru un dublu aspect comparativ: pe de o parte asemănarea cu un exemplu teologic, pe de altă parte contrastul cu un alt exemplu teologic (e vorba de exemplele teologice imediat următoare).

două gâște deci în total opt păsări domestice.” Această propoziție îndeplinește condiția necesară de adevăr matematic (logic) $6 + 2 = 8$, însă ea nu este încă, la nivel de fapte (științific-empiric), adevărată. Pentru adevărul ei trebuie stabilită corespondența cu starea reală, cu faptele. Dacă în ogradă sunt șase găini și două gâște ea este adevărată, în schimb dacă sunt șase găini și două rațe ea este falsă chiar dacă $6 + 2 = 8$ (și toate păsările sunt domestice). Adevărul sau falsitatea propozițiilor care vorbesc despre faptele lumii noastre (propoziții științifice) depinde de corespondența lor cu faptele, cu realitatea.

Totodată, legat de acest exemplu în acest context, va mai fi adăugată o observație importantă făcând trimitere la un fragment anterior din lucrare și la *presupoziția fundamentală* enunțată în acel fragment.[467] *Presupoziția fundamentală* este: „′Adevărului logic′ al concluziei **i se asociază** ′adevărul′ ′matematic′, ′științific′, ′teologic′ al ′propoziției-concluzie′ din demersul respectiv (cel demonstrativ, cel explicativ, cel argumentativ)!”. Astfel, foarte pe scurt, observația de aici revine la a spune că propoziția (compusă) din concluzie, bazată pe adevărul matematic (logic), este factual adevărată dacă și numai dacă toate propozițiile (elementare) din premise sunt factual adevărate; numai în acest caz matematica (logica) – corect aplicată – conservă adevărul factual al premiselor în adevăr factual al concluziei.[468]

În prelungirea acestor considerații adăugăm două propoziții din Tractatus, în care, în mod apriori – ca să zicem așa – în raport cu adevărul sau falsitatea propoziției cu sens, este necesară în primul rând o formă de reprezentare logică (/matematică); altfel spus, cu referire la exemplul de mai sus, dacă facem cumpărături într-un magazin, atunci când vrem să plătim e obligatoriu (/trebuie) să ne folosim de tabla înmulțirii, indiferent că o știm sau nu (că facem corect sau greșit înmulțirile; matematica e necesară). Apoi, la casă vedem dacă prețul estimat de noi se află sau nu în corespondență cu realitatea, este corect sau greșit, „propoziția” noastră despre preț este adevărată sau falsă.

> „Imaginea concordă cu realitatea sau nu; ea este corectă sau incorectă, adevărată sau falsă.”[469].
>
> „Independent de adevărul sau falsitatea ei, imaginea reprezintă ceea ce reprezintă prin forma reprezentării.”[470].

---

[467] Este vorba de *Presupoziția fundamentală* prezentată în primul aliniat din CAPITOLUL II. *Principiile logicii* – 2.4. *Principiul rațiunii suficiente*.

[468] Pentru un prim cadru, mai general, de abordare a temei în discuție aici, a se vedea: CAPITOLUL I. Teologie analitică și Filosofie analitică – *o prezentare generală* – 1.2. *Filosofie și teologie analitică – câteva presupoziții legate de LOGICĂ* – Câteva remarci privind *forma logică*

[469] Tractatus P 2.21.

[470] Tractatus P 2.22.

Completăm observația anterioară, care însoțește exemplul, cu un pasaj din literatura de specialitate care face trimitere directă la principala referință avută în vedere în analiza de față, Tractatus-ul lui Wittgenstein: „[...] Cea mai bună încercare de până acum în acest sens [al teoriei adevărului-corespondență n.n.] este așa-zisa „teorie a imaginii” a lui WITTGENSTEIN (1922): o judecată elementară este o configurație de termeni, un fapt atomar corespunde unei judecăți elementare (și o face adevărată) atunci când configurațiile lor sunt identice și când termenii judecății se referă la obiectele faptului cu o poziție similară, iar valoarea de adevăr a fiecărei judecăți complexe decurge logic din valorile de adevăr ale judecăților elementare care o compun.”[471]

În Tractatus-ul lui Wittgenstein sunt exprimate clar astfel de delimitări, delimitări care, în ultimă instanță, țin de natura transcendentală a logicii și matematicii:

> „[...] propozițiile logice pot fi confirmate de experiență tot atât de puțin precum pot fi infirmate de experiență. Nu numai că o propoziție a logicii trebuie să nu poată fi infirmată prin nici o experiență posibilă, dar ea nici nu are voie să poată fi confirmată printr-o asemenea experiență.”[472]

Odată în plus, adevărul propozițiilor lipsite de sens este „neutru” în raport cu faptele:

> „Acum devine clar de ce s-a simțit adesea că „adevărurile logice” trebuie să fie „*postulate*” de noi. [...]”[473]

Astfel de condiții sunt cât se poate de restrictive pentru științe. Formalismul logicii și al matematicii (*propoziții lipsite de sens*) exclude orice sens factual (*propoziții cu sens* – fie că este vorba de fapte obișnuite, ale vieții de zi cu zi ori de fapte științifice ['obiect' al unei științe sau alteia]). În același timp, formalismul logicii și al matematicii exclude și orice non-„sens” teologic (*propoziții nonsens existențiale*). Nu numai pentru știință, dar și pentru teologie logica doar permite la nivelul unui discurs rațional teologic inferarea unor propoziții teologice din alte propoziții teologice.

Ilustrare din Tractatus:

> „În viață nu avem niciodată nevoie de propoziția matematică, ci noi folosim propoziția matematică numai pentru a infera din propoziții care nu aparțin matematicii alte propoziții care nu aparțin matematicii.([...]).”[474]

În acest sens știința este rațională. Și tot în acest sens, atunci când folosim logica, altfel spus, când folosim propoziții care nu aparțin logicii, ci aparțin teologiei, dar le folosim pentru a infera logic corect alte propoziții care aparțin teologiei, teologia este

---

471 Dancy Jonathan și Sosa Ernest (editat de) – *Dicționar de Filosofia Cunoașterii*, vol. I.-II., vol. I A-H, – **adevăr (teorii ale adevărului) –** *Teorii tradiționale*, p. 26, Editura Trei, București, 1999

472 Tractatus P 6.1222.

473 Tractatus P 6.1223.

474 Tractatus P 6.211.

rațională. Nu corespondența sau necorespondența propozițiilor teologiei cu un rezultat sau altul științific face ca teologia să fie „rațională” sau „ne-rațională”, ci felul în care discursul teologic este articulat sau structurat: limbajul poate să fie condiționat logic ori poate să fie liber, înțelegând prin această libertate că nu este implicată corectitudinea logică (ori matematică), cu alte cuvinte logica nu reprezintă o cerință necesară pentru exprimare.

Complementar acestor aspecte și totodată în completarea a ceea ce a fost spus despre adevărul sau falsitatea propozițiilor teologice sunt propuse – comparativ cu exemplul ′natural/științific′ anterior – două exemple teologice sugestive, două scurte fragmente de text biblic.

Chiar dacă pentru adevărul teologic sau religios adevărul logic sau matematic nu reprezintă o cerință restrictivă, aceasta nu înseamnă indiferență față de adevărurile formale.

• Ilustrăm aceasta cu un prim exemplu:

> «3 Moise a vorbit poporului: „[...]
> 4 Să trimiteți la război câte o mie pentru fiecare trib din toate triburile lui Israel!”
> 5 Au luat dintre miile lui Israel câte o mie de fiecare trib: douăsprezece mii, înarmați pentru război.»[475]

În anumite situații precumpănește însă valoarea teologică a unui mesaj, dincolo de corectitudinea lui formală.

• Ilustrăm aceasta cu un alt exemplu:

> «30 Cum ar urmări unul o mie
> și doi ar fugări zece mii,
> dacă nu i-ar fi vândut Stânca,
> dacă DOMNUL nu i-ar fi predat?»[476]

Înseamnă oare toate acestea că nu se știu face niște calcule, niște înmulțiri simple? Că dacă un om urmărește 1000 de oameni – adică pune pe fugă 1000 de oameni – atunci doi pun pe fugă două mii de oameni și nu zece mii?!

Ceea ce contează aici este conținutul mesajului teologic, este acel *a arăta* teologic. De exemplu, foarte simplu spus, textul sugerează că pentru necredința Poporului Ales Dumnezeu l-a părăsit și, împotriva mersului firesc al evenimentelor acestei lumii, intervenția Divină răstoarnă ordinea faptelor (aici întâlnim o situație oarecum inversă confruntării dintre David și Goliat: dușmanii sunt puțini, poporul e numeros, dar Dumnezeu și-a retras sprijinul). Contează ceea ce cifrele *arată* nu ceea ce *pot spune*

---

475 Numeri 31, 3-5, [VII. SPRE CANAAN – *Războiul împotriva lui Madian*] – Vechiul Testament, *Biblia* – Departamentul de Cercetare Biblică, Iași 2016

476 Deuteronomul 32, 30, [V. ULTIMELE ACȚIUNI ȘI MOARTEA LUI MOISE – *Cântarea lui Moise*] – Vechiul Testament, *Biblia* – Departamentul de Cercetare Biblică, Iași 2016

(în sensul analitic wittgeinsteinian al lui *a arăta* și *a spune*). Răsturnarea din ordinea faptelor este întărită de răsturnarea din ordinea matematică a rațiunii, Dumnezeu este deasupra acestora. Adevărul religios este principial la nivelul altui conținut și a altei condiționări decât adevărul științific, iar acest aspect trebuie subliniat.

Propozițiile următoare sunt o sinteză a ceea ce s-a încercat, tot pe scurt, să se prezinte până acum. „Adevărul logic sau matematic" este o condiție necesară, și în acest sens restrictivă, pentru „adevărul științific", dar nu are aceeași forță de constrângere pentru „adevărul teologic". O propoziție matematică este o înlănțuire de simboluri și în acest fel ea este fără semnificație factuală, dar prin „încărcarea" simbolurilor matematice cu semnificație empirică (fizică, biologică, economică) propoziția devine una științifică și numai în acest fel ea vorbește despre faptele acestei lumi. Cu alte cuvinte, logica și matematica sunt condiții necesare pentru adevărul științific din propozițiile care descriu lumea noastră a faptelor, dar nu și pentru propozițiile religioase al căror adevăr teologic trece dincolo de faptele acestei lumi. Adevărul teologic poate să vizeze un sens existențial al faptelor care sens, însă, se situează dincolo de fapte, este un sens asupra lumii noastre prin valorizarea teologic-existențială a faptelor.
Din punctul de vedere al valorilor sau sensurilor existențiale toate propozițiile despre fapte (*propozițiile cu sens*) au aceeași valoare sau, ceea ce este același lucru, nu au nici o valoare:

„Toate propozițiile au aceeași valoare.".[477]

Despre „adevărul teologic" trebuie spus explicit că acesta se referă, prin limbaj, nu atât la fapte, cât la valori sau sensuri existențiale ale acestora. Sensurile cu care teologia „încarcă" faptele, și implicit acel conținut la care trimit adevărurile teologice, țin toate, în primul rând, de Dumnezeu, de Cuvântul Revelat și mai puțin de faptul ca atare. Faptele sunt pentru știință întâmplătoare și relative, contingente, iar sensurile lor științifice sunt și ele, în consecință, relative. (Simplificat spus, relativitate sensurilor științifice ale faptelor se referă la „teoria științifică" cu care lecturăm/interpretăm faptele. În științele empirice este acceptată tacit [implicit] următoarea presupoziție ontologică [nu este necesar ca ea să fie formulată explicit în corpusul teoretic al unei științe]: există „ceva"-„fapte" independent de noi și în afara conștiinței noastre [într-o terminologie de factură kantiană: „faptul-în-sine"; știința însă are întotdeauna ca obiect faptul așa cum acesta este 'prins'-interpretat științific în plasa de lectură reprezentată de teoria științifică din acel moment.])

Sensurile teologice ale faptelor se înscriu în orizonturi absolute de sens religios, în orizonturi absolute de credință. Sf. Apostol Pavel exprimă cât se poate de explicit

---

[477] Tractatus P 6.4.

un astfel de orizont absolut de credință, un orizont absolut de sens religios, în care se înscriu faptele acestei lumi, atunci când afirmă:

> «[13] Iar dacă nu există înviere din morți, nici Cristos nu a înviat! [14] Însă dacă Cristos nu a înviat, zadarnică este predica noastră și zadarnică este credința voastră.»[478]

Astfel de orizonturi absolute de sens orientează spre absolutul adevărurilor de credință. În textul paulin, „adevărul teologic", „adevărul de credință" este acesta: „există înviere din morți"; situația „Cristos, un om, a murit și a înviat" este un *fapt* pentru creștinism, chiar dacă științific, pentru știința istoriei, nu sunt întrunite condițiile de a fi *fapt istoric*. Și Lazăr a fost înviat de Isus, și alți oameni au fost înviați de către Sfântul Petru, de către Sfântul Pavel etc., dar „adevărul teologic"/"adevărul de credință" se referă, în principal, nu la o situație factual-biologică sau factual-istorică, ci la una de sens existențial creștin, strict legată de Dumnezeul creștin.[479]

Știința are doar adevăruri relative în timp ce teologia are și adevăruri absolute. Wittgenstein este explicit în această privință:

> „Sensul lumii trebuie să stea în afara ei. În lume totul este cum este și totul se întâmplă cum se întâmplă; nu există *în* ea nici o valoare, și dacă ar exista ea nu ar avea nici o valoare. Dacă există o valoare, care are valoare, atunci ea trebuie să stea în afara oricărui eveniment și a unui anumit fel de a fi. Căci orice eveniment și orice fel de a fi sunt întâmplătoare. Ceea ce îl face să nu fie întâmplător nu poate să fie *în* lume; căci dacă ar fi așa, acel ceva ar fi iarăși întâmplător. El trebuie să stea în afara lumii."[480]

> „*Cum* este lumea [obiectivul adevărurilor științifice n.n.] este cu totul indiferent pentru ceea ce este mai înalt. Dumnezeu nu se revelează *în* lume. [Dumnezeu nu este un fapt al acestei lumi, adevărul despre Dumnezeu (adevărul religios) nu este cel al faptelor (adevărul științific) n.n.]."[481]

Odată ce lumea a fost creată („în șase zile" [un timp care nu trebuie să fie în concordanță cu timpul astronomic corespunzător] sau „în primele trei minute ale Universului") știința are, ca să spunem așa, „obiect" pentru a descrie și explica *cum* este lumea. Prezența și intervenția lui Dumnezeu în lume nu este reductibilă la nivelul strict al faptelor (deși ea se manifestă, din punct de vedere teologic, și în ordinea faptelor acestei lumi). Este o intervenție revelată la nivelul sensului, un sens

---

478 1Corinteni 15, 13-14 [REALITATEA ÎNVIERII – *Învierea noastră*] – Noul Testament, Sapientia

479 Desigur, aceste foarte sumare considerații asupra exemplului ales au vrut doar să ilustreze specificitatea adevărurilor de credință în raport cu alte tipuri de adevăr, cum sunt adevărurile științelor empirice sau cele ale științelor formale. Dezbaterile teologice asupra Învierii lui Isus, comparativ, de exemplu, cu învierea fiicei lui Iair (*Mc* 5, 21-43; *Lc* 8, 40-56), sau învierea lui Lazăr (*In* 11,1-44), sau încă: Petru o învie pe Tabita (*Fap* 9, 36-43); Paul învie un mort la Troas (*Fap* 20, 7-12), sunt numeroase și ele nu sunt avute în vedere aici.

480 Tractatus P 6.41.

481 Tractatus P 6.432.

transcendent-divin al faptelor pe care teologia îl exprimă prin propoziții nonsens. Ce devine în acest caz lumea faptelor? Ea devine o altă „lume”. Este o lume în care angajamentul omului este mai mult decât cel în ordinea cunoașterii faptelor, ordine a adevărului științific. Spus oarecum plastic: adevărul teologic începe acolo unde se termină adevărul științific. Există în acest fel, în propoziția următoare, posibilitatea desprinderii unui sens teologic complementar celui din propoziția citată anterior[482]:

„[...]
Lumea celui fericit este alta decât cea a celui nefericit.”.[483]

Astfel, orientând înspre un sens teologic, s-ar putea spune: „Lumea celui credincios este alta decât cea a celui necredincios.”, desigur aceasta nu cu referire la imaginea strict științifică a lumii. Cum sugerează Wittgenstein undeva în „Lecții despre credința religioasă” nu există nici un paradox în a fi și om de știință și credincios.

Terminăm completarea analitică cu o expunere condensată și un exemplu de final.

Trecând din registrul ontologic în cel gnoseologic, în ce privește *adevărul teologic* se poate spune că adevărul logic / matematic, respectiv adevărul corespondență factual, nu reprezintă cerințe necesare pentru acest adevăr. Aceasta nu înseamnă însă arbitrarietate logică sau indiferență față de fapte, ci evidențiază că în anumite situații precumpănește Relația omului cu Dumnezeu, valoarea unui mesaj, dincolo de corectitudinea logică sau de corespondența cu faptele. Sensul științific al faptelor este în fond semnificația faptelor în interiorul unei teorii științifice și atât. Sensul teologic al unor fapte este exterior acestui sens științific și se situează, ca să spunem așa, într-un orizont de valori teologice existențiale, este în ultimă instanță semnificația faptelor în acest orizont. „Existența” și „adevărul”, privite ca și atribute, nu fac excepție de la specificitatea unor astfel de sensuri / semnificații.

Exemplu comparativ *științific⇜⇝teologic*.[484]

• Să presupunem că privim două „ființe” ca obiecte de studiu ale biologiei: un om-obiect și o maimuță-obiect. Fără a complica prezentarea (descrierea) la acest „nivel de științificitate”, trebuie să acceptăm că înregistrăm factual o mulțime de similarități anatomice, fiziologice, comportamentale în raport cu mediul natural etc. ale celor două obiecte-biologice, similarități care ne îndreptățesc să enunțăm „propoziția cu sens”, cu *sens-factual-biologic*, adusă într-un limbaj științific simplificat, în felul următor:

---

482 Tractatus P 6.432.

483 Tractatus P 6.43.

484 Acest exemplu este o prelucrare și adaptare pentru analiza de față a unui exemplu prezentat în: Bodea Marcel – „*Ambiguitatea 'creaționismului științific' în educație – despre obiectivele unei critici teologico-filosofice a creaționismului științific*”, în vol. *Educație și cultură*, (ed. Alexandru Buzalic și Ionuț Mihai Popescu), Editura Presa Universitară Clujeana, 2017, pp. 38-53

„Omul este după chipul și asemănarea maimuței.”. Este o afirmație cu un conținut strict factual-biologic, adevărată sau falsă în raport cu gradul de corespondență cu faptele (epistemologic-științific: *teoria adevărului corespondență*). [Desigur, similaritățile se pot multiplica la diferite niveluri de complexitate: genetică etc., dar principial toate sunt fapte biologice, doar fapte biologice.] Adevărul sau falsitatea științifică a acestei propoziții se evaluează numai pe baza *criteriilor de adevăr* stabilite și acceptate de comunitatea oamenilor de știință biologi, cei care stabilesc paradigma de științificitate a ceea ce se numește: *știința* BIOLOGIE.

Observație. „*Asemănarea* în sens biologic” sau „*evoluția* în sens biologic” sunt sintagme științifice specific-biologice. Orice *criterii de existență* sau orice *criterii de adevăr* sau orice *dovezi* care vizează sensul științific al unor propoziții care le conțin aparțin metodologic paradigmei științifice a biologiei. A pretinde că te referi științific la sensul lor, la *adevăr științific*, *existență în sens științific*, *dovadă științifică*, *dezbatere științifică* etc. înseamnă a intra în interiorul comunității științifice respective și a „juca” jocul după regulile acelei comunități. A contesta științificitatea unor dovezi sau chiar a unei teorii științifice în cadrul unei științe din exteriorul acesteia este cel puțin o dovadă de impostură științifică, de amestec în treburile interne ale unei științe fără a te expune științific dezbaterilor din interiorul comunității acceptând regulile de comunicare și de control inter-subiectiv impuse de comunitatea științifică respectivă.

Revenim la propoziția cu sens biologic „Omul este după chipul și asemănarea maimuței.”. A vorbi biologic în acest fel, dincolo de „asemănările” biologice, trebuie acceptat că noțiunea de „chip” stă aici tot la un nivel biologic, cel al unei anumite *forme biologice*. Propoziția nu are nici un „extra”-sens existențial uman sau, mai general, valoric uman (estetic; etic). De exemplu, nici o normă a unei „etici laice”[485] nu se legitimează în vreun fel în faptul științific biologic al asemănării biologice dintre om și maimuță. La modul general, a legitima sensuri valorice existențial umane pe sensul strict științific intern al faptelor nu are nici filosofic, nici științific și nici teologic legitimitate. Este, cel puțin, o sursă de ambiguitate și confuzie, ca să nu mai vorbim de acele consecințe dramatice, așa cum istoria o dovedește, care pot afecta însăși destinul ființei umane (prin *ființă* înțelegând aici mult mai mult decât „ființa biologică”). Este, ca să completăm cu un exemplu poate mai sugestiv, dar împins oarecum la limită, ca și când s-ar încerca legitimarea a ceva din ceea ce se numește uneori forța iubirii dintre oameni sau dintre om și Dumnezeu (Dumnezeu și om) pe forța de natură fizică a atracției gravitaționale, de exemplu.[486]

---

[485] Nu sunt avute în vedere aici acele etici particulare care vizează atitudinea omului față de animale în general, dar chiar și într-un astfel de caz observația de principiu rămâne valabilă.

[486] Exemplul nu a fost ales întâmplător, au existat astfel de cazuri, dar ele doar sunt menționate aici.

• Fie afirmația teologică: „Omul este după chipul și asemănarea lui Dumnezeu.”. Aceasta este o afirmație cu un conținut strict teologic. Problema adevărului teologic al acestei propoziții se pune numai pe baza unor *criterii de adevăr* acceptate, la nivel teologic, de comunitatea teologilor[487], adevăruri pentru care se poate folosi sintagma de *adevăruri de credință*. De data aceasta, „*asemănarea* cu Dumnezeu”, „după *chipul* lui Dumnezeu” sunt cuvinte și sintagme specific-teologice. Orice *criterii de existență* sau *orice criterii de adevăr* sau orice *dovezi* care vizează sensul teologic al unor propoziții care le conțin aparțin, într-o exprimare filosofică, unei paradigme teologice. Și în acest caz, a pretinde că te referi teologic la sensul lor, la *adevăruri de credință*, la forme de *existență în sens teologic*, la *dovezi teologice* (de *credință*), la *dezbateri teologice* înseamnă a intra în interiorul unei comunități teologice și a te adapta regulilor de interpretare, de validare, de argumentare etc. specifice acelei comunități. Și aici, a contesta ceva teologic din cadrul acelei „forme de viață” și de manifestare teologică este o dovadă de impostură teologică, de amestec în treburile interne ale unei comunități teologice fără a te expune teologic dezbaterilor din interiorul comunității acceptând regulile de comunicare și de control inter-subiectiv impuse de comunitatea teologică respectivă. (Completare. Pe de-o parte, nu trebuie uitate trei concepte importante ale tradiției creștine: creația originală (*creatio originalis*), creația continuă (*creatio continua*) și noua creație (*creatio nova*); pe de altă parte, nu trebuie uitată, ci trebuie acceptă, însăși libertatea omului – și el produs al creației Divine – care îi conferă acestuia o formidabilă dinamică evolutivă (numeroase exemple, atât din Vechiul Testament cât și din Noul Testament stau ca mărturii evidente pentru aceasta).[488]

Revenim la propoziția cu sens teologic „Omul este după chipul și asemănarea lui Dumnezeu.”. În continuare, exprimările prin negația „NU” la nivelul sensurilor vor să sublinieze existența reală a unor diferențe de sens care trebuie acceptate și nu șterse, atenuate, acordate sau împăcate. Mesajul este acela că teologia și biologia (știința în general) sunt domenii diferite care pot și trebuie să coexiste împreună fără ca fiecare să fie câte puțin și din cealaltă. A vorbi teologic de „asemănarea” omului cu Dumnezeu NU înseamnă a vorbi într-un sens biologic, unul de felul celui după care omul se aseamănă natural cu maimuța (sau cu alte organisme biologice). De asemenea noțiune de „chip” stă aici la un nivel teologic și NU biologic.[489] În acest fel, propoziția

---

487 Comunitatea teologilor la care se face referință aici este subînțeleasă ca fiind cea a teologilor catolici (dar ea poate fi extinsă în acest caz).

488 Săplăcan Călin – *Teologia după Darwin: evoluție și creație* – în volumul „Darwin și gândirea evoluționistă”, Giurgiu, Pelican, 2010, p. 279.

489 Din perspectiva istoriei creștinismului (dar și a iudaismului) există numeroase interpretări și studii de factură teologică asupra acestei chestiuni. În abordarea teologică modernă a acestui aspect tradiția trebuie cunoscută și integrată modernității. (Aceasta nu este o caracteristică numai a teologiei.)

nonsens teologică NU are la rândul ei nici un sens factual științific-biologic, dintr-o propoziție cu sens, în ceea ce privește semnificarea chipului lui Dumnezeu.

În acest context (al temei paragrafului) exemplul ales anterior s-a vrut a fi doar unul de factură analitică, sugestiv și clarificator în cât mai puține cuvinte, pentru „diferențele de sens” în „limbaje diferite” (aici *limbaj științific* și *limbaj teologic*).

Mai aducem o completare analitică clarificatoare la acest exemplu comparativ *științific↭teologic*, tot cu un exemplu comparativ *științific↭teologic*.

• „Cazul Galilei” rămâne o referință și pentru analiza din exemplul de față. „Cazul Darwin”, în raport cu evoluția în sens biologic este, în cele din urmă, o reluare modernă a „cazului Galilei”. Analogia biologiei cu mecanica este cât se poate de ilustrativă. Acum, la sute de ani după „momentul Galilei”, se observă cât de puțin relevante teologic au fost niște descrieri și explicații mecaniciste (științifice) ale unor fapte/fenomene mecanice pentru ceea ce reprezintă în fond mesajul existențial al Scripturilor. Omul de știință are ca *referință* REALUL, doar realul, doar faptele acestei lumi a omului, făcând apel la rațiunea științifică în construcția de modele descriptive și explicative științifice ale acestui real – precum au făcut-o Galilei și Darwin; în schimb, teologul are ca *referință* o transcendență, un „dincolo” de acest real: ÎMPĂRĂȚIA CERURILOR, făcând apel în primul rând la credință.[490] Opțiunea pentru ‹soare› sau pentru ‹pământ› ca referențial al descrierii științifice mecanice a faptelor astronomice nu este decât o chestiune internă a fizicii, subordonată în ultimă instanță simplității modelului științific propus. (Științific vorbind, în problema mecanică „a celor două corpuri” referențialul ales, în general, pentru descrierea mecanică simplificată a mișcărilor este *centrul de masă*, în fapt, un punct geometric fictiv asociat sistemului mecanic și înzestrat cu anumite proprietăți fizice.)

Cu referire la biologie și evoluție biologică, ce este în fond, strict științific vorbind, „evoluția”? Este prezentată aici, în mod direct, o definiție simplă, extrem de accesibilă astăzi oricui, citând ca sursă „Enciclopedia liberă Wikipedia”:

> „În biologie, *evoluția* este fenomenul prin care o populație de organisme vii își transformă treptat caracterele fizice și comportamentul, pierzând anumite caractere sau obiceiuri sau căpătând caractere și obiceiuri noi, ceea ce modifică specia, și uneori creează, dintr-o populație unică, două populații diferite (noi varietăți sau specii [...]).”[491]

În continuare este făcut un scurt comentariu pornind de la această definiție. Prima observație este una conceptuală. Trebuie remarcat de la bun început că noțiunea de „evoluție” este încărcată în mod obișnuit cu semnificații la nivel de sens valoric,

[490] Săplăcan Călin – *On the Frontier of Languages. The language of science / the language of theology*, în „Logos architekton. Journal of logic and philosophy of science”, n.7, 2013, p.67-68.

[491] https://ro.wikipedia.org/wiki/Evoluție [Accesat 01 septembrie 2023]

semnificații și sensuri pe care o teorie științifică, un concept științific – ”neutre științific” – nu le are și nici nu-și propune să le aibă. O știință în sine este neutră, prin însăși natura sa științifică, la valori exterioare ale conceptelor și descrierilor sale științifice, de orice fel ar fi aceste valori. Desigur, ea (prin rezultatele sale) poate fi conotată valoric, dar aceasta pe considerente complet exterioare științei ca atare («științei ca știință»). Deci, simplificând detalierea, prin evoluție biologică, de principiu, nu se înțelege nimic altceva decât corelarea într-o descriere și explicație științifică a unor fapte biologice subordonându-le principiului biologic al adaptării unei specii la mediu prin supraviețuirea speciei respective ca urmare a posibilității indivizilor ei – mai înzestrați pentru supraviețuirea în acel mediu – de a se reproduce. O altă sintagmă des întâlnită, dar cu același sens biologic (și cu aceleași riscuri de conotare valorică exterioare biologiei) este cea de „luptă pentru existență”, care biologic înseamnă doar că cel mai bine adaptat la un mediul natural specific (/determinat) de viață își câștigă dreptul biologic de a avea urmași, de a-și perpetua specia. Astfel simplificate lucrurile, biologii sunt în acord cu această „aproximare”, se poate observa stricta și în fond limitata interpretare științifică a „faptului biologic”.[492] Încercarea adaptării unei hermeneutici teologice a textelor scripturale pentru a da seama de această concretețe factuală biologică este similară cu a intra teologic interpretativ în problemele interne ale mecanicii în scopul de a orienta alegerea uni sistem sau altul de referință descriptivă mecanică.

Acest exemplu comparativ de final, a schițat, odată în plus, din perspectiva filosofiei și teologiei analitice, câteva posibile linii ale unei analize critice, la nivel de semnificații și sensuri, a diferențelor existente între limbaje; limbajul teologic a fost, în primul rând, pe tot parcursul cărții, cel avut în atenție.

---

[492] Nu abordăm aici, ci doar menționăm, ce confuzii epistemologice se pot produce prin transferuri între științe: dinspre științe biologice înspre științe sociale, sau, mai grav, ce tragedii umane se pot declanșa prin transferuri între domenii complet diferite: dinspre biologie înspre ideologie etc.

Încheiere

„[…] rațiunea și credința nu pot fi separate fără a sărăci omul de posibilitatea de a cunoaște în mod adecvat propriul eu, lumea și pe Dumnezeu.”[493]

La sfârșitul acestui demers analitic formulăm o întrebare: „Este oare de interes – direct teologic sau indirect filosofic, științific etc. – o analiză de clarificare a relației limbajului teologic cu limbajul logic, cu alte limbaje?”

Există oameni, situați în afara unei forme de viață religioasă, pentru care credința apare ca o fugă de rațiune și un loc de refugiu. Postulat sau prejudecată, o astfel de opinie asumată suspendă dialogul. Există oameni, închiși într-o formă încremenită de viață religioasă, pentru care orice formă de dislocarea din securitatea și suficiența acesteia pare o ispită. Pentru aceștia rațiunea, constrângerile logice, apar ca factori de risc, apar ca un pericol. O astfel de atitudine angajată evită și ea dialogul. Pentru numeroși credincioși însă o afirmație de credință are forță de convingere mai mare dacă este susținută rațional. Credința înseamnă și speranță și nu se poate contesta că speranța este mai puternică atunci când este întărită de rațiune.

Dintr-o perspectivă teologico-analitică, așa cum aceasta a fost prezentată aici, răspunsul nostru la întrebarea de mai sus este categoric „da”, iar lucrare propusă se vrea, prin însăși acest răspuns, o deschidere spre un posibil *dialog rațional* între teologie (/religie) și alte domenii.

Limbajul teologic dincolo de forma logică

Într-o concentrată încheiere, în câteva rânduri, s-a optat pentru următorul rezumat care transgresează limitele relației dintre logică și limbajul teologic (rațional) readucând în atenție relația limbajului teologic cu alte limbaje. În știință faptele sunt neutre la valori. Un fapt științific ca atare, nu este nici urât, nici frumos, nici bun, nici rău, nici moral, nici imoral, și nici nu are vreo „valoare”, fie metafizică, fie de altă natură absolută. De asemenea, un fapt științific, ca *fapt științific*, nu are nici o legătură cu Dumnezeu. Oameni cu concepții religioase, etice, politice diferite trebuie să se raporteze în același fel la faptele științifice ca atare, dincolo de convingerile lor personale, de opțiunile

493 *Ioan Paul al II-lea* [Cap. II Credo ut intellegam, § „Înțelepciunea toate le cunoaște și toate le înțelege” (*Înț* 9,11), 16.]

lor valorice individuale. Ca fizicieni, de exemplu, ei pot să fie atei, creștini, evrei, musulmani; republicani sau regaliști; morali sau imorali; misogini; rasiști etc. De exemplu, atracția gravitațională sau conservarea energiei, fenomenele în general și legile fizice (sau de altă factură științifică), nu trebuie să aibă nimic de a face cu astfel de aspecte. Existența obiectelor și a fenomenelor, ca obiecte și fenomene ale științei fizicii, nu are nimic de a face cu existența lui Dumnezeu. În consecință, pentru știință, pe cât posibil, cunoștințele despre fapte – și exprimarea prin limbaj a acestor cunoștințe – trebuie să fie neutre atât la valori cât și la stări subiective sau trăiri, sau convingeri religioase, sau angajamente ideologice etc. Pentru știința în sine nu există o trăire a faptelor[494], o trăire a științei, o dimensiune existențială a științei, o angajare ideologică sau politică a științei. Participarea, inevitabilă, a științei, a omului de știință, la viața socială este însă un cu totul alt aspect ce nu ține de algebră, de teoria relativității, de teoria evoluționistă, de teoria tectonicii plăcilor – ca teorii științifice – etc.

Biserica în schimb apreciază trăirea: trăirea religioasă, trăirea credinței, trăirea unor fapte ca fiind, de exemplu, forme ale relației omului cu Dumnezeu, adică ceva cu totul lipsit de semnificație și relevanță pentru știința în sine. O experiență științifică este (ar trebui să fie) inter-subiectiv comunicabilă și repetabilă. În comunitatea științifică nu sunt recunoscute decât astfel de experiențe. Biserica recunoaște în schimb posibilitatea unor experiențe mistice individuale, irepetabile atât la nivel de subiect cât și la nivel comunitar. Intervenția selectivă a Sfântului Spirit în raport numai cu anumiți oamenii este acceptată de Biserică și este o trăsătură specifică a credinței creștine. Trăirea mistică și credința se exprimă de asemenea într-un limbaj specific. Omul, ca ființă socială și culturală, credincios sau necredincios, trăiește și comunică într-o lume plină de sensuri – incluzând sensuri etice, estetice, existențiale etc. ale faptelor –, o lume plină de valori astfel încât granița dintre diferitele forme specifice de limbaje, științific, teologic, artistic, filosofic nu poate să fie și nici nu este o prăpastie de netrecut sau un „interzis" radical al comunicării interdisciplinare sau inter-subiective. Cu referire la toate aceste orizonturi de sens care transcend „faptul propriu-zis" reluăm încă odată, la sfârșit de prezentare, cuvintele lui Wittgenstein, pentru sugestivitatea și deschiderea mesajului lor: „Noi simțim că chiar și atunci când toate problemele științifice *posibile* primesc un răspuns, problemele noastre de viață încă nu sunt câtuși de puțin atinse. [...]"[495] Dar, atunci când circumstanțele o cer: „Despre ceea ce nu se poate vorbi trebuie să se tacă."[496]

---

[494] În măsura în care astfel de stări subiective sunt abordate ca fapte ele fac obiectul unor științe ca psihologia sau științele neurocognitive etc.

[495] Tractatus P 6.52.

[496] Tractatus P 7.

Din perspectivă biblică viața omului este o formă de existență care, dincolo de un complex „fapt biologic-social" de „a fi o formă specifică superioară de existență", este „un fapt încărcat cu valoare" cu o valoare care transcende lumea faptelor, care nu este din lumea faptelor biologice sau/și sociale – este un DAR al lui Dumnezeu. În mod evident, despre un „fapt natural" și despre un „fapt natural încărcat cu valori" se vorbește, așa cum s-a încercat să se arate pe parcursul lucrării, în mod diferit, respectiv cu limbaje diferite. Cu atât mai mult ′vorbirea′ despre „fapte" versus „transcendențe" este diferită, respectiv, limbajele sunt diferite. Cât de limitativă este frontiera dintre limbaje, în varietatea extrem de gradată a diferențierilor dintre ele, și în ce măsură pot fi aruncate ′punți pe care să se circule′ de-o parte și de alta a frontierei, rămâne în mod evident o chestiune deschisă analizelor, chiar dacă, inevitabil, acestea rămân parțiale și problematice, de la caz la caz. Desigur, se pot evita astfel de eforturi (/complicații) prin etichetări tranșante de felul: „Nu este posibil un dialog între știință și religie. Punct.". Încercarea însă de a analiza *posibilitatea* (sau ′imposibilitatea′ într-un eventual verdict final) oportunităților de comunicare, de relaționare etc. între limbaje diferite (aici, în lucrare, limbajele avute în vedere sunt simplificat reprezentate prin sintagmele „propoziții cu sens", „propoziții fără sens", „propoziții nonsens") conduce, cel puțin, la clarificări. Căile nu mai sunt încețoșate acum. E mult, e puțin?! În orice caz, activitatea de clarificare prin care, ca să zicem așa s-au deschis drumurile, nu poate să anticipeze – și nici nu-și propune – încotro vor duce pașii unor viitoare cercetări exploratorii; dar, în felul ei, clarificarea analitică se înfățișează ca și o condiție necesară explorării.

Teologia nu este știință. Teologia nu este condiționată sau legitimată de vreo știință a naturii. Teologia nu este justificată de vreo știință formală. Teologia nu este filosofie. Teologia este rațională. Teologia este mistică.

Teologia vorbește despre lumea omului. Teologia vorbește despre transcendență. Conținutul (/semnificația) transcendenței despre care vorbește teologia este dat de credință: este dat de acceptarea prezenței lui Dumnezeu în relația Sa cu omul. Limbajul teologic rațional presupune că lumea are o formă logică. Limbajul teologic rațional presupune că Dumnezeu are o formă logică.

Biblia nu este o carte de știință; cărțile de știință nu sunt în nici un fel texte scripturale chiar dacă numeroase fapte biblice se regăsesc ca și „fapte-obiect de cercetare" al unora dintre științe.

Teologia vizează sensuri ale unor fapte, sensuri pe care aceste fapte – ca fapte științifice ale uneia sau alteia dintre științe – nu le au și nici nu le pot avea (privite doar ca fapte științifice propriu-zise). „În ceea ce privește textele biblice, și în mod deosebit Evangheliile, adevărul lor nu se reduce cu siguranță la narațiunea unor simple

evenimente istorice sau la revelarea unor fapte naturale, cum ar vrea pozitivismul istoricist(111). Textele acestea, dimpotrivă, expun evenimente al căror adevăr se află dincolo de simpla întâmplare istorică: se află în semnificația lor *în* și *pentru* istoria mântuirii [...].”[497] Reconfigurând afirmația Papei Ioan Paul al II-lea, într-un context analitic mai general, specific pentru cartea de față, s-ar putea spune că dacă o Teorie științifică este o meta-construcție teoretică asupra sensului științific al faptelor de observație, atunci, admițând ca și convenție de limbaj, o „Interpretare teologică” este o meta-construcție asupra sensului unor fapte într-un orizont specific de sens, cel creștin deschis de Isus prin Noua Alianță, prin Noul Testament; adică nimic ce are de-a face, în mod *direct*, cu știința. Concluzionând aceste aspecte, orice formă de „teologie științifică” (cum se pretinde, de exemplu, „creaționismul științific”) tinde să șteargă frontiera dintre știință și teologie/religie creând ambiguități și tensiuni la nivelul distincțiilor dintre sensuri teologice și sensuri științifice ale faptelor, împiedicând astfel, în ultimă instanță, dialogul constructiv dintre știință și teologie care ar permite fiecăreia să se clarifice cu propriul domeniu de cercetare și exprimare.[498] Teologic este improprie încercarea de a legitima în vreun fel teologia prin știință. De exemplu, „Creaționismul științific” apare ca o încercare de împăciuitorism sau de articulare trans-disciplinară între știință și teologie; aceasta expune, dacă nu chiar tinde (inconștient) să subordoneze teologia cu problematicile sale existențiale unor canoane științifice. O consecință imediată riscantă o reprezintă promovarea unor interpretări teologice ale unor rezultate științifice, dislocate din contextul lor strict științific și în acest fel străine de obiectele, obiectivele și metodele teologiei creștine în general. Reciproca, la fel de imprudentă, este de asemenea valabilă: atunci când filosofi sau oameni de știință dislocă fragmente din textul scriptural și le interpretează în propria lor paradigmă filosofică sau științifică de lectură, înstrăinează (/denaturează) în mod evident semnificația teologică a textului biblic.

Critica de orientare teologico-analitică propusă în această carte are în vedere nivelul suprapunerii unor orizonturi de sens radical diferite: sens științific / sens teologic al faptelor; ea este la nivelul amestecurilor de semnificare între limbaje diferite (teologic, științific, filosofic, ideologic etc.). Sunt criticate încercările de a justifica pe criterii de științificitate anumite interpretări ale textelor scripturale care, chipurile, s-ar legitima în știință. Suprapunerea unor criterii de existență și de adevăr

[497] *Ioan Paul al II-lea* [Cap. VII Exigențe și sarcini actuale, §”Sarcini actuale pentru teologie”, 94 ((111) Cf. COMISIA BIBLICĂ PONTIFICALĂ, Instrucția despre adevărul istoric al Evangheliilor (21 aprilie 1964): *AAS* 56 (1964), 713.).]

[498] Călin Săplăcan – *Conditions for a Possible Dialogue between Theology and Science from the 'Perspective of the Concept of Frontier'*, în „Dialogo”, 1, November, 2014, p.152.

din știință și din teologie reprezintă o sursă de ambiguitate, de confuzie păgubitoare, în ultimă instanță, atât pentru teologie, cât și pentru știință. Analiza critică desfășurată în lucrare, încă o dată evidențiată orientarea ei, este la nivelul sensurilor teologice vs. științifice, contrastul de sensuri fiind expresia condensată a contrastului dintre limbaje: *limbaj teologic* vs. *limbaj științific*, cu observația, și aceasta repetată, că unitatea logică la nivel de limbaje, prin propozițiile fără sens ale logicii, între limbajul teologic rațional și limbajul științific nu poate da seama de contrastul dintre cele două limbaje. Altfel spus, nu se poate afirma că limbajul teologic (rațional) se deosebește de limbajul științific prin aceea că nu este logic; deosebirile sunt de cu totul altă natură.

Limbajul teologic, în această carte, a fost înțeles, la modul general, ca fiind acel limbaj care, în mod explicit sau implicit, face trimitere la *relația* omului cu Dumnezeu, dar, o relație care presupune existența credinței: *credința omului în Dumnezeu*;[499] sau, așa cum s-a sugerat mai sus, este acel limbaj care presupune „acceptarea prezenței lui Dumnezeu în relația Sa cu omul". În acest orizont general de semnificare a limbajului teologic se pot face diferențieri ale acestuia în diferite forme particulare (/specifice) de limbaje teologice: • limbajul teologic Scriptural, Biblic; •limbajul teologic din vechile scrieri ale Sfinților Părinți; •limbajul teologic „academic", elaborat (ex. Toma de Aquino – Summa Theologica); •limbajul teologic-filosofic (ex. Descartes, Spinoza, Leibniz); • limbajul teologic modern; •limbajul teologic al Enciclicelor Papale (/Vatican); etc. Toate aceste forme particulare (/specifice) de limbaje teologice, rămân, din perspectiva Teologiei analitice, teme deschise de analize și clarificări.

Încheierea nu poate fi decât o invitație la un posibil dialog critic, dar constructiv în același timp, atât de pe poziții teologice cât și din perspective diferite. Analiza de mai sus este evident doar parțială. Într-o abordare teologico-analitică cercetarea raportului dintre logică și limbajul teologic, dintre limbajul teologic și alte limbaje, trebuie să țină cont de faptul că rațiunea însăși posedă un sens teleologic. Aceste aspecte arată, odată în plus, că doar o abordare complementară, cu recunoașterea și respectul acordat fiecăreia dintre „vocile" participante la dialog, este condiția unei clarificări analitice. Orice clarificare este un pas în drumul spre adevăr. Două din condițiile de posibilitate ale *adevărului teologic* sunt *credința* și *rațiunea*.

[499] Ca și observație, este posibilă abordarea „relației omului cu Dumnezeu" dintr-o perspectivă neutră, de exemplu pur filosofică sau din multe alte perspective pe care nu le mai amintim aici.

Bibliografie

Biblia, Departamentul de Cercetare Biblică, Iași, 2016

Noul Testament, Editura Sapientia, Iași, 2008

Fides et Ratio, Scrisoarea enciclică a suveranului Pontif Ioan Paul al II-lea către episcopii Bisericii catolice cu privire la raporturile dintre credință și rațiune, Editura Presa Bună, Iași, 1998

Comisia Biblică Pontificală, *Interpretarea bibliei în Biserică*, Arhiepiscopia Romano-Catolică de București, 1995

Conciliul Ecumenic Vatican II., *Constituția dogmatică despre Revelația divină **Dei Verbum***, Arhiepiscopia Romano-Catolică de București, 2000

***

Aczel Amir Dan – *Il mistero dell'alef – La ricerca dell'infinito tra matematica e misticismo*, il Saggiatore, Milano, 2010

Analiză matematică – Universitatea București, vol. I, Ediția a V-a, Editura didactică și pedagogică, București, 1980

Aristotel – *Metafizica*, Editura IRI, București, 1996

Audi, R. (General Editor) – *The Cambridge Dictionary of Philosophy*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996

Augustin (Aureliu) – *Despre cetatea lui Dumnezeu*, Editura științifică, București, 1998

Augustin (Sfântul Augustin) – *Confesiuni*, Editura Nemira, București, 2006

Baggot Jim – *Inventarea și descoperirea „particulei lui Dumnezeu"*, Editura Humanitas, București, 2015

Benoit P. and Boismard M.-E. – *Synopse des Quatre Évangiles en Française – Avec Parallès des Apocryphes et des Pères*, Les Éditions du Cerf, Paris, 2013.

Bindel Eugen – *Mistica numerelor – o cercetare asupra elementelor spirituale ale lumii*, Editura Herald, București, 2013

Bodea Marcel – *Le mélange des langages. Une source des conflits transdisciplinaires*, în Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Philosophia, L VI (vol. 56), 2 / 2011

Bodea Marcel – *The explication of religious Knowledge From religious Language to secular Language*, in vol. Lintner M. Martin (Ed.), God in Question – Religious Language and Secular Languages [Proceedings of the ESCT Congress 2013 Brixen/Bressanone], Verlang A. Weger, Brixen/Bressanone, 2014

Bodea Marcel – *The epistemological criteria of „existence" in theology. Examples from the Scriptures*, în Studia Universitatis Babeș-Bolyai, TheologiaCatholica, 2015, vol. 60.1-2

Bottéro Jean, Ouaknin Marc-Alain, Moingt Joseph – *Cea mai frumoasă istorie a lui Dumnezeu – Cine este Dumnezeul Bibliei?*, Editura Art, București, 2008

Bruno Forte – *La fede e il dialogo con I non credenti*, in vol. Lintner M. Martin (Ed.), God in Question – Religious Language and Secular Languages [Proceedings of the ESCT Congress 2013 Brixen/Bressanone], Verlang A. Weger, Brixen/Bressanone, 2014

McCall Thomas H. – *An Invitatio to* Analytic Christian Theology, IVP Academic, 2015

Cardita Ângelo – *Le langage ritual et le langage théologique*, in vol. Lintner M. Martin (Ed.), God in Question – Religious Language and Secular Languages [Proceedings of the ESCT Congress 2013 Brixen/Bressanone], Verlang A. Weger, Brixen/Bressanone, 2014

Carnap R., Hahn H., Neurath O. – *Concepția științifică despre lume: Cercul de la Viena* – în volumul *Filosofia contemporană în texte alese și adnotate*, A. Boboc, I.N. Roșca (ed.), Tipografia Universității București, 1985

Carnap Rudolf – *Depășirea metafizicii prin analiza logică a limbajului* – în volumul *Vechea și noua logică*, Editura Paideia, București, 2001

Codoban Aurel – *Semn și interpretare – O introducere post modernă în semiologie și hermeneutică*, Editura Dacia, Cluj Napoca, 2001

Cohen T. – *Figurative Speech and Figurative Acts*, Journal of Philosophy, Vol. 72, No. 19, (November 6, 1975)

Cohen T. – *Metaphor, Feeling, and Narrative*, Philosophy and Literature, Vol. 21, No. 2. (October, 1997)

Coșeriu Eugeniu – *Istoria filozofiei limbajului – de la începuturi până la Rousseau*, Editura Humanitas, București, 2011

Crisp Oliver D./ Rea Michael C. *(Ed.) – Analytic Theology: New Essays in the Philosophy of Theology.,* Oxford University Press*,* New York, 2009

Crosby Donald A. – *Faith and Reason: Their Roles in Religious and Secular Life*, State University of New York Press, 2011

Dancy Jonathan și Sosa Ernest (editat de) – *Dicționar de Filosofia Cunoașterii*, vol. I.-II., Editura Trei, București, 1999

Dauben Joseph W – *Georg Cantor and Pope Leo XIII: Mathematics, Theology and the Infinite*, Journal of the History of Ideas, vol 38, No. 1, 1977, 85-108

Delumeau Jean – *Religiile lumii*, Editura Humanitas, București, 1996

Descartes René – *Texte filosofice*, București, E.S.P.L.S.,1952

Descartes René – *Geometria*, Editura Universal DALSI, București, 2000

Drozda-Senkowska Ewa (coord.) – *Capcanele raționamentului – Cum ne înșelăm convinși că avem dreptate*, Editura Polirom, Iași, 1998

Dumitriu Anton – *Istoria Logicii*, Editura Tehnică, București, 1993

Dummet Michael – *Originile filosofiei analitice*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 2014

Durkheim Émile – *Regulile metodei sociologice*, Editura Polirom, Iași, 2002

Eco Umberto, Martini Carlo Maria – *În ce cred cei care nu cred?*, Editura Polirom, Iași, 2011

Enescu Gheorghe – *Tratat de logică*, Editura Lider, București, 1996

Étienne Gilson – *Dumnezeu și filosofia*, Editura Galaxia Gutenberg, Târgu Lăpuș, 2005

Flonta Mircea – *Gânditorul singuratic – Critica și practica filosofiei la Ludwig Wittgenstein*, Editura Humanitas, București, 2008.

Fogelin R.J. – *Figuratively Speaking,* New Haven and London: Yale University Press, 1988; (Oxford Scholarship Online, 2011.)

Ford David F. – *Teologia – Foarte scurtă introducere*, Editura Alffa, București, 2004

Frascolla Pasquale – *Il Tractatus Logico-Philosophicus di Wittgenstein – Intrudozione alla lettura*, Carroci, 2007

Frege Gottlob F.L. – *Sens și semnificație* [1892] – în „Materialismul dialectic și științele moderne, vol. 11 – Logică și filozofie – orientări în logica modernă și fundamentele matematicii" (ediție îngrijită de Tîrnoveanu M. și Enescu Gh.), pp. 54-79, Editura Politică, București, 1966

Funkenstein Amos – *Teologie și imaginația științifică – din Evul mediu până în secolul al XVII-lea*, Editura Humanitas, București, 1998

Grenz Stanley J., Guretzki David, Nordlig Cherith Fee – *Dicționar de termeni teologici*, Editura LOGOS, Cluj-Napoca, 2005

(De) Haardt Maaike – *Mary: Portrait of an Im/Possible Image?*, in Journal of the European Society for Catholic Theology, 8 (2017) 1, PEETERS, Bondgenotenlaan 153, B-3000 Leuven Belgium, 2017

Heiddeger Martin – *Ce este Metafizica?*, în *Repere pe drumul gândirii*, Editura Politică, București, 1988

Heidegger Martin – *Principiul identității*, Editura Crater, București, 1999

Helm Paul – Faith with Reason, Oxford University Press, New York 2000

Hemming Laurence Paul/ Parsons Susan – *Restoring Faith in Reason: With a New Translation of the Encyclical Letter, Faith and Reason of Pope John Paul II: Together with a Commentary and Discussion*, University of Notre Dame Press, 2003

Janik Allan, Toulmin Stephen – *Viena lui Wittgenstein*, Editura Humanitas, București, 1998

Kant Immanuel – *Critica rațiunii pure*, Editura IRI, București, 1994

Kant Immanuel – *Prolegomene la orice metafizică viitoare care se va putea înfățișa drept știință,* Editura Științifică și Enciclopedică București, 1987

Kuhn S. Thomas – *Structura revoluțiilor științifice*, Editura Humanitas, București 2008

MICĂ ENCICLOPEDIE MATEMATICĂ, Editura tehnică, București, 1980

LAROUSSE – *Dicționar de filosofie*, Editura Univers Enciclopedic, București, 1998

Lăzăroiu George – *Gândire, Limbaj, Realitate – Programul lui Ludwig Wittgenstein*, Editura Cartea Universitară, București, 2004

Leibniz G.W. – *Noi eseuri asupra intelectului omenesc*, Editura ALL EDUCAȚIONAL, București, 2003.

Lintner Martin M. (ed.) – *GOD in question – Religious language and secular languages*, Verlang A. Wegner, Brixen, 2014

Mario Livio – *Este Dumnezeu matematician?*, Editura Humanitas, București, 2011

Masson Robert – *Without Metaphor, No Saving God – Theology After Cognitive Linguistic*, PEETERS, Leuven-Paris-Walpole, MA, 2014

Morris Charles – *Fundamentele teoriei semnelor*, Editura Fundației pentru studii europene, Cluj-Napoca, 2003

Muñoz-Suárez Carlos – *Guides us on a trip down the linguistic rabbit hole* – Philosophy *Now* – a magazine of ideas, Issue 103 July/August, 2014

NOUL DICȚIONAR UNIVERSAL AL LIMBII ROMÂNE, Editura Litera Internațional, București, 2007

Picq Pascal, Sagart Laurent, Dehaene Ghislaine, Lestienne Cécile – *Cea mai frumoasă istorie a limbajului*, Editura Art, București, 2010

Plantinga Alvin – *Știință, religie și naturalism – Unde rezidă de fapt conflictul?*, Editura Ratio et Revelatio, Oradea, 2015

Pleșu Andrei – *Parabolele lui Isus – Adevărul ca poveste*, Editura Humanitas, 2012

Ragaglia Letizia – *Aspetti del religioso in alcuni esempi di arte contemporanea: un linguaggio per la ricerca del terribilimento umano?*, in vol. Lintner M. Martin (Ed.), God in Question – Religious Language and Secular Languages [Proceedings of the ESCT Congress 2013 Brixen/Bressanone], Verlang A. Weger, Brixen/Bressanone, 2014

Rahner Karl – *Theology*. I. *Nature*, in K. Rahner, Ed., Encyclopedia of Theology: The Concise „Sacramentum Mundi" (New York: Seabury-Crossroad, 1975), 1987.

Ratzinger Joseph (Papa Benedict al XVI-lea) – *Isus din Nazaret*, Editura RAO, București, 2010

Ricoeur Paul – *Metafora vie*, Editura Univers, București, 1984

Russell Bertrand – *Misticism și logică*, Editura Herald, București, 2011

Săplăcan Călin – *Sensul coexistenței și coexistența sensurilor. Un punct de vedere al eticii teologice catolice*, în volumul de studii colective (Ed. Frunză S.): *Filosofie și Religie*, Editura Limes, Cluj, 2001

Săplăcan Călin – *La guérison d'un paralytique: vulnérabilité, accès aux soins, résilience. Analogie théologie-médecine* in *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Theologia Catholica*, LXI, 1-2/2016, 105-118.

Săplăcan Călin – *Conditions for a Possible Dialogue between Theology and Science from the Perspective of the Concept of Frontier* in *Dialogo*, 1, November, 2014

Săplăcan Călin. – *Langage et 'frontière'* in *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Theologia Catholica*, LI 3, 2006

Săplăcan Călin – *Teologia după Darwin: evoluție și creație* – în volumul „Darwin și gândirea evoluționistă", Giurgiu, Pelican, 2010

Săplăcan Călin – *On the Frontier of Languages. The language of science / the language of theology*, în „Logos architekton. Journal of logic and philosophy of science", n.7, 2013

Senaldi Steven – *Linguaggio "profano" per descrivere la "politica" di Dio: il caso specifico delle parabole di Gesù*, in vol. Lintner M. Martin (Ed.), God in Question – Religious Language and Secular Languages [Proceedings of the ESCT Congress 2013 Brixen/Bressanone], Verlang A. Weger, Brixen/Bressanone, 2014

Spinoza Benedict – *Etica*, Editura Științifică, București, 1957

Tat Alin (ed.) – *Intellectus fidei sau itinerariul teologic al credinței*, Napoca Star, Cluj-Napoca, 2014

Tillich Paul – *Dinamica credinței*, Editura Herald, București, 2007

Tolstoi Lev Nicolaevici – *Despre Dumnezeu și om – din jurnalul ultimilor ani (1907-1910)*, Editura Humanitas, București, 2006

Tolstoi Lev Nicolaevici – *Spovedanie – Căutând sensul vieții*, Editura Herald, București, 2016

Tomescu Ion – *Grafuri și programare liniară* – Introducere elementară, Editura didactică și pedagogică, București, 1975

Tugendhat ernst, Wolf Ursula – *Propedeutică logico-semantică*, Editura Pelican, Giurgiu, 2003

Zaharia M., Zaharia D., Peligrad S. – *Matematică: aritmetică, algebră, geometrie: clasa a V-a*, Editura Paralela 45, Pitești, 2021

Wansbrough Henry – *Introducing the New Testament*, Bloomsbury T&T Clark, London • New York, 2015

Wittgenstein Ludwig – *Tractatus Logico-Philosophicus*, Editura Humanitas, București, 2001

Wittgenstein Ludwig – *Jurnale 1914-1916 / Câteva remarci asupra formei logice*, Editura Humanitas, București, 2010

Wittgenstein Ludwig – *Scrisori despre Tractatus*, Editura Humanitas, București, 2012

Wittgenstein Ludwig – *Lecții și convorbiri despre estetică, psihologie și credința religioasă*, Editura Humanitas, București, 1993.

Wittgenstein Ludwig – *O conferință despre etică* (traducere de Cătălin Partenie), în Flonta Mircea (ed.), *Filozoful – Rege?*, Editura Humanitas, București, 1992

Wright L. – *Theological Explanation*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1976

***

http://www.catholic.org/bible/ [Accesat 01 septembrie 2023]

https://philosophynow.org/issues/103/The_Tractatus_is_it_so_intractable [Accesat 01 septembrie 2023]

https://ro.wikipedia.org/wiki/Logică [Accesat 01 septembrie 2023]

https://proofwiki.org/wiki/Definition:Empty_Set [Accesat 01 septembrie 2023]

https://dexonline.ro/definitie/și [Accesat 01 septembrie 2023]

https://ro.wikipedia.org/wiki/Arianism [Accesat 01 septembrie 2023]

https://ro.wikipedia.org/wiki/Gri [Accesat 01 septembrie 2023]

https://ro.wikipedia.org/wiki/Dualismul_undă-particulă [Accesat 01 septembrie 2023]

https://dexonline.ro/definitie/uman [Accesat 01 septembrie 2023]

https://dexonline.net/definitie-divin [Accesat 01 septembrie 2023]

https://ro.wikipedia.org/wiki/Teoremă› [Accesat 01 septembrie 2023]

https://ro.wikipedia.org/wiki/Îmbătrânire [Accesat 01 septembrie 2023]

https://ro.wikipedia.org/wiki/Moarte [Accesat 01 septembrie 2023]

https://ro.wikipedia.org/wiki/Hieroglifele_egiptene [Accesat 01 septembrie 2023]

http://www.todayinsci.com/F/Faraday_Michael/FaradayMichael-Quotations.htm [Accesat 01 septembrie 2023]

http://en.wikipedia.org/wiki/Faraday's_law_of_induction [Accesat 01 septembrie 2023]

http://www.spaceandmotion.com/Physics-Michael-Faraday.htm [Accesat 01 septembrie 2023]

https://ro.wikipedia.org/wiki/Geometrii_neeuclidiene [Accesat 01 septembrie 2023]

https://www.scientia.ro/tehnologie/39-cum-functioneaza-lucrurile/861-cum-functioneaza-logica-trivalenta.html [Accesat 01 septembrie 2023]

https://www.contributors.ro/fenomenologia-nimicului/ [Accesat 01 septembrie 2023]

http://www.e-text.it/ [Accesat 01 septembrie 2023]

https://ro.wikipedia.org/wiki/Criminologie [Accesat 01 septembrie 2023]

https://ro.wikipedia.org/wiki/Sociologie [Accesat 01 septembrie 2023]

https://ro.wikipedia.org/wiki/Postulatele_sociologiei [Accesat 01 septembrie 2023]

https://www.nasa.gov/feature/goddard/2018/hubble-uncovers-the-farthest-star-ever-seen [Accesat 01 septembrie 2023]

https://ro.wikipedia.org/wiki/Boson [Accesat 01 septembrie 2023]

https://ro.wikipedia.org/wiki/Bosonul_Higgs [Accesat 01 septembrie 2023]

https://en.wikipedia.org/wiki/Higgs_boson [Accesat 01 septembrie 2023]

https://en.wikipedia.org/wiki/Jim_Baggott [Accesat 01 septembrie 2023]

https://science.howstuffworks.com/science-vs-myth/everyday-myths/higgs-boson-exist.htm [Accesat 01 septembrie 2023]

https://www.extremetech.com/extreme/184953-lhc-confirms-weve-definitely-discovered-the-higgs-boson-and-sadly-it-behaves-exactly-as-the-standard-model-predicts [Accesat 01 septembrie 2023]

https://en.wikipedia.org/wiki/The_God_Particle_(book) [Accesat 01 septembrie 2023]

https://ro.wikipedia.org/wiki/Mario_Livio [Accesat 01 septembrie 2023]

https://ro.wikisource.org/wiki/Rugăciuni_de_seară [Accesat 01 septembrie 2023]

https://www.biblestudytools.com/history/early-church-fathers/nicene/vol-2-saint-augustin/city-of-god/book-xxi.html [Accesat 01 septembrie 2023]

https://ro.wikipedia.org/wiki/Dadaism [Accesat 01 septembrie 2023]

https://ro.wikipedia.org/wiki/Evoluție [Accesat 01 septembrie 2023]

După o licență în Fizică la Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca și un masterat în teologie la Institutul Catolic din Paris, Călin Săplăcan susține o teză de doctorat în Filosofie la Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca. El predă cursuri de Teologie morală la Facultatea de Teologie Greco-Catolică a aceleiași universități.

Marcel-Smilihon Bodea a obținut masterate în Fizică, Matematică, Filosofie și Teologie la Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca. De asemenea, el a obținut doctoratul în Filosofie (Filosofia științei) la Universitatea din București și o diplomă de studii aprofundate în Filosofie la Sorbona I (Paris). El predă cursuri de Epistemologie, Filosofia științei și Filosofia limbajului la Facultatea de Filosofie și Istorie a Universității Babeș-Bolyai.

ISBN: 978-606-37-1969-1